

ПРОБЛЕМИ
СЛОВ'ЯНОЗНАВСТВА

49
1996

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ УКРАЇНИ
ЛЬВІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМ І ФРАНКА
ІНСТИТУТ СЛАВІСТИКИ

ПРОБЛЕМИ СЛОВ'ЯНОЗНАВСТВА

МІЖВІДОМЧИЙ НАУКОВИЙ ЗБІРНИК

Виходить з 1970 р

В И П У С К 49

ЛЬВІВ
ВИДАВНИЦТВО «СВІТ»
1996

У збірнику, що містить матеріали IV Славістичних наукових читань, висвітлюються питання історії славістики, міжслов'янських та українсько-слов'янських громадсько-політичних і культурних взаємин. Значна увага звертається також на проблеми слов'янського мовознавства, літературознавства.

Для науковців, викладачів і студентів, учителів, усіх, хто цікавиться славістикою.

Бібліогр. в кінці статей.

Редакційна колегія: Володимир Чорний (відп. ред.), Володимир Моторний (заст. відп. ред.), Михайло Кріль (відп. секр.), Флорій Бацевич, Леонід Зашкільняк, Ярослав Ісаєвич, Роман Кирчів, Микола Крикун, Юрій Макар, Ольга Паламарчук, Тамара Полещук, Сергій Страшнюк, Іван Тепляков, Павло Чучка, Валерій Яровий.

Редактор Т. Головіна

Адреса редакційної колегії: 290000 Львів, вул. Університетська, 1.
Університет, кафедра історії слов'янських країн. Тел. 79-41-54.

Від 1992 р. в Інституті славістики Львівського державного університету ім. І. Франка щорічно проводяться славістичні наукові читання, в яких беруть участь фахівці з різних ділянок слов'янознавства — мовознавства, фольклористики, літературознавства, мистецтвознавства, історії та ін. 17—18 травня 1995 р. відбулися IV Славістичні наукові читання, які на відміну від трьох попередніх, мали статус міжнародних. Завдяки фінансовій підтримці міжнародного фонду «Відродження» поруч з українськими славістами в роботі взяли участь 13 вчених із зарубіжних країн — по п'ять з Польщі та Росії, двоє з Білорусі та по одному з Німеччини і Словаччини. Всього під час читань було заслухано 38 наукових доповідей і повідомлень. З найбільш актуальних проблем славістики відбулися жваві дискусії. Як українські, так і зарубіжні учасники визнали доцільним проведення аналогічних зустрічей, але запропонували надалі іменувати їх Міжнародним славістичним колоквиумом.

Матеріали попередніх Славістичних читань опубліковані під спеціальною рубрикою у міжвідомчому науковому збірнику «Проблеми слов'янознавства» (випуски 45—47). Об'єм матеріалів IV Славістичних наукових читань спонукав нас присвятити їм увесь 49-й випуск збірника.

Редакційна колегія

Володимир ЧОРНИЙ,

Львівський університет

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ СЛАВІСТИКИ (предмет, напрями та періодизація)

Історія будь-якої науки, зокрема, славістики, має велике теоретичне і практичне значення. Вона покликана не тільки підсумувати та оцінити те, що зроблено в цій галузі, а й визначити загальні тенденції та першочергову проблематику конкретних досліджень, дати новий імпульс для її подальшого розвитку. Наявність глибоких досліджень з історії тієї чи іншої галузі науки — ознака її зрілості.

Але ґрунтовне осмислення реальної ситуації у тій чи іншій ділянці науки не може здійснюватись повсякчас. Воно, як правило, має етапний характер і набуває виняткового значення у переломні періоди суспільного життя. Не підлягає сумніву, що саме такий період переживає сьогодні Україна, яка стала на шлях самостійного розвитку. За таких обставин українська наука, передусім гуманітарна, спираючись на попередні здобутки і виходячи з назрілих потреб, повинна по-новому осмислити свої завдання і визначити найважливіші пріоритети.

Щодо українського слов'янознавства, то воно, хоч і має чималі здобутки, однак не може похвалитися скільки-небудь вагомими синтетичними узагальнюючими працями, що підсумовують його розвиток. Ми тут не беремо до уваги розвідки, присвячені аналізу доробку українських славістів у якійсь конкретній ділянці, оскільки вони не створюють уявлення про цілісний процес розвитку власне українського слов'янознавства. Принагідно хочу уточнити, що термін «слов'янознавство», або ж його відповідник — «славістика», ми вживаємо в тому значенні, як його сьогодні прийнято трактувати у слов'янських країнах, тобто не включаючи до нього українознавства, яке, хоч і є невід'ємною частиною славістики, але через зрозумілі причини посідає особливе місце в системі гуманітарних наук України (виняток становлять лише українсько-слов'янські взаємини). Тому йдеться головню про історію тієї частини української славістики,

що стосується зарубіжних слов'янських народів та загально-слов'янської проблематики.

Відсутність досліджень з історії української славістики пояснюється рядом причин не стільки наукового, скільки політичного характеру.

В минулому одні автори не вважали за потрібне писати на подібні теми, оскільки були переконані, що українська славістика просто не існує, як нібито не існує й українська нація. Інші цуралися цієї проблематики, боялися звинувачень в «українофільстві», «сепаратизмі» чи «націоналізмі». А ще інші не знаходили часу чи не мали умов, або ж не вважали цю проблему настільки важливою, щоб витратити на неї зусилля, в той час коли залишалися нерозробленими цілі пласти українознавства.

Але зараз настав час, коли є змога і конечна потреба у підготовці систематичної узагальнюючої праці з історії українського слов'янознавства. Над цією проблемою розпочав роботу колектив Інституту славістики Львівського університету. Наша ідея знайшла підтримку з боку Українського комітету славістів. Сподіваємося, що спільними зусиллями вдасться подужати цю нелегку проблему.

Мусимо зізнатися, що, приступаючи до роботи над історією українського слов'янознавства, ми зустрілися з трудностю чіткого окреслення самого об'єкта вивчення. Іншими словами, не так просто і легко дати відповідь на питання, що слід вважати українською славістикою і кого зараховувати до українських славістів. На перший погляд, це питання надумане. А між тим є суттєва розбіжність між поняттями «українське слов'янознавство» і «слов'янознавство в Україні», хоч дехто готовий ставити між ними знак рівності.

На нашу думку, під українським слов'янознавством треба розуміти той науковий доробок у галузі зарубіжної славістики, створений як в Україні, так і за її межами, українською та іншими мовами, що належить перу вчених, які усвідомлювали свою приналежність до української нації та незалежно від політичних поглядів та методологічної орієнтації відстоювали українські національні інтереси і намагалися визначити самостійне місце українців серед інших слов'ян. Інакше кажучи, українською славістикою треба вважати той доробок, котрий є органічною частиною української національної культури. З таким критерієм треба підходити і до навчальних закладів, наукових установ, товариств, періодичних видань, які мають причетність до славістики.

Щодо поняття «слов'янознавства в Україні», то, з нашої точки зору, воно не є цілком адекватним першому. Звичайно, перше поняття частково входить до складу другого. Але друге, тобто «слов'янознавство в Україні», є ширшим, оскільки охоп-

лює все, зроблене на теренах України в галузі славістики, незважаючи на національну орієнтацію самих славістів. Чимало із них (зокрема, українців за походженням) були наставлені індиферентно, а то й вороже до українських національних інтересів. У цьому випадку, очевидно, треба говорити про російську, польську чи австрійську славістику в Україні. Але чи можна і чи повинні ми від неї відмежовуватись? Адже реально вона розвивалась в українському середовищі, а нерідко й силами самих українців, а отже, не могла не мати певного впливу на власне українську славістику. Тому при підготовці праці, присвяченої історії української славістики, потрібно знайти місце і для неукраїнських славістів, наукова діяльність яких пов'язана з Україною. Саме в такий спосіб необхідно підходити до питання про визначення поняття «історія української славістики» і з цих засад висвітлювати її розвиток.

Із конкретизацією поняття «історія української славістики» тісно пов'язана проблема наукових напрямів, шкіл та етапів розвитку. Коли йдеться про неукраїнську славістику в Україні, то ситуація виглядає у загальних рисах таким чином. Російська славістика загалом, в тому числі й та, що розвивалась в Україні, вивчена ґрунтовно. Крім численних конкретних досліджень існують солідні довідкові видання та узагальнюючі праці. Це передусім біобібліографічний словник «Словяноведение в дореволюционной России» і колективна монографія під аналогічною назвою. При вивченні українського слов'янознавства ми можемо спиратися на праці російських вчених. Звичайно, доведеться уточнити, деталізувати ряд моментів, а можливо, й дещо інакше трактувати самий розвиток російської славістики в Україні.

Значно менше опрацьовано історію польської славістики на терені Галичини, передусім у Львові. Нам належить ґрунтовно ознайомитися з тим, що зроблено у цьому плані польською історіографією. Майже зовсім не вивчена австрійська славістика у Галичині. Нею теж не можна нехтувати.

Але основне наше завдання полягає в тому, щоб ґрунтовно і всебічно дослідити конкретний доробок, етапи і напрями розвитку власне української славістики і то не тільки професійної. Заслужують на увагу погляди тих громадських і культурних діячів України, що більшою чи меншою мірою торкалися славістичної проблематики. Зокрема, доцільно дослідити славістичний доробок членів «Руської трійці» і Кирило-Мефодіївського братства, а також таких видатних вчених, як Костомаров, Куліш, Драгоманов, Максимович, Потєбня, Франко, Грушевський, Томашівський та ін.

Щодо третьої проблеми (періодизації українського слов'янознавства), то нам видається, що вона у загальних рисах збі-

гається з періодизацією славістики в інших слов'янських країнах. Насамперед необхідно дослідити так звану передісторію славістики, що тривала до кінця XVIII ст., оскільки вона фактично зовсім не вивчалась.

Перший етап власне наукової славістики припадає на період національного відродження (десь з 30—40-х років XIX ст. і до Першої світової війни). На цьому етапі українське слов'янознавство було дуже тісно переплетене зі слов'янознавством російським, польським, а то й австрійським.

Другий період, на нашу думку, охоплює XX ст. (з 1918 р. і до утворення незалежної Української держави). Складність цього періоду полягає в тому, що тут ми маємо справу зі славістикою формально існуючої держави УРСР, а насправді лише складової частини СРСР. Відповідно й українська славістика була часткою радянської славістики, яка з певних причин почала більш динамічно розвиватися лише після Другої світової війни. При наявності значної кількості оглядових праць, в яких перелічені здобутки радянських, у тому числі українських, славістів, на сьогоднішній день поки що немає творів, у яких би критично оцінювався розвиток слов'янознавства в СРСР. Щодо української радянської славістики, то попри її ідеологічну заангажованість вона відрізняється від дореволюційної тим, що в радянські часи можна було хоч би формально говорити про саме українську славістику, вивчати не тільки історію та культуру зарубіжного слов'янства, а й дозволені цензурою окремі сюжети українсько-слов'янських взаємин. Все це потребує ґрунтовного розгляду та оцінки.

Особливість другого періоду полягає ще й у тому, що поряд з українською радянською славістикою існувала українська славістика на еміграції, передусім у Чехії, Польщі, Канаді, США, Австрії та інших країнах. Її здобутки, за незначними винятками, нам мало відомі, а їх треба належним чином вивчити.

І нарешті, третій період розвитку української славістики розпочався з утворення незалежної Української держави. На особливості цього етапу, сучасний стан і завдання української славістики звернув увагу в своїй доповіді на VI всеукраїнській славістичній конференції у Чернівцях (травень 1993 р.), а також під час відкриття науково-практичної славістичної конференції у Києві (травень 1994 р.) голова Українського комітету славістів академік А. Русанівський*.

Приступаючи до написання узагальнюючої праці, яка повинна хоч би в основних рисах підсумувати майже двохсотлітній

* Текст вступного слова опублікований у матеріалах київської конференції. Див.: Славістичні науково-освітні центри в Україні (вчора—сьогодні—завтра). К., 1995. С. 4—8.

додобок українських славістів, необхідно передусім виробити нові концептуальні підходи, а тому звертаємося до фахівців з проханням висловити з цього приводу свої міркування.

Стаття надійшла до редколегії 12.05.96

Ніна ХОМ'ЯК,
Дрогобицький педінститут

ІВАН ОГІЄНКО — ВИДАТНИЙ УКРАЇНСЬКИЙ СЛАВІСТ

Іван Огієнко (1882—1973), поет і прозаїк, есеїст і мовознавець, поліглот і теоретик канонічного права, вчений — професор чотирьох університетів (Київського, Кам'янець-Подільського, Варшавського та Манітоського в Канаді), оратор, лектор, історик, культуролог, видавець, перекладач Біблії та літургійної літератури, богослов, ієрарх Української Автокефальної Православної церкви, митрополит Іларіон, він залишив відчутний слід у різних галузях української науки і культури — краєзнавство, історія давньої української літератури, лінгвістика, історія церкви й канонічного права, славістика та багато інших. Особливо вагомий внесок І. Огієнка в розвиток вітчизняної та зарубіжної славістики, зокрема, у вивчення історії слов'янських мов.

Велике міжнародне значення мають історико-літературні монографії І. Огієнка «Повстання азбуки й літературної мови у слов'ян», «Костянтин і Мефодій: Їх життя та діяльність» (Варшава, 1926). Інші нації не мають праць, рівних за науковою вартістю цим Огієнковим. Досліджуючи на обширному історико-культурному тлі подвижництво солунських братів на ниві просвіти східнослов'янських народів, Огієнко, захоплюючись натхненною працею Кирила й Мефодія, не применшуючи їхнього внеску в розвиток нашої писемності, постійно акцентує увагу читачів на факті, що слов'янське письмо існувало ще до приходу болгарських місіонерів (так звана «корсунська версія»). Кирило й Мефодій прийшли до народів, що вже мали власну азбуку і свої переклади Святого Письма. Перше старослов'янське письмо-глаголицю Огієнко трактує як результат своєрідного синтезу цього давнього, утвореного на місцевому ґрунті слов'янського письма та рідної солунським братам солунської говірки староболгарської мови, здійсненого на грецькій основі.

Іван Огієнко — автор гіпотези про існування української мови ще у VI ст. — після розпаду праслов'янської мови на окремі говірки (діалектні групи). Професор відкидав традиційну давньоруську теорію походження української мови, в корені заперечуючи ідею праруської (давньоруської) мовної єдності, оскільки, за свідченням антропологічних даних, не існувало носія цієї мови — праруського народу. Та й сам поділ слов'янських мов на групи після територіального розпаду у VI ст. Огієнко вважав антинауковим, штучним внаслідок самостійності кожної слов'янської мови. У IX ст. всі слов'янські народи мали вже свої окремі мови, досить далекі одна від одної.

Сьогодні не всі погоджуються з висновками Огієнка щодо історії розвитку української мови, вважаючи, що навряд чи правомірно хронологічні рамки української мови так сильно розширювати, відносячи її початки до середини VI ст.

Візантійсько-слов'янська тема висвітлюється у багатьох роботах І. Огієнка: «Великі роковини 827—1927: Значення праці Святих Костянтина й Мефодія» (1927), «Оповідання ченця Хороброго про письмена слов'янські», «Слов'янське письмо перед Костянтином» (1928).

Визначним і цілковито унікальним починанням Огієнка у світовій славістиці була його спроба створити багатотомну історію старослов'янської мови, яка так і не була доведена до кінця: із запланованих 12 томів «Історії церковнослов'янської мови» у 1926—1929 рр. побачила світ лише половина — «Костянтин і Мефодій: Їх життя і діяльність» (т. 1—2), «Повстання азбуки й літературної мови у слов'ян» (т. 3), «Фонетика церковнослов'янської мови» (т. 4), «Найважливіші пам'ятки церковнослов'янської мови» (т. 5). Решта запланованих томів («Морфологія», «Синтаксис», «Історія церковнослов'янської вимови й наголосу», «Історія перекладів Святого Письма і Богослужбових книг на церковно-слов'янську та живі слов'янські мови») так і не були завершені.

І. Огієнко постійно закликав пильно вивчати старослов'янську мову як мову нашої церкви і характерну ознаку слов'янської народності та культури. Генеза й розвиток цієї мови, функціонування церковної мови у різних слов'янських народів лягли в основу праці «Богослужбова мова в слов'янських церквах» (1931), куди увійшли розділи «Українська церковна мова», «Білоруська мова в церкві», «Сербська вимова церковнослов'янського тексту», «Жива сербська мова в церкві», «Жива болгарська мова в церкві», «Жива мова в хорватській церкві». Дослідивши тексти й правопис церковних книг з різних слов'янських земель, професор церковно-слов'янської мови та палеографії Варшавського університету І. Огієнко довів: в усіх православних церквах слов'янських народів старослов'янська мо-

ва, якою Костянтин і Мефодій переклали перші богослужбові книги, мала осібну вимову — згідно з законами кожної із живих слов'янських мов.

Збагатив І. Огієнко і слов'янську палеографію (мовознавча галузь, що вивчає пам'ятки давньої писемності, стародруки). Внесок ученого у збирання, дослідження та видання слов'янських писемних пам'яток величезний. Наш відомий лінгвіст уперше в історії українського мовознавства залучив історичні пам'ятки до наукового обігу, вдосконалив теорію джерелознавства (Пересопницьке Євангеліє 1556 р., Вербське й Кам'янецьке Євангелія 1560 р., Крехівський Апостол 1560 р., Житомирське Євангеліє 1571 р.). У 1931 р. за монографію «Українська літературна мова XVI ст. і Український Крехівський Апостол 1560 р.» університет м. Брно (Чехія) присудив Огієнкові науковий ступінь доктора філології (за саму працю, без захисту докторської дисертації).

Серед старослов'янських писемних пам'яток учений розрізняв три групи — південно-, західно- та східнослов'янської редакцій. Окремо характеризував Огієнко ті з них, де виявлено старослов'янську мову української редакції (всього 19 назв). Є в нього й окремі розвідки: «Слов'янська палеографія» (1928), «Розмежування пам'яток українських від білоруських» (1934).

Не можна не згадати і літературної монографії І. Огієнка «Слово про Ігорів похід» (1949). За значенням вона посідає друге місце в українській Словіані після відомого дослідження університетського наставника Огієнка — професора В. Перетца — про цю перлину давньої слов'янської літератури. Крім того, професор Огієнко — автор поетичного та прозового перекладів «Слова...» українською мовою, які, на жаль, друком не вийшли.

Книгодрукування як ще один історичний пласт слов'янської культури також входило до сфери наукових зацікавлень Огієнка: «Історія українського друкарства» (1925) охоплює найважливіші етапи вітчизняного книгодрукування, одночасно висвітлюючи білорусько-українське друкарство, загалом друкарство у слов'янських народів. На противагу іншим ученим, І. Огієнко твердив: початком друкування книжок для потреб українства слід вважати не 1574 р., а 1491 р., коли в одній із богослужбових книг, надрукованих Фіодем Швайпольтом у Кракові («Часослов» і «Осмогласник»), у післямові вжито нашої української мови. Івана Федорова (Хведоровича — у Огієнка) митрополит Іларіон кваліфікував не як засновника українського книгодрукування, а як фундатора постійного друкарства на автохтонних українських землях.

І. Огієнко дослідив та описав вплив традиції біблійних перекладів народно-розмовними неслов'янськими та слов'янськими мовами (з останніх — переклад Євангелія чеською мовою

Яна Благослава 1564 р., Кралицьку Біблію 1593 р., польський переклад Біблії Якуба Вуйка 1599 р., віршований переклад Псалтира Яном Кохановським польською мовою 1578 р., українські переклади Біблії П. Морачевського 1860 р., П. Куліша 1903 р. тощо).

Огієнко першим серед вітчизняних славістів розробив цілісну концепцію творення українського біблійного та літургійного тексту, написав «Методологію перекладу Святого Письма та Богослужбових книжок на українську мову» (1927).

Професор Огієнко практично втілює у життя свої принципи та методи перекладу, здійснивши титанічну працю — переклад усієї Біблії сучасною українською мовою з мов оригіналу — старогребрейської та грецької мов. Вісім років працював учений над цим перекладом. Друком Огієнків переклад Біблії вийшов 1962 р. Як автор наукового перекладу Біблії зразковою українською літературною мовою Огієнко став почесним членом Британського й Закордонного Біблійних Товариств, йому присвоїли звання професора Манітобського університету в Канаді. Українська Біблія в перекладі професора Огієнка — класична й найкраща з усіх досі існуючих перекладів чи не між усіма слов'янами, одна з найкращих у світовій біблеїстиці. Вона відзначається енциклопедичністю, якістю стилю, точністю, ритмічністю речень. Крім інформаційно-пізнавальної функції переклад Біблії, здійснений Огієнком, виконує ще й неабияку естетичну функцію, впливаючи не лише на розум, а й на почуття читачів.

Найновіше видання Біблії, яким користуються сьогодні в Україні, також є перевиданим перекладом Огієнка. Видання здійснене Московським патріархатом у 1988 р.

Через усе своє життя проніс Огієнко глибоке наукове зацікавлення слов'янськими мовами. З-під його пера час від часу з'являлися все нові й нові праці: «Огляд праць про взаємовідносини між українською та білоруською мовами» (1933), «Українська церковна термінологія в мові польській» (1937), «Польська мова в українських родинах» (1937).

Ім'я професора Огієнка входить до славної когорти вітчизняних та зарубіжних славістів, ідеї яких він систематично популяризував у своїх працях — П. Беринди, Л. Зизанія, М. Смотрицького, О. Павловського, О. Шахматова, О. Соболевського, П. Житецького, І. Свенціцького, Ф. Міклошича, В. Гнатюка, М. Равлюка, Ф. Корша, М. Драгоманова, М. Максимовича, О. Потєбні, С. Смаль-Стоцького, Ф. Гартнера тощо.

Воістину, дай Боже кожному народові мати такого вченого-енциклопедиста, як має його Україна в особі Івана Огієнка! Його ім'я залишиться на скрижалях історії України, у вічній пам'яті народу:

**ІСТОРІЯ КАФЕДРИ
СЛОВ'ЯНСЬКОЇ ФІЛОЛОГІЇ
ЛЬВІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ
(20-ті роки ХХ ст.)**

Початок 20-х років нашого століття — досить складний період в історії Львівського університету і філологічного факультету зокрема. Після розпаду Австро-Угорщини в університеті, який одержав ім'я польського короля Яна Казимира, відбувалася реорганізація: переглядався склад кафедр та викладацьких кадрів. При цьому переваги надавалися польській професурі, навчання відбувалося польською мовою і т. ін. На філологічному факультеті (він тоді називався філософським) було закрито дві славістичні кафедри української (за тогочасною термінологією — руської) філології, які очолювали професори українці Олександр Колесса та Кирил Студинський. Тоді ж функціонували дві кафедри з полоністики: кафедра польської філології, якою керував професор Вільгельм Брухмальський, та кафедра польської мови, відкрита у листопаді 1919 р. для Генриха Улашина, котрий перед тим складними шляхами прибув до Львова з Києва.

Важливим навчально-науковим осередком філологічної славістики в університеті була кафедра слов'янської філології, керована з 1916 р. відомим польським ученим, дійсним членом Польської академії знань Казиміром Нітшем. Зазначимо, що професор Нітш у 1917—1919 рр. викладав лінгвістичні дисципліни, чітко орієнтовані на польську мову — «Історично-порівняльна морфологія польської мови» (чотири години на тиждень), «Історія польського мовознавства (у зв'язку з історією слов'янської філології)» (година на тиждень) — та вів семінар зі слов'янської філології «Читання старопольських і староцерковнослов'янських текстів» (дві години).

Структура університетських кафедр в часи реорганізації та після неї залишалася в основному традиційною, хоч номенклатура кафедр зазнала змін. Типова кафедра складалася з професора та асистента (часом їх було більше: старший асистент, молодший чи заступник молодшого), який допомагав професору вести семінарські заняття. До складу кафедри міг увійти також неординарний професор як заступник керівника кафедри. Кафедру, як правило, очолював ординарний професор, котрому на-

лежало проводити наукові дослідження в обраній ділянці знань, читати лекції, вести семінари, а з середини 20-х років — також просемінари. Протягом року мінімальне щотижневе лекційне навантаження професора становило п'ять годин, проведення вправ — дві години; в разі потреби відбувалася заміна двох годин вправ на одну лекційну годину.

Тематика лекційних курсів і семінарських занять визначалася науковими інтересами професора, хоч на неї могла впливати конкретна ситуація: вимоги суспільної практики, наявність чи відсутність відповідних суміжних кафедр, наукова проблематика цих кафедр тощо.

Виняткова увага надавалася семінарам, вони визначали імідж кафедри. Заняття відбувалися протягом усього навчального року один раз чи двічі на тиждень, як правило, у приміщенні кафедральної бібліотеки. Бібліотека постійно поповнювалася новою літературою; її приміщення було відкрите для студентів і вільних слухачів з 9 до 13 та з 16 до 20 години, а під час канікул чи свят — з 9 до 13 години. Семінари мали специфіку залежно від факультету, досить різною була і кількість слухачів у межах кафедр. Студентам визначалися теми для самостійного наукового опрацювання, подавалася основна література для опрацювання. Перший триместр здебільшого мав ознайомчий характер з тематикою семінару та першоджерелами. На семінарських заняттях студенти-філологи виробляли навички філологічного аналізу рукописних та друкованих текстів, знайомилися з відповідною літературою, обговорювали й оцінювали наслідки творчих робіт. Усі учасники семінару писали реферати, а найбільш здібні — невеликі дослідження. Кращі семінарські роботи висувалися на конкурс, часом — друкувалися, їхні автори одержували нагороди.

За спостереженнями професора М. Онишкевича, кафедра слов'янської філології Львівського університету в довоєнний період основну увагу зосереджувала саме на теоретичній підготовці студентів: «Характерною рисою роботи кафедри слов'янської філології в той час був її виключно теоретичний характер. Львівські вчені займалися рядом важливих слов'янознавчих питань, але не наголошували на практичному оволодінні окремими слов'янськими мовами. Практичні, хоч і недостатні знання мов давали два лекторати: чеський та сербо-хорватський» [2, с. 112]. Працювали також лекторати російської та української мов. Традиційно кафедра слов'янської філології опрацьовувала лише питання лінгвістичної славістики, не включаючи в навчальні плани проблеми літературознавства. Згодом ця прогалина, була подолана.

У 20-х роках кафедрою слов'янської філології керували такі мовознавці: Казимір Нітш (1916—1920), Генрик Улашин (за

сумісництвом виконував обов'язки завідувача кафедрою з березня 1920 р. по червень 1921 р.), Тадеуш Лер-Сплавінський (з квітня 1922 р. по жовтень 1929 р.); Вітольд Ташицький очолював кафедру в листопаді 1929 р., а до викладання приступив з січня 1930 р.

На початку 1920 р. професор Нітш вирішив залишити Львівський університет і переїхати до Кракова. Ця подія дуже стурбувала керівництво філологічного факультету, оскільки відходив видатний учений, а на кафедрі слов'янської філології не було професора, доцента чи доктора наук, який би міг забезпечити викладання славістичних мовознавчих дисциплін. Тоді сенат факультету і декан звернулися до професора Улашина з проханням керувати славістичним семінаром і за сумісництвом тимчасово виконувати обов'язки завідувача кафедрою слов'янської філології, доки не буде прийнятий новий керівник цієї кафедри. Планувалося, що додаткове щотижневe навантаження становитиме 2—3 години.

У наукових колах професор Улашин був відомий як мовознавець-полоніст, славіст, послідовник молодограматиків, прихильник бодуєнівської теорії фонем, дослідник польського словотвору, етимології, діалектів, ономастики, злодійського та молодіжного аргю у Львові, Кракові, Варшаві, автор статей з описової та історичної граматики слов'янських мов, з історії лінгвістики тощо. У своїх працях він нерідко використовував матеріали східнослов'янських мов, якими добре володів, як і рядом інших. (Улашин народився в Україні, гімназійну освіту здобув в Умані та Одесі, у 1905—1907 рр. навчався у Київському університеті, а згодом (1917—1919) працював у Польській університетській колегії в Києві. З липня 1923 р. він — дійсний член Наукового товариства ім. Т. Шевченка у Львові).

Улашин погодився на пропозицію керівництва факультету працювати за сумісництвом на кафедрі слов'янської філології. Можливо, йому імпонувало очолення престижної кафедри, хоч ця праця потребувала значної затрати часу, відчутного напруження творчих сил і, як згодом виявилось, відволікала від цілеспрямованої наукової роботи. Мабуть, слід врахувати й те, що Улашин в цей період відчував матеріальні труднощі, пов'язані з відсутністю житла і втратою під час війни всього свого майна і бібліотеки. До виконання своїх нових обов'язків на кафедрі слов'янської філології Улашин приступив 8 березня 1920 р. і ставився до цієї справи дуже сумлінно. Протягом 1920 і частково 1921 рр. він викладав студентам-славістам старослов'янську мову (година тижнево), «Нариси історичної фонетики російської мови» (година), вів кафедральний славістичний семінар (дві години) та організував і вів славістичний гурток, який працював добре і роботою якого професор пи-

шався. Можливо, саме в цей час Улашин збирав матеріали для посібника «Староцерковнослов'янська мова» (1923).

Керівництво факультету було задоволене викладацькою діяльністю Улашина, в офіційних листах до міністерства декан характеризував професора як видатного вченого. Але сам учений був вкрай засмучений браком часу для наукової роботи й умовами, в яких жив. Виникли ще й додаткові ускладнення: через необачність декана Улашин декілька місяців не одержував платні за сумісництво на кафедрі слов'янської філології, про що неодноразово письмово інформував декана (листи від 6 жовтня 1920 р., 3 січня, 26 квітня 1921 р. та ін.). Оскільки питання залишалось нерозв'язаним, Улашин відмовився продовжувати семінарські заняття зі слов'янської філології у третьому триместрі 1920/21 навч. р. Своє рішення він обґрунтував затримкою платні за сумісництво, перевантаженням, низькою оплатою семінарських занять при його скрутному фінансовому становищі та відсутності житла. Улашин уточнював: двогодинне семінарське заняття потребує тривалої підготовки, пов'язаної з написанням завдань для студентів, добором текстів та спеціальної літератури, перевіркою виконаних вправ. Він просив збільшити платню за семінарські заняття і наполягав на терміновому розгляді справи про заміщення посади керівника кафедри слов'янської філології, тим більше, що кандидатура була — професор Познанського університету Тадеуш Лер-Сплавінський. Однак вирішення цієї справи затягувалося, й Улашин 17 вересня 1921 р. подав заяву про звільнення його з посади керівника кафедри польської філології (а тим самим і слов'янської, де він працював тимчасово). У заяві, зокрема, були такі слова: «Оскільки, з одного боку, обов'язки, покладені на мене деканом, у варунках, в яких перебуваю, я не в стані виконати, а з другого боку, оскільки не бачу змоги поліпшити їх у найближчому майбутньому, прошу звільнити мене з посади професора кафедри польської мови» [3, спр. 120, арк. 52] *. У цій складній ситуації рада факультету, декан і ректор, бажаючи утримати професора Улашина в університеті, звернулися в міністерство з проханням надати Улашину відпустку на два перші триместри в 1921/22 навч. р., тобто до лютого 1922 р. Дозвіл одержали. Але цей жест доброї волі викликав невдоволення і навіть обурення Улашина. Амбітний, нервово виснажений, ображений Улашин, не приступивши до роботи, залишив університет. Правда, згодом, у листі до ради факультету, він подякував колегам за добре ставлення до нього.

Тим часом факультет опинився у кризовому становищі: були оголені кафедри слов'янської філології та польської мови. До

* Переклад з польської мови мій. — І. Г.

того ж залишалися закритими обидві кафедри української (руської) філології.

У цих складних умовах інтенсифікувалося листування декана філологічного факультету з Лером-Сплавінським (започатковане ще 1920 р., але до літа 1921 р. відбувалося мляво). Перший особистий листок обліку кадрів Лером-Сплавінським був датований лише 4 квітня 1921 р. Якийсь час Лер-Сплавінський, мабуть, вагався щодо доцільності переїзду до Львова, тим більше, що у нього склалися хороші стосунки з колегами у Познанському університеті, а керівництво університету звернулося в міністерство з проханням надати йому звання ординарного (звичайного) професора. У листі до декана філологічного факультету Львівського університету від 9 листопада 1921 р. Лер-Сплавінський писав, що тутешнє гроно професорів просить його не покидати Познань; він також посилався на сімейні обставини, які утруднювали швидкий переїзд. Не виключено, що Лер-Сплавінський з осені 1921 р. тягнув час, щоб приїхати до Львова, вже маючи звання ординарного професора.

Під тиском Улашина на факультеті була створена комісія для з'ясування доцільності запрошення Лера-Сплавінського на посаду керівника кафедри слов'янської філології. До складу комісії увійшли п'ять відомих професорів-філологів: В. Брухнальський, А. Гавронський, Я. Каспрович, Ю. Клейнер, Г. Улашин. Обговоривши на своєму засіданні 6 липня 1921 р. доповідь Улашина, в якій ґрунтовно була висвітлена наукова діяльність претендента, комісія відзначила, що науковий доробок Лера-Сплавінського надзвичайно вагомий і приніс йому авторитет у наукових колах. Дев'ятнадцять праць претендента, написаних протягом одинадцяти років, присвячені переважно складним і малодослідженим ділянкам славістики (праслов'янська мова, акцент у слов'янських мовах, полабська мова та ін.). Десять із цих праць — оригінальні дослідження; широко використаний діалектний матеріал. Крім того, професор прагнув докладно вивчити східнослов'янські мови. Члени комісії таємним голосуванням схвалили кандидатуру Лера-Сплавінського. Рада факультету на своєму засіданні 6 липня 1921 р. також таємним голосуванням одностайно затвердила рішення комісії й ухвалила запросити завідувачем кафедрою слов'янської філології надзвичайного (екстраординарного) професора Познанського університету Т. Лера-Сплавінського з одночасним проханням до сенату університету та міністерства релігії та освіти надати йому звання звичайного (ординарного) професора відділу слов'янської філології Львівського університету з 1 вересня 1921 р. Була ще примітка: погодити цю ухвалу з професором Нітшем; в разі розбіжності думок ця постанова має бути повторно розглянута на раді факультету [3, спр 1088, арк. 9—10].

Декан факультету 9 липня в листі до Лера-Сплавінського повідомив його про рішення ради, яке 7 липня було затверджене сенатом університету. При цьому декан висловив особисте прохання: не вести переговори з іншими університетами, не повідомивши його про це, пропрацювати у Львові не менше кількох років і у листі-відповіді підтвердити згадані «колежанські зобов'язання». Ці вимоги Лер-Сплавінський прийняв, але переїзд відтягував. До того ж у зв'язку з від'їздом Улашина Леру-Сплавінському було запропоновано читати лекції та вести практичні заняття з польської мови для студентів-полоністів (тижнево три години лекційні та дві семінарські). Лер-Сплавінський погодився на це додаткове навантаження, надіслав програму своїх викладів на третій триместр 1921/22 навч. р. Програма була схвалена радою факультету, 13 грудня 1921 р. надіслана в міністерство, затверджена там 3 квітня 1922 р. Водночас міністерство підтвердило оплату за переїзд до Львова і призначило заробітну платню з 1 квітня 1922 р. Трохи раніше департамент науки та вищих шкіл повідомив, що 21 січня Лер-Сплавінський затверджений звичайним (ординарним) професором кафедри слов'янської філології Львівського університету. 27 квітня він склав присягу, а 1 травня провів перше заняття славістичного семінару. У доповідній записці проректора повідомлялося, що Лер-Сплавінський розпочав виклади і практичні заняття з 1 травня 1922 р. [3, спр. 1088, арк. 32, 51, 53].

Отже, очоливши кафедру слов'янської філології Львівського університету, Лер-Сплавінський опинився не в простій ситуації: крім наукової роботи, йому потрібно було налагодити викладання лінгвістичних дисциплін за напрямом кафедр славістики та польської мови, а також враховувати вимоги прогресивної української громадськості, котра наполягала на відновленні в університеті раніше закритих кафедр української (руської) філології. Із цими складними завданнями професор справився успішно. Сім років праці у Львівському університеті закріпили високий авторитет ученого в наукових колах Європи, позитивно вплинули на діяльність очолюваної ним кафедри та престиж факультету. Яскрава особистість з надзвичайно широкими науковими інтересами, Лер-Сплавінський вмів сполучав наукову роботу з викладацькою, редакторською й організаторською.

За час перебування у Львові Лер-Сплавінський опублікував близько 70 досліджень з різних ділянок славістики, а саме: працьківщина та прамова слов'ян, лехітська мовна спільність, прамова східних слов'ян, діалекти праслов'янської мови періоду її розпаду, діахронічний та синхронічний аналіз діалектів західних, східних та південних слов'ян, контакти між слов'я-

нами та їхніми сусідами, міжмовні зв'язки, наголос та інтонація у слов'янських мовах, історія і розвиток польської мови (фонетика, морфологія, етимологія багатьох слів, запозичення, походження і розвиток польської літературної мови, культура мовлення, міжмовні зв'язки), дослідження давніх пам'яток та ін. Учений продовжує займатися українською тематикою: походженням української мови, її розвитком, стосунками з іншими мовами, класифікацією українських діалектів, розвитком української літературної мови тощо. Докладніше наукова діяльність Лера-Сплавінського подана у моїй статті [1].

Лер-Сплавінський був не тільки відомим теоретиком слав'янознавства і знавцем слов'янських мов, а й прекрасним педагогом. Педагогічну роботу він любив, і вона була важливою складовою частиною його творчої діяльності. Всі свої енциклопедичні знання, багатий дослідницький досвід професор радо передавав студентам і робив це вміло. Університетські програми 1922—1929 рр. містять назви дисциплін, які викладав Лер-Сплавінський. Професор вважав за необхідне дати студентам широку теоретичну підготовку і навички дослідницької роботи.

Наведемо у перекладі з польської мови навчальні програми 1922—1929 рр. для студентів слов'янського відділення, складені Лером-Сплавінським. Для студентів польського відділення він читав лекції з історії польської мови, вів просемінар з читанням і поясненням старопольських та старослов'янських текстів (по дві години тижнево). З 1924 р. започатковано коментування польських діалектних записів.

Філологія сучасна: а) слов'янська, б) польська
1921/22 навч. р. (III триместр)

1. Огляд і характеристика слов'янських мов — п'ять годин на тиждень.

2. Семінар «Читання і коментар староцерковнослов'янських текстів» — дві години.

1922/23 навч. р.

1. Староцерковнослов'янська мова — дві години.

2. Граматика малоруська (українська) — три години.

3. Полабська мова — година (II триместр).

4. Семінар слов'янський «Читання та коментар староцерковнослов'янських текстів (для старших слухачів)» — дві години (II триместр).

5. Семінар слов'янський «Читання староруських текстів» — дві години (III триместр).

1923/24 навч. р.

1. Граматика староцерковнослов'янської мови (продовження) — дві години.

2. Граматика малоруська (українська) (продовження) — дві години.

3. Полабська мова (продовження) — одна година.
4. Витоки слов'ян — дві години (II триместр).
5. Литовська мова — три години (III триместр).
6. Семінар слов'янський «Читання і пояснення старих текстів малоруських».

1924/25 навч. р.

1. Граматика староцерковнослов'янської мови — дві години.
2. Огляд і характеристика слов'янських мов — дві години.
3. Литовська мова в її стосунках до слов'янських мов (із вправами) — година.

4. Граматика чеської мови — дві години.
5. Семінар слов'янський «Читання і пояснення полабських пам'яток» — година (I—II—III триместри); «Читання і пояснення текстів давньоруських» — дві години (II триместр); «Читання і пояснення текстів руських» — дві години (II триместр).

1925/26 навч. р.

1. Граматика староцерковнослов'янської мови (флексія) — дві години (I—II триместри).

2. Граматика чеської мови — дві години (I—II—III триместри).

3. Джерела чеської писемності — година.
4. Діалектологія польська — дві години (III триместр).
5. Семінар слов'янський «Читання старочеських текстів» — дві години.

1926/27 навч. р.

1. Граматика сербохорватської мови — дві години (I—II—III триместри).

2. Кашубська мова — дві години (I триместр).
3. Полабська мова — дві години (II триместр).
4. Польські звужені голосні та їхнє походження — дві години (III триместр).

5. Семінар слов'янський «Читання так званих «Київських листків» та «Фрейзингенських уривків» — дві години (I—II—III триместри).

1927/28 навч. р.

1. Граматика литовська — дві години (I—II—III триместри).
2. Кон'югація сербохорватська — дві години (I триместр).
3. Кашубська мова — дві години (II—III триместри).
4. Семінар слов'янський «Читання і пояснення так званих «Фрейзингенських уривків» — дві години (I—II—III триместри).

1928/29 навч. р.

1. Кон'югація литовська — година (I триместр).
2. Кашубська мова — година (I триместр).
3. Граматика болгарської мови — три години (II—III триместри).

4. Мовознавчі вправи на основі читання литовських текстів — дві години (I—II—III триместри).

5. Семінар слов'янський «Читання кашубських текстів» — дві години (I—II—III триместри).

Семінарські та практичні заняття Лер-Сплавінський проводив разом з асистентом Яном Яновим, згодом доктором, доцентом і професором української (руської) філології. На польському відділенні з 1926/27 навч. р., а пізніше і на слов'янській філології асистентську роботу виконував Ст. Бонк, на заняттях з литовської мови асистентом був Єжи Курилович.

Основою теоретичної підготовки студентів-славістів Лер-Сплавінський вважав опанування ними будовою старослов'янської мови та кількох споріднених мов, які розглядаються в синхронічному та діахронічному аспектах (виняткова увага до останнього). Мета славістичної освіти — розкриття генетичних зв'язків між слов'янськими мовами шляхом застосування порівняльно-історичного методу і порівняльного аналізу, для чого необхідне також знання литовської мови. Вивчення мови має бути комплексним (використання відомостей з історії, етнографії, археології та інших гуманітарних наук).

Велику увагу Лер-Сплавінський надавав семінарським заняттям, тому що на них поглиблювалося засвоєння теоретичного матеріалу; формувалися і відпрацьовувалися навички самостійної дослідницької роботи. Теми таких занять професор старанно обдумував, погоджував з лекційними курсами, які викладав. Яскравим прикладом цього може служити відповідність між теоретичним курсом граматики української мови, який Лер-Сплавінський почав читати з першого триместру 1922/23 навч. р., та семінаром, де аналізувалися спочатку давні українські пам'ятки, пізніше — нові літературні та діалектні тексти. Безумовною заслугою Лера-Сплавінського було поновлення викладання українського мовознавства в університеті, сприяння підготовці Яна Янова до професорського звання і відкриття на факультеті кафедри української (руської) філології, яку 1928 р. очолив Янів. Протягом трьох навчальних років Лер-Сплавінський, по суті, працював у межах трьох кафедр: слов'янської філології, польської мови та української філології, яка була представлена в університетському реєстрі кафедр як нефункціонуюча. Однак оплату за додаткові години професор одержував із коштів цієї закритої кафедри. Бібліотека семінару руської філології була довірена професору [3, спр. 1088, арк. 61, 63].

Лер-Сплавінський писав посібники і підручники з тих дисциплін, які викладав. Деякі з них побачили світ у 20-х роках: „Zarys gramatyki staro-cerkiewno-słowiańskiej” (1923), „Gramatyka połabska” (1929). Ці книги здобули дуже високу оцінку спеціалістів, як і написані у співавторстві посібники для вчи-

телів, шкільні підручники, що витримали ряд видань: „Gramatyka języka polskiego. Podręcznik szkolny (współautor R. Kubiński)“ (1927, 1928); „Gramatyka polska w szkołach powszechnych (współautorzy Z. Klemensiewicz, M. Majewiczówna)“ (1926, 1929) та ін.

Лер-Сплавінський також взяв активну участь у редагуванні наукових збірників — „Rocznik Sławistyczny“, „Pamiętnik Słowiański“ та ін. Він часто друкував статті науково-популярного та науково-методичного характеру, радо виступав з доповідями перед учителями, учнями на науково-популярно-методичні теми. Професор користувався великим авторитетом серед колег і творчої молоді. Студенти поважали і любили його за талант, рідкісну силу наукового впливу та демократизм.

Однак, одержавши запрошення від ради філологічного відділу Ягеллонського університету, Лер-Сплавінський залишив Львів і переїхав до Кракова. У листі з міністерства від 7 листопада 1929 р. зазначалося, що він з 22 жовтня призначений звичайним професором слов'янської філології Краківського університету. Справи здав своєму наступникові — професорові Вітольду Ташицькому — 6 листопада. Ташицький склав присягу 26 листопада 1929 р., але викладати почав з січня 1930 р. Аналіз діяльності кафедри слов'янської філології Львівського університету в 30-ті роки — тема наступної статті.

1. *Галенко І.* Тадеуш Лер-Сплавінський і розвиток славістики у Львівському університеті // Пробл. слов'янознавства. Львів, 1996. Вип. 48. 2. *Онишкевич М. Й.* Кафедра слов'янської філології Львівського університету (1939—1962) // Питання слов'янознавства. Львів, 1963. Кн. 19. С. 111—123. 3. Державний архів Львівської області, ф. 26, оп. 5.

Стаття надійшла до редколегії 17.05.96

Роман СИРОТА,
Львівський університет

ПРЕДМЕТ СЛОВ'ЯНОЗНАВСТВА В АНГЛО-АМЕРИКАНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХХ ст.

Невід'ємним конструктивним началом будь-якої наукової дисципліни є її інтелектуальна основа — думка, що несе у собі пізнавально-оцінювальний зміст. Заявлена в заголовку тема охоплює коло проблем, поза висвітленням яких неможливо ви-

різнити універсальну модель славістики і як наслідок — написати її всеохоплюючу історію. Задля того щоб розглянути англомовну славістику в усій сукупності її компонентів, а відтак прирівняти або протиставити славістиці у слов'янських країнах, попередньо необхідно відповісти на питання: навколо чого зосереджувалися зусилля місцевих дослідників, що вважали вони предметом своїх зацікавлень? Логіка предмета відбивається в історії його розвитку. Тож доповідь має завдання загалом реконструювати і критично висвітлити процес становлення поглядів на предмет слов'янознавства у Великобританії та США від кінця XIX ст. до початку Другої світової війни.

Це звичайно передбачає детальний аналіз суспільно-політичної зумовленості виникнення наукового слов'янознавства в англомовних країнах, так само як тісно пов'язаних питань організації та диференціації наук, що входили в славістичний комплекс дисциплін кінця XIX—першої половини XX ст. З історіографії проблеми необхідно виділити поки що унікальну в своєму роді книгу чеського вченого М. Куделки «Про поняття славістики», де поряд з розглядом генези цієї категорії в різних країнах наводяться дані про трактування предмета славістики в англомовних країнах зокрема [9, с. 63—64, 88—89, 113, 160—161, 201—207]. Більшість власне англо-американських публікацій з історії розвитку славістики у себе вдома, хоча й містять відповідний фактологічний матеріал, акцентують переважно на організаційному аспекті [10; 11].

Однак повернемося до самого початку. Славістика в якості наукової дисципліни формується не раніше XVIII ст. як у слов'янських, так і неслов'янських (Німеччина) країнах і трактується то в широкому культурологічному, то в звуженому — філологічному або навіть лінгвістичному вимірі. Боротьба різних точок зору розуміння предмета простежується упродовж подальшого перманентного самовідтворення славістики, особливо актуалізуючись у міжвоєнне 20-річчя. Вказана обставина накладає певний відбиток на адаптацію предмета славістики у Великобританії та США і не може ігноруватися дослідниками її історії. Один з найбільших теоретиків природи наукового знання нашого століття Дж. Д. Бернал підкреслював: «Свідомо чи несвідомо вчені обов'язково керуються теоріями і поглядами, запозиченими зі спільного фонду людської культури» [1, с. 15]. Сприймаючи це як аксіому для наук природничих, у нас немає жодної рації не бути так само певними і щодо наук гуманітарних, до яких належить славістика.

Мабуть, на сьогодні вже «загальним місцем» буде твердження, що для слов'янських народів перша половина XIX ст. — період нестримного національного відродження, коли славістика стає одним із засобів, суспільно необхідних слов'янським

народам для вирізнення національної ідентичності (етосу). Так властиве тій добі поривання наголосити історико-генетичну спільність обертається згодом розгортанням широких мовознавчих студій. Саме тоді славістика ступає на філологічний шлях, тобто шлях, яким вона прямувала впродовж наступних 100 років.

Відмінні фактори спричинилися до феномена славістики у неслов'янських країнах. Тут зацікавленість слов'янськими народами вимагає пояснення у кожному конкретному випадку. Однак поряд з індивідуальними прикметами та модифікаціями, котрі можна спостерігати у ставленні Великобританії та США до слов'ян, слід виділити глибинні процеси, що конституювали головні параметри поняття. Слов'янознавство в Англії та за океаном зумовлювалося прагматизацією досліджень, їхньою орієнтацією на сучасність, з деякою кореляцією у бік консервативності британського академічного життя. Активізація економічних, політичних і культурних відносин кінця ХІХ ст., зрослий динамізм інтелектуального життя зводили значимість наукових занять до можливих практичних результатів. Відповідно «істина визначалася як корисність...» [6, с. 157].

Здобувши попередні знання про слов'ян внаслідок практичних за характером стосунків, здебільшого — дипломатичних, а відтак поглибивши їх самоосвітою, перші англійські славісти залишали подібне уявлення своїм учням, формуючи прагматичний підхід до предмета слов'янознавства. Відомий американський історик У. С. Холт вважає, що схема організації історичної науки в США переймалась з Англії [7, с. 15]. Однак принаймні до кінця Першої світової війни питання запозичення у галузі слов'янознавства видається проблематичним. Розвиток ішов радше лініями збігу, котрі мають своєю точкою перетину конференцію у Річмонді (1924).

Зародження слов'янознавчих студій у Великобританії значною мірою коригувалося політичною мотивацією. Рання спроба адаптувати славістику до силабусу курсів англійських університетів сягає 40-х років ХІХ ст. Зініційована в Оксфорді польською політичною еміграцією, вона унаочнювала в академічній сфері епоху «британського полонофільства» [15]. Тяглість наукової славістичної традиції започаткував у 70-х роках ХІХ ст. Уільям Річард Морфіл — перший професор, який очолив кафедру славістики в англійському університеті. Морфіл вважав себе духовним учнем В. Ягіча, дарма що філологом у вузькому розумінні не був. Відкриваючи цикл Ілчестерських лекцій, він виступив у 1870 р. з курсом «Етнографія, рання історія і народні традиції слов'янських народів» [16, с. 15, 22]. Постає У. Р. Морфіла симптоматична для британського розуміння славістики, коли повсякденність вимагала практичних знань про

слов'янські народи, натомість галузева кон'юнктура на континенті змушувала використовувати вже здійснені там дослідження як поштовх для розгортання аналогічних студій в Англії. Сам В. Ягіч визнавав нечисленні внески британських славістів у свій «Архів» здебільшого за аматорське повторення відомого, однак публікував, заохочуючи у такий спосіб в Англії інтерес до слов'янознавства [9, с. 88].

Прагматичний підхід узяв гору при запровадженні семінару Школи російських студій Ліверпульського університету в 1907 р. Чільною засадою навчального процесу була підпорядкованість викладання мови вивченню культури у ширшому сенсі, що включало історію, економіку, державні інститути і право [13, с. 287].

Тим самим факторам суспільно-політичної зумовленості підпорядковувалося стаювання і буття американського слов'янознавства. На їхній сукупності, пояснюючи заснування перших «слов'янських» відділень в університетах США, наголошує представник ранньої когорти американських славістів Роберт Кернер [8, с. 243]. Зате слов'янський фермент американської нації, як відзначають дослідники, став свідченням невикористаних можливостей [2, с. 82; 4, с. 267].

Говорячи про американське слов'янознавство, неможливо обминути А. К. Куліджа (в його особі знаходить блискуче підтвердження судження австрійського вченого Й. Хамма, що розвиток славістики у неслов'янських країнах на початковому етапі часто-густо визначали люди великих ідей і великих здібностей [3, с. 143—144]) — історика, котрий вперше розпочав викладання слов'янознавчих дисциплін у Гарварді. Саме з постаттю А. К. Куліджа найкраще в'яжеться розробка моделі слов'янознавства на Американському континенті. Своє бачення предмета він виклав у доповіді «Про користь вивчення Північної Європи» на щорічному засіданні Американської асоціації істориків (1895). А. К. Кулідж вважав за необхідне запровадження викладання предметів та науково-дослідної діяльності не лише в галузі історії, а й філології. З-поміж іншого у своїй програмі слов'янознавчих студій він виокремлював історію «державних інститутів», «життя... і розвиток класів у різні епохи», «фольклор, драматургію, військове мистецтво, економіку, торгівлю, літературу», історію церкви [5, с. 39]. Такий підхід до галузевої дефініції сформувався у Куліджа під впливом німецької славістичної школи (В. Нерінг, А. Лескін) та німецького позитивізму загалом, котрий панував в американській гуманістиці кінця ХІХ ст. Зміст, закладений Куліджем у предмет слов'янознавства, показує, що він упритул підійшов до сучасного розуміння славістики як історико-культурного комплексу дисциплін. Географічно межі слов'янознавчих студій, як засвідчують університетські курси американського історика, повинні були охоп-

лювати також сусідні народи «слов'янського ареалу»: угорців, румунів, греків, турків.

Зазначена проблематика галузі значною мірою визначила вибір структури славістики при її запровадженні в університетах. Однак на практиці, з огляду на матеріальні труднощі, вона була частково зреалізована лише у Гарварді, де викладачем слов'янських мов і літератур на історичний факультет було призначено Лео Вінера [19, с. VI].

Новий поштовх до унаочнення країнознавчих параметрів слов'янознавства на Британських островах дали події Першої світової війни. Тут, як і в США, до формування історико-культурного поняття предмета слов'янознавства спричинився автономний суб'єктивний фактор, передусім активна суспільно-громадська позиція англійських істориків щодо виникнення нових незалежних держав на руїнах Австро-Угорщини. Корисним у цьому відношенні видається звернення до інаугураційної лекції провідного британського славіста міжвоєнного часу Р. У. Сітон-Уотсона на кафедрі історії Центральної Європи Школи слов'янських студій Лондонського університету («Історик як політична сила у Центральній Європі»). Виступ містив гадку про розширення в новітній час протистояння між державами за сфери впливу з царини політичної й економічної в інтелектуальну й духовну (зокрема, вивчення історії) [14, с. 20]. Поза сумнівом, приписана історії «повинність» забезпечила їй превалювання над філологією у славістичному комплексі дисциплін.

Свою концептуальну структуру предмета слов'янознавства Б. Пейрз і Р. У. Сітон-Уотсон заманіфестували як стратегію «Слов'янського огляду» — славістичного видання при Школі слов'янських студій у Лондоні. «“The Slavonic Review”, — писали його редактори у вступному слові, — буде присвячений історії, інституціям, політичним і економічним умовам, а також літературі, мистецтву, науці та філології усіх слов'янських народів і, меншою мірою, їх сусідів і колег по колишній Російській імперії та Дуалістичній монархії» [18, с. 1]. Показовий зміст першого числа журналу. Р. У. Сітон-Уотсон, вміщуючи «Огляд славістичних вивчень» В. Ягіча, віддавав радше шану подвижництву слов'янського вченого, що його лекції він колись слухав у Відні. Вже у наступних «Завданнях русистики у Британії» Б. Пейрза країнознавчий підхід було окреслено з усією визначеністю [12].

У новітній час (XX ст.), коли книги і люди швидше та легше пересуваються, а гуманітарні дослідження чимраз більше інтернаціоналізуються й набувають міжнародного наукового значення, виникає потреба дефініції єдиної моделі предмета слов'янознавства. Першим кроком на шляху до уніфікації в ан-

глобовному світі була спільна англо-американська конференція з питань слов'янської історії 30 грудня 1924 р. у Річмонді (Вірджинія). На її засіданні, проведеному у заключний день 40-го щорічного зібрання Американської асоціації істориків, були присутніми 143 особи, серед них чимало офіційних (представники уряду США, дипломати зі слов'янських країн).

Найбільший інтерес під оглядом нашої теми становить виступ Р. У. Сітон-Уотсона. Британський історик наголосив на необхідності вироблення єдиного англо-американського розуміння предмета слов'янознавства і запропонував як зразок славістичний комплекс, практикований у Лондоні: «Ми робимо поділ на чотири головних підрозділи — мова, література, історія та економіка, об'єднуючи першу з другою, а третю — з четвертою, однак припускаючи комбінацію другої і третьої, хоча у такому разі на літературу слід дивитися дещо під іншим кутом, насамперед під кутом вивчення соціальної історії. Перші дві дисципліни самі пояснюють себе, дві наступні (історію та економіку) ми звичайно характеризуємо як «регіональні студії», котрі мають інтегрувати в собі національне життя певних країн у найширшому сенсі» [17, с. 690]. Відтак доповідач спробував визначити і географічні рамки об'єкта вивчення в його історичній страті: «...Гранична межа «регіональних студій» повинна бути винятково еластичною кожен раз (наприклад, як це було в Австро-Угорщині чи на Балканах), коли вивчення якогось слов'янського народу передбачає знання про його неслов'янських сусідів» [17, с. 691]. Потреба надати лінгвістичним студіям в англомовному світі науковоподібності й вийти за межі простого викладання мови спонукала Р. У. Сітон-Уотсона приділити слов'янській компаративістиці виняткову увагу у своєму виступі. Інтерпретуючи філологію найширшим чином (із включенням до неї ранньої історії), він наслідував філологічну концепцію славістики В. Ягіча (мова, література і фольклор).

Від часу конференції бере свій початок активна англо-американська співпраця у галузі слов'янознавства. Наближення до єдиного наукового стандарту забезпечило навчальній і дослідній роботі більш планомірний та інтенсивний розвиток. Упродовж 1927—1930 рр. (коли економічна криза та наступна депресія поставили славістику на межу виживання) кількість славістичних курсів в університетах США зросла до 245, з них мовних та літературних — 148, а історичних — 97 [20, с. XV]. У Великобританії мовні та літературні курси практикувалися в університетах Лондона, Оксфорда, Кембріджа, Глазго, Ліверпуля, Манчестера, Лідса та ін. Однак заради справедливості слід зауважити, що більшість з них, як і в США, були орієнтовані на практичне вивчення мови й часто поєднувалися з історією та економікою.

Звичайно, використаного матеріалу недостатньо, аби робити якісь аж надто категоричні висновки, але попередньо відзначимо:

— єдність слов'янського світу в очах англомовних дослідників кінця XIX—початку XX ст. асоціювалася з географічним становищем та подібністю історичної долі слов'янських народів;

— виникнення славістики тут зі самого початку зумовлювалось практичною заангажованістю у розвиток відносин зі слов'янськими народами, здебільшого економічних і політичних, відтак об'єктивно потребуючи фахівців з усіх сфер наукового знання;

— англомовне слов'янознавство виростало як комплексне вивчення регіону й охоплювало практично все суспільне життя народів Східної Європи. У міжвоєнний час по обидва боки Атлантики сформувався єдиний інваріант предмета слов'янознавства (Slavonic Studies), що в сучасних термінах може бути характеризований як історико-культурний. Більше того, саме таке його трактування забезпечило слов'янознавчим дослідженням широку експансію в англомовній гуманістиці другої половини XX ст.

1. *Бернал Дж. Д.* Наука в истории общества / Пер. с англ. М., 1956.
2. *Милякова Л. Б.* Возникновение университетской славистики в США (конец XIX—начало 20-х годов XX в.) // Зарубежная историография славяноведения и балканистики. М., 1986.
3. *Хамм Й.* О специфике развития славистики в неславянских странах // Методологические проблемы истории славистики. М., 1978.
4. *Butler Th.* The Development of Slavic Studies in America at the End of the Nineteenth and the Beginning of the Twentieth Century // История на славистиката от края на XIX и началото на XX век. София, 1981.
5. *Coolidge A. C.* A Plea for the Study of the History of Northern Europe // American Historical Review. 1896. V. 2. N 1.
6. *Dewey J.* Reconstruction in Philosophy. Boston, 1957.
7. *Holt W. S.* Historical Scholarship in the United States and Other Essays. Seattle, 1967.
8. *Kerner R.* Slavonic Studies in America // The Slavonic Review. 1925. V. 3. N 9.
9. *Kudélka M.* O pojetí slavistiky. Praha, 1984.
10. *Manning C. A.* A History of Slavic Studies in the United States. Wisconsin, 1957.
11. *Morison J. D., Seton-Watson G. H. N.* Osteuropaforschung in Grossbritannien // Osteuropa. 1982. N 5.
12. *Pares B.* The Objectives of Russian Study in Britain // The Slavonic Review. 1922. V. 1. N 1.
13. *Pearson M.* The History of SSEES: The Political Dimension // The Slavonic and East European Review. 1993. V. 71. N 2.
14. *Roberts I. W.* History of the School of Slavonic and East European Studies 1915—1990. London, 1991.
15. *Simmons J. S. G.* Slavonic Studies at Oxford: The Proposed Slavonic Chair at the Taylor Institution in 1844 // Oxford Slavonic Papers. 1952.
16. *Simmons J. S. G.* Slavonic Studies at Oxford 1844—1909 // Oxford Slavonic Papers. 1980.
17. The Slavonic Conference at Richmond // The Slavonic Review. 1925. V. 3. N 9.
18. The Slavonic Review. 1922. Vol. 1. N 1.
19. Slavonic Studies in America // The Slavonic Review. 1924. V. 3. N 7.
20. University Courses given in the United States of America on Slavic and other Eastern European History, Languages and Literatures. Ed. by Arthur I. Andrews // The Slavic and East European Review. 1936. V. 15. N 43.

Стаття надійшла до редколегії 12.03.96

ЮГОСЛАВСЬКІ ІДЕЇ В ГАБСБУРЗЬКІЙ МОНАРХІЇ КІНЦЯ XVIII—ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XIX ст.

Початковий період національного відродження югослов'ян в Австрії сягає другої половини XVIII ст. Причиною його стали нові процеси в соціально-економічному розвитку цих народів. Велике значення для їхнього виникнення і розвитку мали реформи освіченого абсолютизму Марії-Терези і Йосифа II, перетворення, які здійснили французи в частині слов'янських і хорватських земель в часи Іллірійських провінцій (1809—1813 рр.). На території, де проживали словенці, хорвати і серби, було знищено багато перешкод для вільного розвитку капіталістичних відносин: особиста залежність селян, патримоніальний суд, значною мірою цехова система і т. д. Під впливом французьких і німецьких просвітників у південно-слов'янських землях поширились ідеї просвітництва, які дали сильний поштовх південно-слов'янському національному відродженню. Певний вплив на національних діячів югославських народів Австрії мали (частково) погляди німецьких просвітників Т. Е. Лессінга, Й. Г. Гердера та інших, які порушили в своїх працях питання про необхідність об'єднання німецького народу в одне ціле. Ці об'єднавчі ідеї, які розглядалися через призму свідомості слов'янських ідеологів, пристосовувались ними до насущних потреб національних рухів югослов'ян.

Велике значення для вироблення світогляду національних діячів мали уявлення, що склалися в європейських вчених другої половини XVII—початку XIX ст. про націю, ті головні ознаки, які відрізняють одну націю від іншої. Видатні німецькі та слов'янські філософи (Ф. Аделунг, Я. Грім, Й. Добровський, Е. Копітар, А. Х. Востоков та ін.) вважали, що головною ознакою, яка відрізняє кожний народ, є його мова. Вони були переконані, що існує єдина слов'янська мова, яка поділяється на кілька говірок. Такі погляди були цілком зрозумілими, бо тільки наприкінці XVIII—на початку XIX ст. почали формуватися літературні мови частини слов'янських народів (словенців, словаків, українців) і модернізуватися — інших (чехів, сербів, хорватів).

У другій половині XVIII ст. в наукових працях з'явилось поняття «південні слов'яни». Вперше його застосував німецький

історик А. Л. Шлецер у праці «Загальна північна історія» (1771). Цей термін через два десятиліття використав у своїй книзі словенський історик А. Лінхарт [2, с. 49—50].

Створення Наполеоном на землях південних слов'ян Австрії Іллірійських провінцій ввело термін «іллїри» в політичну номенклатуру. Після повернення цих земель під владу Габсбургів вони одержали назву Іллірійського королівства, яке проіснувало, хоча й номінально, до 1822 р. Сам факт існування спочатку Іллірійських провінцій, а потім Іллірійського королівства відіграв велику роль у появі терміна «іллїризм», яким було названо національно-визвольний і культурний рух, що поширився у південнослов'янських землях Австрії в 30-ті роки ХІХ ст.

Центром виникнення іллїризму стали хорватські території. Частина з них входила до складу Угорського королівства (провінції Хорватія і Славонія), третя ж провінція, населена хорватами Далмація, наприкінці ХVІІІ ст. була приєднана до коронних земель Габсбурзької монархії. У всіх цих трьох провінціях населення було досить змішаним в національному відношенні. Крім слов'ян тут жили італійці, німці, угорці. Але й саме слов'янське населення не відзначалося однорідністю: крім хорватів тут були серби. У Хорватії і Славонії вони становили приблизно чверть усього населення, в Далмації — 1/5, а на Військовому Кордоні, що, як і Далмація, підпорядковувався Відню, — майже половину [4, с. 227].

Серби і хорвати мали одну мову, але різнилися віровизнанням і національною самосвідомістю. Хорвати говорили на трьох говірках: більшість (Далмація, Славонія, Дубровник) — на штокавській, якою користувалися й серби, менша частина (Хорватія) — на кайкавській, близькій словенським говіркам, і зовсім небагато — на чакавській. Як бачимо, у мовному відношенні хорвати являли собою перехідну зону від сербської мови до словенської.

Наприкінці ХVІІ ст.—на початку ХІХ ст. в різних районах хорвати користувалися різними самоназвами. Етнонім «хорват» використовувався тільки на землях кайкавського діалекту (Хорватія). Населення, яке говорило на штокавському діалекті, називало себе «іллїрами», а мешканці Славонії — славонцями [1, с. 134].

Штокавці та кайкавці не вважали себе єдиним народом і розвивали літературу кожен своєю говіркою. Особливо багаті традиції мала штокавська література, центром розвитку якої був Дубровник, що пережив у ХVІ—ХVІІ ст. разом з Італією і Середньою Європою епоху Ренесансу. Вже наприкінці ХVІІІ ст. в Хорватії і Славонії був досить сильний національний рух, керівником і носієм якого була хорватська шляхта. Угорські правлячі кола намагались урізати її автономні (муніципальні)

права, якими вона користувалася в XI ст. Особливе незадоволення хорватської шляхти викликало прагнення угорців замінити в офіційних сферах латину угорською мовою. На противагу цьому хорвати висунули вимогу ввести хорватську мову. Крім цього, вони вимагали об'єднання трьох провінцій, населених хорватами (Далмації, Хорватії та Славонії), в Триєдине королівство. Ці вимоги — введення хорватської мови і створення Триєдиного королівства — стали головними вимогами хорватських патріотів протягом багатьох десятиліть.

У другій половині XVIII ст. поряд з шляхетським рухом на захист муніципальних прав на хорватських землях почав розвиватися національний рух, пов'язаний з європейським просвітництвом. Його представники головною своєю метою вважали відродження літератури рідною мовою. Перші просвітники з'явилися в Далмації. Францисканець Ф. Грабовац у 1747 р. видав книгу «Цвет беседы народа и языка иллирского, или же хорватского», де практично ототожнювались поняття «іллір» і «хорват».

У 1808 р. філолог Ф. Аппендіні опублікував у Дубровнику італійською мовою «Граматику іллірської мови». Аппендіні першим з учених, не піддаючи сумнівам існування єдиної слов'янської мови, висловив думку про поділ її на чотири головні говірки — руську, польську, чехословенську та іллірську. Граматика Аппендіні до 40-х років була видана ще двічі [2, с. 182, 421].

Вчення про чотири головні говірки слов'янської мови було сприйнято слов'янськими просвітниками. Словак Ян Коллар, який прославився вже в 20-х роках XIX ст. як співець слов'янської взаємності, став проповідувати необхідність кожному освіченому слов'янину знати чотири слов'янські говірки.

Власне через праці Коллара точка зору Аппендіні була сприйнята хорватськими патріотами нового покоління, котрі вперше виступили зі своїми ідеями наприкінці 20-х років. Згідно з науковими уявленнями того часу вони вважали мову головною відмінністю кожного народу. Південних слов'ян вони розглядали як єдиний іллірський народ зі спільною іллірською мовою-говіркою. Тому й рух хорватських національних діячів 30—40-х років дістав назву ілліризму. Його лідером став поет, історик і філолог Людевіт Гай. Першочерговою метою він та його прихильники вважали створення єдиної літературної мови для всіх іллірів, а передусім для сербів і хорватів, і виховання в суспільстві й народі любові до нього. У 1835 р. Гай ввів у хорватів чеський алфавіт, а 1836 р. переклав свої видання з каймаківської на штокавську говірку. Єдність іллірського народу хорватські національні діячі намагалися обґрунтувати й історичними аргументами. І. Кукулевич-Сакцінський доводив, що

сучасні південні слов'яни є прямими нащадками стародавніх іллірійців [1, с. 144—145].

Вважаючи південних слов'ян єдиним народом, Гай все ж визнавав, що серб, хорват і словенець завжди такими залишаться, хоч мають спільні говірку, історію, фольклор і навіть мету.

Гай зараховував до іллірійців словенців, хорватів, славонців, далматинців, босняків, чорногорців, сербів, болгар. У 1849 р. він стверджував, що сербська мова — «наша літературна мова». Через п'ять років видатний хорватський вчений А. Т. Брлич опублікував граматику іллірійської мови з двома алфавітами — кириличним і латинським. У вступі до неї він зазначив: «Я не думаю, що хорвати і серби — дві різні нації, які говорять і пишуть різними мовами» [2, с. 422]. Молода хорватська інтелігенція не вважала віровизнання фактором, здатним стати однією з головних ознак національності. У цьому вона відрізнялась, зокрема, від сербського вченого Вука Караджича, котрий до характерних рис нації, крім мови, зараховував звичаї та релігію.

Спочатку ілліризм розвивався як суто культурна течія. Але згодом набув політичного забарвлення. Цьому сприяло те, що до ілліризму залучилася шляхта. Ще 1832 р. граф Я. Драшкович, один з ідеологів хорватської шляхти, видав «Дисертацію», в якій наголошував на необхідності покласти в основу хорватської літератури мови штокавську говірку, виступив за об'єднання хорватських земель в Іллірійське королівство, яке б мало рівні права з Угорщиною. Пізніше (під впливом ідей Гая про приналежність всіх південних слов'ян до одного народу) він виступав за створення Великої Імперії, яка крім хорватських земель включала б Воеводину, Сербію, Чорногорію, Боснію і Герцеговину, Болгарію. Драшкович активно співпрацював з іллірами, й останні запозичили в нього ряд постулатів, зокрема, ідею створення Триєдиного королівства з широкими автономними правами, а пізніше й Великої Іллірії.

Найбільш радикальних політичних поглядів дотримувався Л. Гай. Ще до революції 1848 р. він мріяв про створення незалежної південнослов'янської держави і намагався знайти підтримку для своїх планів в російського уряду і сербського князя Олександра Карагеоргієвича [4, с. 230, 232—233]. З кінця 30-х років Гай задумував організувати повстання в Боснії та Герцеговині проти турків. У 1848 р. він писав, що його метою є відтворення Душанового царства, або Великої Іллірії на чолі з династією Карагеоргієвичів.

Угорська влада з великою підозрою ставилася до Іллірійського руху. В 1843—1845 рр. було заборонено навіть саме слово «іллір». Але ця заборона тільки збільшила його популярність

серед молоді. Хорватські іллїри вели серед сербських і словенських національних діячів активну агітацію. У словенських землях вона мала певний успіх.

Термін «іллїр» був відомий словенцям ще в XVI ст. Творець перших словенських книжок П. Трубар деколи підписувався під своїми працями «Philopatridus Illiricus», тобто «іллїрійський патріот» [7, с. 77]. Думка про необхідність більш тісної співпраці між словенцями і хорватами з'явилась значно пізніше, під час існування Іллїрійських провінцій Наполеона. У 30-х роках в середовищі словенських національних діячів виникло два напрями. Один виступав за розвиток самостійної словенської літературної мови та культури, другий — за створення іллїрійської мови та культури, спільних для словенців, хорватів і сербів. До першого напрямку належали словенці з провінцій Крайна й Примор'я, де більшість населення було словенським і йому не загрозувала асиміляція. Вони гуртувалися навколо критика і філософа М. Чопа й поета Ф. Прешерка, який заклав основи сучасної словенської літератури.

Другий напрям тісно пов'язаний з хорватським іллїризмом. Прихильники його були переважно представниками Каринтії та Штірії, провінцій, у яких словенці були в меншості і загроза онімечення для них була особливо реальною. Штірійці і каринтійці побоювались, що тільки своїми силами їм не вдасться відвернути цю загрозу. Найвідоміший зі словенських іллїрів поет Станко Враз вважав, що без великої жертви словенський народ не зможе звільнитися від іноземного ярма. Таку жертву, на його думку, вже принесли хорвати, відмовившись від свого народного імені «хорват» і замінивши його назвою «іллїр». Хорвати ж відмовились від своєї кайкавської говірки на користь штокавської. Це ж повинні зробити й словенці, замінивши своє ім'я і літературну мову на іллїрійські [8, с. 127]. У листі до Прешерна від 1 серпня 1838 р. Враз відверто скаржився на відсутність героїчних традицій у словенців. «Що це за нація, — писав він, — якщо при створенні своєї літератури та духовної емансипації вона не може спиратися на якусь величну ідею. І звідки ми візьмемо цю ідею, якщо діятимемо самостійно? Навпевне, в героїчних традиціях наших предків? А де наша історія говорить про них?» [6, с. 290—291]. Але таких крайніх поглядів дотримувалось небагато словенців.

Для деяких словенських іллїрів, наприклад, єпископа А. Сломшека, вченого-славїста Ф. Міклошича, іллїрійські ідеї були тимчасовим захопленням, інші розуміли їх інакше, ніж хорвати. Так, один із найбільш переконаних словенських іллїрів Матія Маяр, хоч і мріяв про злиття всіх південнослов'янських мов у єдину літературну мову, все ж вважав, що нею повинна стати не штокавська говірка, а говірка, якою розмовляє

населення між Люблянню і Рієкою, тобто перехідна від словенської до сербохорватської [5, с. 115].

Перед революцією 1848 р. ілліри мали досить стійкі позиції в словенському національному русі. Різкого протистояння між ними і прихильниками самостійного розвитку словенської літературної мови не було. І коли на початку 40-х років словенські ілліри виступили з пропозицією запровадити у словенців за прикладом хорватів чеський алфавіт, їх підтримали багато з тих, хто був проти головної ідеї іллірів — створення загальної літературної мови для всіх югослов'ян.

Назва «Іллірія» була відома і сербам. Найбагатша людина з австрійських сербів Сава Текелія, котрий згодом став головним благодійником Сербської Матиці, стверджував, що відправив два листи — один 1804 р. Наполеону, другий — 1805 р. австрійському імператору — з пропозицією дати ім'я «Іллірія» південним провінціям Австрії [2, с. 179]. Важко судити, чи дійсно листи Текелії вплинули на найменування іллірійських провінцій, але у будь-якому випадку можна з впевненістю стверджувати, що в сербських національних колах на зламі XVIII—XIX ст. ця назва була у вжитку.

Прихильників ілліризму серед сербської інтелігенції Австрії було небагато. Серед них виділявся П. Йованович, директор сербської гімназії в м. Нові Сад. У 1841—1845 рр. він видав альманах «Бачка вила», в якому проголошував свої погляди. Альманах мав до 1000 передплатників [3, с. 47, 54]. Значна більшість сербських патріотів у культурному і політичному плані орієнтувалися на напівнезалежне князівство Сербію, на створення єдиної сербської культури і сербської держави.

Таким чином, напередодні революції 1848 р. найбільше поширення ідеї югославізму (у формі ілліризму) отримали у хорватів і словенців, в той час як сербів зачепили значно менше.

1. Данилова А. В. От культуры народностей к хорватской национальной культуре // Концепции национальной художественной культуры. М., 1985. 2. Екмечин М. Стварање Југославује, Београд, 1989. Т. 1. 3. Крестин В. Историја српске штампе у Угарској 1791—1914. Нови Сад, 1980. 4. Фрейдзон В. И. Хорватия // Формирование национальных независимых государств на Балканах. М., 1986. 5. Чуркина И. В. Просветительская деятельность Матици Маяра в 40-е годы XIX в. // Развитие капитализма и национальные движения в славянских странах. М., 1970. 6. Kardelj E. Razvoj slovenskega narodnega vprašanja. Ljubljana, 1970. 7. Rupel M. Primož Trubar. Ljubljana, 1962. 8. Slodnjak A. Slovensko slovstvo. Ljubljana, 1968.

Стаття надійшла до редакції 10.03.96

СЛОВ'ЯНСЬКА ІДЕЯ В ІДЕОЛОГІЇ УКРАЇНСЬКИХ РОМАНТИКІВ

Одним з найбільш яскравих проявів участі українців в європейських пошуках суспільного поступу, які привели до «Весни народів» 1848 р. і вплинули на демократизацію й характер життя держав Європи, було Кирило-Мефодіївське братство. Утворене в Києві в середині 40-х років минулого сторіччя на зразок «Молодої Європи» Мащіні (з низкою регіональних розгалужень, як «Молода Бельгія», «Молода Німеччина», «Молода Польща»), воно стало віддзеркаленням підсилених романтизмом тодішніх волелюбних ідей і концепцій, а надто назриваючої революційної ситуації. Адже основні документи Кирило-Мефодіївського братства були сформульовані саме в дусі тодішнього суспільного й політичного радикалізму та християнської етики (вплив Сен-Сімона й Ляменне), які характеризувалися притягаючою інтелектуальною свіжістю, філософською концептуальністю, волелюбним і демократичним пафосом, та у зв'язку з цим неабиякою силою впливу. Такою великою, що розгніваний цар Микола I заявив: це «явна робота тої самої пропаганди з Парижа; цій роботі не вірили ми довго, а тепер не могли щодо неї сумніватися» [1, с. 149]. Після півтора року існування братство було в жорстокий спосіб зліквідовано, твори заборонені, а цензура мала пильнувати, аби жодне з прізвищ цих авторів не побачило друку. Як згадував пізніше в листі до видавця «Колокола» Олександра Герцена один з організаторів братства Микола Костомаров, після їхнього судового процесу (12 червня 1847 р.) «були заборонені всі твори обвинених, а цензура і шпionство почали страшно лютувати проти України; не лише українським книгам не дозволено являтися у світ, але переслідувано навіть наукові статті про Україну на російській мові; самі назви Україна, Малоросія, Гетьманщина уважано за нелояльні» [2, с. 35].

Саме тоді наступив розгул реакції, посилилося гноблення українського народу царським самодержавством. Царські переслідування та згадана вказівка на «пропаганду з Парижа» свідчать про те, що Кирило-Мефодіївське братство було трактоване як черговий небезпечний прояв «якобінської зарази».

Молодий український рух був віддзеркаленням усе наростаючих революційних настроїв в Європі, відлунням ідей Мащіні та його «Молодої Європи», а також «Молодої Польщі», спробою

поєднання концепцій утопійного соціалізму Фур'є і Сен-Сімона, зокрема думок останнього, що пронизували його трактат «Нове християнство», твори Ляменне «Про минуле і майбутнє простолюддя», «Книги народу» та аналогічний твір Міцкевича «Книги народу і пілігримства польського».

Та нікуди правди діти, зарахування царатом Кирило-Мефодіївського братства до ряду попередніх конспіративних організацій було дуже влучним. Адже київські братчики брали з них приклад, посилалися на їхні програми та ідейно-політичні засади, які мали безпосереднє відношення до ідеалів суспільного прогресу, волі, справедливості, незалежності та слов'янської взаємності. Наприклад, з масонського товариства «З'єднаних слов'ян», яке мало на меті об'єднання слов'янських народів і взяло собі за покровителя святого Івана, київські братчики розвинули їхню слов'янську й суспільно-політичну програму в напрямі дальшої радикалізації й федералізації, натомість за покровителів взяли собі святих Кирила і Мефодія, котрі були для них символом саме слов'янської єдності й освіченості [5, с. 33].

Засновника братства Миколу Костомарова найбільше зацікавили ці два слов'янських місіонери (християнізація слов'ян і водночас розвиток слов'янської писемності, освіти, літератури, науки, залучення культури слов'ян в обіг європейської культури). На пропозицію Костомарова девізом братства стали слова, запозичені з Євангелія від святого Івана: «Зрозумійте правду, і правда визволить вас». Цими словами можна характеризувати і діяльність братів Кирила і Мефодія — велич і тривалість їхнього творіння, неперервну актуальність. Нагадувати про це мали портрети «місіонерів-учителів слов'ян» на образок та — згідно з масонською символікою — на перснях, які були розпізнавальним знаком і свідчили про приналежність до братства [5, с. 33—34].

Як і їхні покровителі, київські братчики надавали виняткового значення питанням освіти, сподіваючись, що завдяки освіті простий народ зрозуміє правду, яка допоможе йому стати вільним. Отже, вони хотіли бути народними вчителями, глашатаями правди і мудрості, продовжувачами справи, започаткованої Кирилом і Мефодієм. З метою ознайомлення суспільства з їхньою діяльністю Костомаров мав намір підготувати обширні публікації про них кількома слов'янськими мовами. Не випадково під час обшуку в помешканні Костомарова поліція натрапила на три цікаві легенди-оповіді про Кирила і Мефодія [1, с. 116, 145].

Таким чином, ставлення братчиків до думок і діяльності покровителів братства впливало з їхньої глибокої ідейної та християнської мотивації, про що свідчать основні документи й

матеріали київських конспіраторів і про що йтиме мова згодом. Лише нагадаємо, що під час поліцейських допитів київські братчики дуже часто намагалися захищатись іменами своїх покровителів, їхньою місією-релігійною та освітньо-культурною діяльністю для добра «слов'янської сім'ї». Але царські жандарми у це не повірили, бо програмні документи братства свідчили самі за себе, і вже цього вистачило слідчим, аби потрактувати братчиків як людей особливо небезпечних для царату.

Даремно Костомаров і Білозерський на допиті намагалися переконати слідчих, неначе провідною думкою їхніх намірів і міркувань щодо слов'ян була ідея єднання всіх слов'янських народів під проводом Росії, саме під берлом російського царя [7, с. 152—153]. Слідчим вистачило лише вказати на деякі твори Шевченка — «Гайдамаки», «Сон», «Великий льох» або «Єретик» (поет, мріючи про те, щоб слов'янські ріки потекли в одне море, констатував з жалем: «Виростали у кайданах слав'янські діти і забули у неволі, що вони на світі») чи навіть, — поминаючи програмні документи, бо про них згодом, — звернутися до уривка прози Костомарова «Панич-Наталич» (знайденого під час обшуку), щоб звинуватити молодих авторів у поширенні антицарських настроїв і закликанні до бунту: «Коли всі слов'янські народи прокинуться зі своєї дрімоти, спинять шкідливі поділи, згасне всяка сімейна ненависть, сильні обнімуть слабких, знатні кинуть у вогонь свої суєтні признаки і з благородством людини стануть рука в руку з цими, яких ледве за людей вважали, закони будуть спиратися на вчення Христа, світло науки і мистецтва пронизуватиме; своїм оживлюючим промінням хатину хлібороба; вільні, благородні, зогріті любов'ю до Христа, єдиного царя і вчителя, зберуться слов'яне з берегів Волги, Дунаю, Вісли, Ільменю, з побережжя моря Адриатичного й Камчатського до Києва, великого столичного міста слов'ян, заспівають гімн Богу всіма своїми мовами і представники всіх народів, відроджених з пониження і визволених з чужих кайданів; засядуть на цих горах, загремить вічевий дзвін св. Софії, зрадіють побожні, злякаються відступні, запанує суд, правда і рівність, і тоді сповниться пророцтво св. Андрія, і буде благодать на цих горах і у всім слов'янстві. Оце доля слов'ян, їхня майбутня історія, тісно зв'язана з Києвом, тому-то твою душу наповнює відчуття таємничості, святості та водночас солодке, як надія, й втомлююче, як довге очікування. Вір мені, це станеться, станеться, станеться! Ти мандрівник у Києві і передчуваєш майбутнє відродження своїх внуків, своєї крові, кожний слов'янин, який не приїхав би до Києва, почуватиме це саме, бо ж тут піднімається заслона таємниці та з'явиться невідоме» [6, с. 131—132].

Накреслена з романтичним захопленням ідея слов'янської

єдності, звичайно, суперечила урядовому панславізму. Вона була задумана в дусі містичних концепцій романтизму, який так посилено стремів до утворення духовної єдності народів. Історіософський задум цієї чи не найбільш інтегруючої концепції епохи дуже простий: історію народу ототожнено з історією людства, і таким чином кожний народ має певне покликання в загальнолюдській сім'ї, завдяки ній реалізує свою основну мету і призначення. Поширені в епоху романтизму численні філософські теорії та системи, історіософські концепції, зокрема месіанські, світські та релігійні, мали, власне, вказати шлях, що провадить до цієї мети, і гарантувати її реалізацію [12; 13; 15; 16].

Річ певна, неабияку роль відіграли тут національні традиції, що сягають часів Київської Русі, яка змагалася тоді з Візантією та водночас була посередником між Сходом і Заходом. Через неї проходив важливий торговельний шлях «із варяг — у греки», а столичне місто Київ притягав тоді візантійських, головно грецьких, вчених мужів, художників, будівельників, ремісників і купців, котрі надали йому суто еллінського вигляду і характеру. Молодоукраїнські братчики вважали Київ столицею всього слов'янства [8, с. 152].

Велику роль у поширенні цієї концепції, актуалізації національних традицій та рідної історії з виразним месіанським задумом відіграла анонімна «Історія Русів», написана на зламі XVIII і XIX ст. Цей твір мав величезний вплив на українських романтиків, зокрема лідерів Кирило-Мефодіївського братства, а також романтиків російських і польських. Вони часто посилалися на «Несторову Русь», вважаючи, що не лише «західня Європа мала свій Круглий Стіл в романтичній поезії, мала його також східня Європа. Знаходився він в Києві, на дворі князя Володимира» [10, с. 134].

Цей інтерес до національної історії та Києва як столиці федерації слов'янських народів, утвореної — на чому братчики особливо наголошували, — на зразок Сполучених Штатів Америки, вплинув на їхню програму, що найповніше відбилась у провідному програмному документі «Молодої України» — «Книгах биття українського народу», а також у «Статуті братства» і «Головних правилах братства». Так, у «Статуті...» констатується:

- 1) духовне і політичне об'єднання слов'ян є тим справжнім призначенням, до якого вони повинні прагнути;
- 2) при об'єднанні кожний слов'янський народ здобуде свою самостійність. Ці народи — південно-руси (українці), північно-руси (росіяни) з білорусами, поляки, чехи зі словенцями, лужичани, ілліро-серби з хорутянами, болгарі;
- 3) кожний народ матиме своє народне правління і проголосить рівність співгромадян за походженням, віросповіданням та соціальним станом;

4) правління, законодавство, право власності та освіта і усіх слов'ян повинні ґрунтуватися на святій релігії Господа нашого Ісуса Христа;

5) при такій рівності умовою участі людей у правлінні є освіченість і чиста мораль;

6) буде скликаний загальний слов'янський собор з представників усіх народів [3, с. 29—30].

Як бачимо, в пошуках спільної платформи загальнослов'янського порозуміння та федерації кирило-мефодійці виробили основні політичні положення. Очевидно, це не виключало можливості подальших змін і доповнень під час обговорення і вдосконалення політичної платформи. Про це свідчать, наприклад, знайдені жандармами матеріали й програмні пропозиції Білозерського, Гулака, Савича, а також численні варіанти і доповнення Костомарова, автора програмних документів.

Формулюючи політичні засади слов'янської федерації, лідери молодоукраїнського руху враховували тодішні міжнародні та міждержавні стосунки, розмаїті національно-історичні традиції й релігійні особливості, а також свідомість, характер і рівень життя слов'янських народів, які замешкували аж у трьох політичних системах: під берлом царським, цісарським і султанським.

При нагоді підкреслимо той факт, що тут не згадуються ані протекторат російського імператора, ані будь-яка інша форма залежності чи підлеглості. Натомість виразно ставиться питання демократично-представницької засади і народності правління, що виключає будь-які монархічні й авторитарні форми влади. Слов'янська федерація мала бути зорганізована на зразок грецьких республік та Сполучених Штатів Америки, на основі однакових принципів — автономічних, юридичних, освітніх, торговельних, митних і релігійних (пропонувалася релігійна толерантність, але заборонялася релігійна пропаганда на користь будь-якої релігії). Така концепція федеративного союзу слов'ян гарантувала рівність, усувала племінну й релігійну ворожнечу, всілякі незгоди, утиски та приниження.

На відміну від «Статуту...», більш детально опрацьовані «Головні правила братства», розроблені його організаційна структура, форми діяльності, мета та обов'язки членів. На основі цього документа доходимо висновку, що київські братчики:

1) утворили братство з метою поширення висловлених у «Статуті...» ідей (переважно через виховання юнацтва, літературу тощо); за своїх покровителів вибрали святих Кирила і Мефодія, запровадили розпізнавальні знаки — перстень з їхніми іменами та образ із зображенням цих святих;

2) при вступі до братства складають присягу, що будуть використовувати свій хист, працю, маєток і громадські зв'яз-

ки для цілей братства. І якщо хтось з членів буде переслідуваний чи навіть мучений за поширювані братством ідеї, то за даною присягою він не видасть нікого з членів — своїх братів;

3) підтримували сім'ю свого брата, якщо той потрапляв до рук ворогів (тобто поліції);

4) приймали нових членів, не сповіщаючи імен інших членів;

5) приймали до своїх лав слов'ян усіх племен і всіх звань;

6) проголошували цілковиту рівність між членами братства;

7) намагалися припинити всяку релігійну і племінну ворожнечу між слов'янськими народами різних віровизнань, поширюючи думку про можливість усунення незгод між християнськими церквами;

8) прагнули до викорінення рабства та повсюдного поширення письменності;

9) узгоджували свої дії з євангельськими принципами любові, лагідності й терпіння; правило «ціль освячує засоби» братство вважало безбожним;

10) знаходячись в одному місці, могли скликати збори й ухвалити окремі правила для своїх дій, але за умови, щоб вони не суперечили головним ідеям і правилам братства;

11) не розголошували про існування і склад братства тим, хто не належав або не виявляв бажання вступити до нього [3, с. 31].

Таким чином, визнаючи необхідність утворення братства та бажаючи активізувати його діяльність згідно з існуючими в тодішніх конспіративних організаціях правилами, лідери молодоукраїнського руху прагнули вплинути на формування ідейних позицій своїх членів, їхнє інтелектуальне й моральне вдосконалення, на послідовну реалізацію схвалених рішень. Саме завдання й цілі детермінували організаційну відданість, конспіративну витримку. Причому перевага надавалася морально-етичним, патріотичним принципам, які гарантували успішну реалізацію обраної мети.

Братчики ухвалили дві відозви — «До українців» та «До росіян і поляків». У першій, звертаючись до земляків, Костомаров від імені братства писав:

«Братія українці!

Отсю розвагу полагаючи перед ваші очі, даєм вам уважати, чи добре воно так буде:

1 — ми прийmemo, що усі слов'яни повинні з собою поєднатися;

2 — але так, щоб кожен народ скомпонував свою річ посполиту й управлявся незмісимо з другими, так, щоб кожен народ мав язик (мову), свою літературу і свою суспільну спра-

ву; ці народи по-нашому це: росіяни, українці, поляки, чехи, словаки, хорутани, ілліро-серби і болгари;

3 — щоб був один сейм або рада слов'янська, де б сходились депутати від усіх речей посполитих та й розважали б і вирішували такі діла, котрі б належали до цілого слов'янського союзу;

4 — щоб у кожній речі посполитій був свій правитель, вибраний на рік, і над цілим союзом був би правитель, вибраний на рік;

5 — щоб у кожній речі посполитій була посполита рівність і свобода, станів не було зовсім;

6 — щоб приймано депутатами й урядниками не по роду, не по достатку, а по розуму й освіченості та народним виборам;

7 — до того, щоб свята віра Христова була основою закона і суспільних справ у цілому союзі і в кожній речі посполитій.

Оце вам, братія українці обох сторін Дніпра, подаємо на увагу, прочитайте пильно і нехай кожен думає, як до цього дійти і як би краще воно було. Коли ви про це станете думати, то в цей час, коли прийде пора говорити про це, вам Господь Бог дасть і розум». [3, с. 25—26].

Таким чином, Костомаров пропонував землякам концепцію слов'янського федеративного союзу. Він прагнув здобути «попертя братів-українців» у питаннях історичних, релігійних та суспільно-політичних. Слід підкреслити, що як українсько-польські, так і українсько-російські стосунки були тоді непростими. Треба було піднятися вище над цими конфліктами і непорозуміннями, щоб реалізувати концепцію слов'янської єдності.

Завдяки впливаючій з євангельських засад, — які становили для романтиків вихідний момент їхніх історіософських роздумів, — відвертості та щирості, братчики прагнули припинити тривалу незгоду й упередження, викликати взаємне довір'я, що сприяло б усуненню перешкод з релігійним фанатизмом і шовіністичними тенденціями включно — з одного боку, а з другого — збудити віру у власні сили, в можливість зміни долі народу, врешті-решт, життєву енергію, завдяки якій могло б виповнитись месіанське покликання вибраного народу, поворот в історії власного слов'янського народу.

У «Відозві до росіян і поляків» зазначалося:

«Браття росіяне і поляки!

Оце говорить до вас Україна, бідна сестра ваша, яку ви розділили і згубили і яка не пам'ятає зла, співчуває вашій недолі і готова пролити кров своїх дітей за вашу свободу. Прочитайте це братнє послання, обміркуйте вагому справу вашого загального порятунку, збудіться зі сну і дрімоти, викореніть з ваших сердець безглузду ненависть один проти одного, викликану царями і панами на загальну погибель вашої свободи, сором-

теся ярма, яке тяжіє на ваших плечах, соромтеся власної зіпсованості, прокляніть обожувані імена земного царя, земного пана, виженіть з ваших голів дух безвіри, принесений германськими і романськими племенами та дух закостенілості, перейнятий від татар, прийміть прикметне слов'янам людинолюбство, пам'ятайте також про ваших братів, яких втомлюють німецькі шовкові кайдани і турецькі кігті, і нехай метою життя і діяльності кожного з вас будуть слов'янський союз, загальна рівність, братерство, мир і любов Господа нашого Ісуса Христа. Амінь» [3, с. 27—28].

У цитованій відозві виразно видно її месіанський задум і джерело теоретичної інспірації. Про політичні передумови й філософську основу, з яких виростав романтичний месіанізм, історизм, історіософські концепції, християнська етика, вже йшлося вище. Зважаючи на концепцію історичної змінності, трактованої, під впливом Гердера, почасти Гегеля, як здійснювання іманентних можливостей, котрі визначають напрям історичного процесу, прийдешність виростає безпосередньо з минулого (згідно з принципами розвитку людства). Саме тут основа і джерело історичного прогресу та прояв реалізації «ідеї людства» як майбутнього вивершення людського розвитку. Своєрідність романтичної історіософії впливає з бажання поширення філософської концепції людини на відкрити романтиками філософію історичної людини або, як це формулюють деякі дослідники, — «людини, трактованої як історія» [14, с. 473]. Натомість історія трактується як можливість реалізації людських сподівань, тобто здійснення волі й свободи. Тому в цитованих документах товариства, зокрема у «Відозві до росіян і поляків», а передусім у «Книгах буття українського народу» спостерігаємо апофеоз рідної історії, шукання в ній доказів моральної вищості пригноблених над гнобителями, які калічили знедолений народ. Але цей народ, страждаючи, вдосконалювався морально й духовно; саме він, прагнучи поєднати згадану вище «ідею людства» зі соціальними й політичними вимогами, був неначе вибраний, призначений наперед, — на чому в згаданих текстах особливо наголошувалось, — до втілення у життя концепції слов'янського федеративного союзу [11].

Це захоплення Костомарова та інших співавторів згаданих вище документів перспективою здобуття власним народом «верхів'їв ідеї людства» впливало з романтичної потреби ушляхетнення етнічного егоцентризму, а також патріотизму та бурхливого розвитку національної самосвідомості народів слабких, позбавлених власної державності — з одного боку, а з другого — з бажання месіанського покликання, яким цей обраний народ обдарований з Божої волі. Ця історіософська концепція найповніше розроблена в «Книгах буття українського народу».

Таким чином, в європейських пошуках шляхів суспільного поступу помітну роль відіграло східноєвропейське відгалуження «Молодої Європи» — Кирило-Мефодіївське братство, яке стало яскравим, хоч короткотривалим, спалахом нової національної свідомості, що залишив помітний слід у розвитку суспільно-політичної, філософської думки епохи романтизму.

1. *Возняк М.* Кирило-Методіївське братство. Львів, 1921. 2. *Костомаров М.* Письмо до видавця «Колокола» / Передмова М. Драгоманова. Львів, 1902. 3. *Костомаров М.* Книги битія українського народу. Авгсбург, 1947. 4. *Костомаров Н.* Автобіографія // Лит. наслідство. СПб., 1890. 5. *Міяковський В.* Люди сорокових років: Кирило-методіївці в їх листуванні // За сто літ: Зб. / За ред. М. Грушевського К., 1928. Кн. 2. 6. *Міяковський В.* З нових матеріалів до історії Кирило-Методіївського братства // Україна. 1924. № 1—2. 7. *Сергієнко Г. Т. Г.* Шевченко і Кирило-Мефодіївське товариство. К., 1983. 8. Україна. 1924. № 1—2. 9. *Filipiak M.* Człowiek współczesny a Stary Testament. Lublin, 1973. 10. *Kozak S.* U źródeł romantyzmu i nowożytnej myśli społecznej na Ukrainie. Wrocław, 1978. 11. *Kozak S.* Knyhy bytija Mykoly Kostomarov a Księgi narodu Adama Mickiewicza // Slavia Orientalis. 1973. N 2. 12. *Sikora A.* Historia i prawdy wieczne. Warszawa, 1977. 13. *Stefanowska Z.* Historia i profecja. Warszawa. 1962. 14. *Swieżawski S.* Zagadnienia historii filozofii. Warszawa, 1966. 15. *Tomkowcki J. J.* Słowacki i tradycje mistyki europejskiej. Warszawa, 1984. 16. *Walicki A.* Filozofia a mesjanizm. Warszawa, 1970.

Стаття надійшла до редколегії 10.02.96

Едвард КАСПЕРСЬКИЙ,
Варшавський університет (Польща)

СПІЛЬНОТА І КОНФЛІКТИ (Слов'янська ідея в польській романтичній історіософії)

Польська романтична історіософія опинилася перед багатьма проблемами, з якими так чи інакше мусила впоратися. Одним із її прагнень було включення слов'ян у сферу загальноісторичних історіософських конструкцій та з'ясування як ролі, яку вони відігравали у минулому, так і внеску у формування майбутнього. Виходячи зі слов'янофільських почуттів та засад панславістичного характеру, ця історіософія, як правило, тим чи іншим чином ідеалізувала минуле й підходила до майбутнього як до утопічного здійснення всеслов'янської єдності, котра трактувалася як член спільноти загальноісторичної та загальнолюдської.

© Касперський Едвард, 1996

Одначе виразна і сильна ідеалізація давньослов'янської мивушини, рівно як і утопічні картини щасливого майбутнього, суперечили, і то часто брутально, — досвіду сучасності та історичним знанням, які раз у раз висвітлювали образи братовбивчих і кривавих зіткнень між окремими слов'янськими племенами, їхні взаємні зловживання, зради та жорстокості.

Ідея такого омріяного й бажаного примирення слов'ян дисоувала зі свідомістю й пам'яттю про зради, що до них опускалися одні слов'яни, виступаючи часом у союзі з племенами не-слов'янськими — германськими, романськими чи азійатськими — проти інших слов'ян. Слов'янофільські та панславістичні історіософські конструкції потребували в цьому випадку визначення свого ставлення до згаданого протиріччя, а також подання тої чи іншої пропозиції щодо його розв'язання. Це завдання виявлялося надзвичайно важким і вимогливим критерієм як для відповідної історіософської конструкції, так і для слов'янської ідеї в її складі. Адже спосіб виконання визначав міцність конструкції, з одного боку, з іншого ж, і це видається тут найважливішим, — силу, глибину і зрілість самої ідеї слов'янської єдності, мав вирішальне значення для розуміння міжслов'янських зв'язків всередині спільноти.

Слід, однак, звернути увагу на особливе оточення, в якому зароджувались ідеї слов'янської єдності, а також на вплив, який воно спричиняло на форму цих ідей та спосіб їхнього функціонування. Згідно з новітніми тенденціями європейської гуманістики, його можна було визначити як історіософський дискурс. При цьому необхідно з'ясувати як значення терміна «дискурс», так і «історіософія».

У польських працях з історії ідей історіософія часто пере-кривається терміном «філософія історії», що означає загальні роздуми над історичними подіями та їхнім перебігом, виявленими в його процесі закономірностями, над напрямом, сенсом і остаточною метою історичного процесу [7; 11—14]. Ініціатором терміна «історіософія» в польській філософії історії був Август Цешковський (1814—1894), що ввів його в праці «Prolegomena zur Historiosophie» (1838), надавши йому водночас значення, дещо відмінного від філософії історії в тому розумінні, в якому вживав його вчитель, тобто Гегель. Для Цешковського історіософія відрізнялася від філософії історії тим, що стосувалася і минулого, тобто подій, що вже відбулися, і майбутнього. Він пояснював це тим, що предметом історіософії є історія загалом, а «історія в цілому мусить складатися з минулого і майбутнього...» [3, с. 7]. Таким чином він визнавав раціональне пізнання майбутнього, можливість його дедукції на підставі поглиблення людської природи і законів прогресу. Цю засаду Цешковський застосував також для дослідження майбутнього

слов'ян у творі свого життя — історіософському трактаті «Отче наш», виданому повністю лише по його смерті *. Поділяючи історію на три фази — стародавню, германсько-християнську і синтетичну, в останній фазі провідну роль визнавав за слов'янами.

Одною з найважливіших рис польського романтизму було те, що філософія історії й історіософія стали частиною різного роду сформульованих в його рамках висловів — історичних праць, релігійних трактатів, художньої літератури, публіцистики, етнографічних досліджень, політичних часописів чи роздумів про мову. Отже, історіософія виокремлювалася в них як постійна і порівняно самостійна складова частина, сформована і визначувана оригінальною мовою, комплексом понять і тематикою. Власне в цьому значенні, згідно з пропозицією лінгвіста Е. Бенвеніста й філософа М. Фукулта, вона функціювала в епоху романтизму як визначальний, окремий тип дискурсу [2; 4].

Історіософський дискурс по-різному переплітався зі слов'янофільським, предметом якого були, між іншим, історія та взаємини слов'ян у зв'язку із загальною історією та на її тлі. Елементи останнього, які дуже впливали на романтиків, зародилися в працях Зоряна Доленги-Ходаковського (А. Чарноцького) «Про слов'янщину перед християнством» (1818), І. Б. Раковецького «Про суспільний лад давніх слов'ян» (1821), В. Суровецького «Дослідження початків слов'янських народів» (1824) **. Джерела й передумови цих двох популярних у романтизмі дискурсів сягали давніших часів, однак їхня генеза виходить поза межі даного дослідження і становить окрему проблему.

Натомість істотною для них є теза про те, що польський романтизм відзначає інтерференцію і симбіоз обох вказаних дискурсів. Ідея єдності та спільноти слов'ян виступає у площині й перспективі історіософії; у свою чергу, однією з ключових проблем різного роду романтичних історіософій є вміщення слов'ян у створювані ними схеми загальної історії, тобто з'ясування початків історичного шляху та призначення слов'ян. Постає питання, які проблеми історіософський контекст створював для слов'янофільських ідей — як впливав на спосіб їхнього розуміння, сприйняття минулого й майбутнього слов'ян, позицію щодо неслов'янських племен, оцінку внутріслов'янських конфліктів тощо. Однією з надзвичайно важливих проблем було й

* Перший том з'явився за життя Цешковського у 1848 р. Про Цешковського див. [6; 15].

** Про слов'янофільські ідеї в літературі див. у двох основних працях А. Вітковської з цього періоду: «Sławianie, my lubim sielanki...» (Warszawa, 1972), а також антологію зі вступом: «Ja, głupi Słowianin» (Kraków, 1980).

те, як окремі історіософії сприймали роль і значення слов'ян у всесвітній історії.

У цій галузі виявлявся вплив месіанських ідей, зокрема, на більшість знаменитих польських романтиків (А. Міцкевича, Ю. Словацького, З. Красінського). На тлі індивідуального, а також національного месіанства, які саме в Польщі вбачали визволителя народів і людства (А. Міцкевич, З. Красінський), варто зазначити появу історіософського слов'янського месіанства, виразником якого став А. Цешковський в «Отче наш» [10, с. 144—164]. До цієї проблеми ще доведеться повернутися.

Історіософський дискурс витворював загальні рамки й окреслював теоретичні засади, що служили ґрунтом для вивчення і розв'язання слов'янської проблеми. Належали до них, між іншим, загально визнані в романтичній історіософії переконання, що історія — це цілість, у якій окремі події внутрішньо пов'язані між собою, втілюють у собі чітко окреслені закономірності, а історичний процес прямує в наперед визначеному напрямі до чітко окресленої мети, яка — на цьому акцентувала романтична історіософія — перебуває поза межею сучасності, хоч дає змогу проникнути в неї, поглибити й оцінити її. Саме ці чинники — цілісність, закономірність, напрямок і мета — становили сенс історичного процесу, який для романтиків був не чим іншим, як реалізацією певних вартостей. Однак окремі письменники й мислителі по-іншому розуміли зазначені компоненти історичного процесу, і саме це ставало тим елементом, який диференціював творені ними історіософії. При цьому необхідно підкреслити, що всі представлені історіософські категорії мали — якщо застосувати до них сьгоднішні мірки — позаемпіричний і позанауковий характер. Романтичні історіософії відзначалися характерним апіоризмом та дедукціонізмом, а в своїх обґрунтуваннях часто посилялися на біблійне одкровення і нерідко застосовувалися до історичних подій інтерпретацією цього одкровення. Це, зокрема, стосувалося польських романтичних письменників — Ц. Норвіда, А. Міцкевича, Ю. Словацького, З. Красінського, а також деяких філософів, як-от цікавої для нас постаті А. Цешковського.

Сказане вище є підставою для осмислення і наповнення реальним змістом ключової для романтичних історіософій властивості. Стосувалася вона її подвійного аспекту. Для цієї історіософії був таким же значущим — простіше кажучи — образ історії слов'ян, як і історія образу. Їхня історія охоплювала як доступну тогочасним знанням об'єктивну реальність, що існувала поза межами дискурсу і була описана історіографією, сформованою на фактах, так і реальність самого дискурсу, який сприяв пробудженню слов'янофільських ідей

та відчуття етнічної тотожності, спільноти слов'ян. Сферою історіографії були передовсім джерела й події, сферою історіософії — їхня найбільш загальна інтерпретація. Власне у ній якнайширше виявлялася точка зору сучасності та прагматичні цілі історіософської оповіді. Дискурс на тему слов'ян у польських романтиків ставав таким чином дискурсом історіотворчим, свого роду «чином» у їхній власній сучасності. Вплив романтичних творів на польську національну ментальність яскраво це підтверджував. Сприйняття третьої частини «Дзядів» А. Міцкевича було чудовим прикладом такого впливу. Ці виміряні, дієві аспекти на тему ролі слов'ян у загальній історії — і відповідно на тему ролі поляків в історії слов'ян — відбивала часто специфічна, з характерними рисами емоційної експресії форма. Поетичний драматизм «Дзядів» і «молитовність» твору «Отче наш» унаочнювали це.

Якщо врахувати, що слов'янську проблематику проектували на екран історіософії, стають зрозумілими умови, яким вона у цій перспективі могла й мусила підлягати. Ключовий для дискурсу на тему слов'ян у романтизмі образ слов'янської минувшини підлягав коригувальню й актуалізаці, зовсім не з огляду на відповідність чи невідповідність історичним фактам і науково обгрунтованим знанням про слов'янську старовину, а передусім з огляду на правила, обов'язкові в межах даної історіософської конструкції. Вирішальне значення мали загальні переконання історіософа на тему історичної ролі слов'ян, а факти — так, як це часто траплялось у лекціях А. Міцкевича в Collège de France, присвячених слов'янській літературі, — приміряли до основ історіософської конструкції та вираженої в ній етнічної, політичної чи філософської тенденції. Історія промовляла до аудиторії в Collège de France голосом сучасної політики і публіцистики — голосом сучасності та її конфліктів.

Історіософський дискурс вмотивовував — і це було однією з його особливостей — безперешкодне поєднання різних часових площин і вільні переходи між ними. Для романтичного історіософа історичний час був явищем за своєю природою одnorідним, вимірюваним тотожними категоріями, без огляду на те, чи йшлося про минуле, майбутнє чи сучасність.

Одним з найважливіших компонентів в образі слов'янщини була її селянськість — праця на полі, — тож вона і ставала предметом актуалізації, перенесення образу минулого в сучасність і майбутнє. У викладених Агатом Гіллером лекціях Теофіла Ленартовича в Болоньї на тему слов'янської літератури польський поет пропагував саме хліборобство як спосіб визволення Європи від загрози загибелі. «...Серед шалених анархічних ідей, — стверджував він, — лише хліборобство може

звільнити Європу від катаклізмів, які їй загрожують». І при цьому риторично запитував слухачів: «Які ж бо інші народи більше від слов'янських здатні вивести Європу справою хліборобства на правильний і властивий шлях?» [5, с. 147—148]. Проектуючи первісну слов'янщину в сучасність і майбутнє Європи, Т. Ленартович підкреслював визвольну роль слов'ян щодо народів неслов'янських — передовсім романських, а також окремій частині уособлюваного ними етосу. Зурбанізований, промисловий і купецько-торговий цивілізації він протиставляв ідилічне, сільське спілкування з природою, виживання за рахунок землеробства, а також збереження рівноваги духа і моральної позиції, захитаної швидкими темпами тогочасних змін. Ототожнював слов'янського хлібороба з руссоїстською «первісною людиною»; не зіпсутою цивілізацією, а також «людиною високоморальною, яка сама лише правдиву рівновагу дати може Європі» [5, с. 147—148]. Історіософський дискурс в підтексті лекцій Ленартовича охоплював, отже, старослов'янський етос, що знаходився в сучасності, як історіотворчий чинник, взірець для наслідування, спосіб врятування Європи (і світу) від неминучого катаклізму.

З перенесенням слов'янської минувшини у сучасність і майбутнє поєднувався зворотний процес — перенесення сучасності в минуле. «Уявімо собі нескінченну кількість дрібних поселень, не пов'язаних спільною справою, зайнятих винятково працею на землі, мурашник господарств, або, — послуговуючись сучасною термінологією, — нескінченну кількість фаланстерів, — писав А. Міцкевич у «Слов'янській літературі», — і матимемо поняття про слов'янську організацію» [8, с. 82]. Слово «фаланстер» на означення «слов'янської організації» вказувало, що Міцкевич розглядав первісну слов'янщину так, як її розглядали утопічні соціалісти, а старослов'янську минувшину допасовував до сучасних йому уявлень. «Цілковита рівність, спільна праця, різноманітна і приваблива, — доводив поет у цій же лекції, — витворюють цілість слов'янського життя» [8, с. 82]. Без сумніву, Міцкевич, сам у цьому переконаний, відкривав перед слухачами, зібраними в Collège de France, «об'єктивні» риси слов'янщини, тоді як фактичні визначення її сучасні ідеали переносив у далеке минуле, до якого вони, очевидно, не мали та й не могли мати жодного відношення.

Однак історіософський дискурс такого роду узагальнень і перенесень сучасності в минуле не виключав. Легко переконатися, що презентабельна інтерпретація минулого, яке в ній осучаснювалося, у лекціях Міцкевича здійснювалася не мовою пізнавально-нейтрального опису, а мовою сучасних поетові ідеологій і систем вартостей. Відкриття у слов'ян первісної «цілко-

витої рівності» та «різноманітної спільної праці» вказувало на зв'язки поета з фур'єризмом, лелевелівською традицією, а також лівими політичними програмами Польського демократичного товариства. Пошуки джерел власної етнічної totoжності привели до ідеологічної нобілітації слов'ян шляхом приписування їм рис, широко акцентованих у неслов'янському суспільстві, що були рефлексіями тогочасних історичних подій, зокрема, Французької революції та її наслідків. Паризькі лекції А. Міцкевича, як, зрештою, набагато пізніші від них болонські лекції Т. Ленартовича, відбувалися загалом в оточенні, етнічно й культурно віддаленому від слов'янщини, чужому їй, тож і ставили на перший план проблему ставлення слов'ян до європейської спільноти.

Історіософський дискурс і властиві для нього загальноісторичні рамки створювали майже необмежену перспективу в часі для роздумів над слов'янською проблематикою. Його значення полягало, однак, на впровадженні цієї перспективи в ширші від неї самої проблемні структури, у яких питання про слов'янщину торкалися ключових проблем епохи, таких, як, наприклад, кшталт тогочасної Європи й напрями її цивілізаційного і політичного розвитку, як роздуми над сучасною цивілізацією, як переоцінка поглядів на історичний процес і вирішальні історіотворчі чинники. Без сумніву, найважливішим досягненням у цій галузі було визначення в польській романтичній історіософії слов'ян як суб'єкта загальної історії — суб'єкта, де-юре рівноправного з германськими чи романськими племенами, але з виконанням власної, відмінної історичної місії, що, однак, зовсім не означало для романтичних історіософів «гірше» чи «маргінально».

Переоцінки цінностей охоплювали всі фази історичного існування слов'ян: минуле, сучасне і майбутнє. Зрозуміло, найдавніше минуле і найвіддаленіше майбутнє створювали в цій галузі найбільше можливостей, оскільки дозволяли озброювати ся не лише фактами відомими й підтвердженими, але й уявою про факти, які, на думку романтичних історіософів, могли і навіть повинні відбутися. Інакше кажучи, минуле і майбутнє дозволяли уявно здійснювати національні прагнення — культурні та суспільні, які навколишня дійсність (факти позбавлення слов'ян суб'єктності в тогочасній політичній структурі Європи — монархії Габсбургів, прусській державі та Росії Романових) суворо обмежувала та гальмувала. Історіософський дискурс відіграв тут компенсаційну роль. Віддзеркалював конфлікти між прагненнями слов'янських народів — поляків, чехів, українців, словенців чи хорватів — і можливостями їхньої реалізації. Переносив і перетворював напруження, що тут виникали, в запальні проблеми стосунків слов'ян до «чужих», до

неслов'ян, взаємин окремих слов'янських народів: поляків та росіян, українців і поляків, українців та росіян тощо.

До елементарних компонентів романтичної історіософії належали порівняння різних історичних епох і роздуми над їхніми тотожністю, подібністю чи розбіжностями, а також виражені в часових категоріях роздуми над протяжністю і непротяжністю в історії. Для польської романтичної історіософії було, зокрема, надзвичайно цінним протиставлення ідилічної слов'янської древності, що брала початок ще з шістнадцятої книги «Думок про філософію історії» Й. Г. Гердера зі станом сучасних стосунків, які для поляків визначала реальність поділів Польщі та незалежницькі поразки 1830 та 1863 рр. Незважаючи на засади філософської природи, які протиставляли ідилічний образ минулого романтичному баченню світу з його акцентуацією руху, змін, дисонансів і конфліктів, характерний для цієї стародавньої епохи образ спокійного, лагідного і працюючого слов'янина вступав у яскраве протиріччя з існуючим досвідом, що глибоко вкорінився у польській національній свідомості, відбився в еміграційній літературі за посередництвом польської мартирології. Вона подавала тогочасне становище поляків у категоріях невинної жертви — на зразок Христа, який зазнає страждань від своїх переслідувачів. Тогочасні загарбники виступали в ній у світлі однозначно негативному. Звідси, зрозуміло, випливало питання, як поставитися до ситуації, коли тип росіянина — напасника і слов'янина водночас — підлягав таким суперечливим оцінкам. Слов'янофільська позиція підказувала приймати його як близького до себе і братню душу — когось, подібного до себе з точки зору втіленого в ньому «слов'янського характеру»; національна мартирологія, навпаки, бачила в ньому втілення негативних рис, образ «чужого» і навіть більше — вічного ворога й ката. Ідея слов'янської єдності та спільноти стикалася з досвідом, який виставляв її на важке випробування. Виникає дисонанс, до якого слід було поставитися так чи інакше.

З огляду на це, пропонувалися різноманітні розв'язання, які потребують окремої розмови. Після вибуху повстання 1830 р. в польській літературі поширився стереотип росіянина («москаля»), в якому він є уособленням «дикунства, варварства, бестії», ворогом Польщі та Європи, «антихристом свободи» (С. Гощинський) і звироднілим потомком слов'янщини [1]. Слід, однак, зазначити, що негативний стереотип росіянина у видатних досягненнях польської літератури зрівнюється більш витонченими образами, котрі уникають ототожнення як росіян з негативними рисами, так і поляків — лише з позитивними. В «Пані Тадеушу» Міцкевича це розрізнення виявляється у протиставленні образу капітана Рикова, росіянина і братньої сло-

в'янської душі, та майора Плута, чорної душі, котрий виявляється змоскаленим поляком, запрованим цареві. «Нехай Москва для москаля, Польща для ляха, то й що ж? Цар не дозволяє!» — стверджує Риков [9, с. 140—141]. Поділ на людей урядових, царських та корінних росіян, які своїм національним характером і темпераментом подібні до ляхів-поляків і які з розумінням ставляться до їхнього патріотизму й боротьби за незалежність, дещо нівелює антиросійські стереотипи, що функціонували на тогочасних підросійських теренах. Подібні диференціації наявні у Ю. Словацького, Ц. Норвіда та багатьох інших.

Внутріслов'янські чвари знаходили свої відлуння й інтерпретації в тогочасних історіософіях. «Ніколи мене не переставала цікавити проблема, — визнавав Міцкевич у своїх лекціях, присвячених слов'янській літературі через кілька років після написання «Пана Тадеуша», — що було приводом наших чвар, якою може бути підстава нашої майбутньої єдності» (інагураційна лекція 22 грудня 1840 р.). Міцкевич, згідно з основними принципами паризьких пробних лекцій, зобов'язувався в них до безсторонності, однак дотримання такого зобов'язання — в процесі розвитку лекцій і перетворення їхніх концепцій, між іншим, під впливом тованізму, — виявилось практично неможливим. Перевагу здобували полонофільські та полоноцентричні погляди. Вони аж ніяк не означали відмови від загальнослов'янської проблематики на користь польської. Означали натомість — під безсумнівним впливом месіанських ідей — перенесення акценту з проблематики єдності слов'ян і чинників, що інтегрують слов'янську спільноту, на проблематику суб'єкта, що мав би обійняти керівництво слов'янами. Слов'янський народ повинен звершити централізацію і виступити в ролі гегемона. Ідея єдності слов'ян, що розумілася спочатку як племінна єдність без розрізнення в доісторичні часи, потім — як множинність різних народів (на початку паризьких пробних лекцій), поступово перетворювалася у ширму для прикриття боротьби за «керівництво душ» над слов'янами.

Вже в першому курсі паризьких лекцій Міцкевича візію згоди і співпраці слов'ян витіснив польсько-російський дуалізм. Зрозуміло, сили учасниць конфронтації — особливо ж, коли міряти речі сучасністю Міцкевича, — були страшенно нерівними. З одного боку, в цій конфронтації виступала потужна (мілітарно, територіально і за кількістю населення) європейсько-азіатська держава — Росія, натомість з іншого Польща, що втратила незалежність ще до появи поета на світ. Наприкінці XVIII ст. Польські землі поділили між собою окупанти: Росія, Пруссія і монархія Габсбургів. Міцкевичівський

дуалізм виражався у той час символічно, в категоріях історіософії та в історичній перспективі «довготривалості», в якій сили сторін більшою чи меншою мірою зрівноважувалися. Російському «колосові» [9, т. 11, с. 239, 240] та його актуальній потузі Міцкевич міг протиставити історію й потугу Польщі Ягеллонів, а також — для контрасту й вирівнювання втрати незалежності — довгий період татарської неволі, у якій свого часу опинилися Москва та об'єднані навколо неї землі. Для поета більше важили не стільки історія у вужчому значенні цього слова, її результати та історіософський зміст, скільки площина ідеї. Польсько-російський дуалізм був у його інтерпретації передусім конфронтацією двох протилежних ідей, що розривали слов'янство зсередини.

Згідно з цією інтерпретацією, Росія уособлювала в історії матеріальний і силовий первень; Польща — духовний і свободолюбний. Історія Росії вказувала на провідні для неї ідеї примусу, насилля й деспотизму; історія Польщі символізувала для Міцкевича реалізацію ідеалу демократії, доведеного свого часу аж до крайнощів, символом якого був принцип *Libegum veto* на Сеймах Речі Посполитої. Росія втілювала егоїзм і захланність, Польща — альтруїзм, освіченість, готовність до жертв. Цей дуалізм — виразно тенденційний та етноцентричний — охоплював, на думку польського викладача з *Collège de France*, усі сфери життя, починаючи від мови і закінчуючи політичними та громадськими інститутами. Поет визнавав, що «Польща й Росія — не дві ділянки землі, а дві ідеї, кинуті між слов'янські народи, ідеї, що прагнуть реалізації, взаємно виключаються й ведуть споконвічну боротьбу» [8, т. 8, с. 93—94].

Вислів «ведуть споконвічну боротьбу» вказував на типовий для романтичної історіософії механізм «увічнення» актуальних внутріслов'янських конфліктів і суперечок, трактування їх як поза часових явищ і рис, незалежних від конкретних історичних умов та обставин. Польсько-російський дуалізм всередині слов'янства Міцкевич виводив зі слов'янства поганського, в якому, зрештою, диференціація Росія—Польща у значенні, якого їй надавав поет, не існувала як історичний факт. «...Кожне плем'я, кожна основа тогочасної слов'янщини, — підкреслював Міцкевич, — розпадалася вже на дві частини, менш або більш виразні. Сьогоднішні слов'янські народи виявляють цей поділ цілком очевидно. Так, наприклад, Сербія ділиться на дві частини або дві сфери, одна з яких тяжіє до російського характеру, інша — до польського; так само й древні в'єнди чи венди. Подібна ситуація з найважливішими племенами слов'янської історії, які роздвоєні і майже завжди ворогують між собою» [9, с. 94]. Історія слов'ян була, на думку Міцкевича, різнобарвною, а польсько-російський дуалізм — її постійним елементом. Цей

дуалізм підривав серед тогочасних слов'янофілів слов'янсько-ідилічну візію єдності прадавніх слов'ян і відкладав на невизначене майбутнє надії на їхнє нове об'єднання. У романтичній історіософії, що стосується історії та майбутньої долі слов'ян, містився, крім поширених у ній панславістичних утопій, також чинник дезілюзії.* Її джерелом було визнання антагонізму і конфліктів у суспільній дійсності як неминучого компонента.

«Споконвічний російсько-польській боротьбі» Міцкевич надавав універсального, загальнослов'янського сенсу, оскільки суперечка між «польською ідеєю» та «російською ідеєю» перетворювалася в паризьких вступних лекціях у протилежність головних ідей з виродинілої слов'янщини, підданої чужим впливам та іноземним домішкам. Підставою для такої протилежності була популярна в романтизмі теорія загарбання слов'ян чужими племенами, котрі дали початок слов'янським державним утворенням. Загарбниками, на думку Міцкевича, були ляхи, чехи і нормани. Плем'я лехитів і чехів розчинилось у слов'янській стихії, витворюючи в ньому шляхетську аристократію, але доля норманів склалася інакше, оскільки вони «і далі володіють Руссю». «На Русі, — зазначив поет, — завжди чужа династія і чужі закони; в Чехії та в Польщі — династія і закони народні, чисто слов'янські» [9, с. 99]. Польсько-російський дуалізм, що розривав слов'янщину зсередини, перетворювався таким чином в дуалізм «народних, чисто слов'янських» цінностей і цінностей «чужих», які розбивають і деформують їх. Втвіленням цих «чужих» цінностей були для Міцкевича, як і для багатьох інших польських історіософів, германські та монголо-азіатські домішки в слов'янстві. Польсько-російський дуалізм (його змістом була опозиція «народний, чисто слов'янський» і «чужий») не заперечував слов'янофільства Міцкевича, навпаки, міг розглядатися як його вираження.

Це водночас доводило, що позиція польського поета в слов'янському питанні була амбівалентна й багатозначна, а його історіософський дискурс — внутрішньо суперечливий. Зрештою, нічого дивного в цьому немає, бо логічна цілісність дискурсу ніколи не була ідеалом і метою Міцкевича. Ще у вірші «Романтичність» (1821) він декларував, що «чуття і віра більше мені каже, аніж скельце і око мудреця». Дискурс Міцкевича у слов'янському питанні керувався власне цією логікою «чуття і віри», а не логікою фактів та раціональної аргументації. Ідеалом романтичної історіософії не було достовірне відтворення «голих фактів» з минулого, а щось цілком інше: створення таких фактів у свідомості сучасників.

Дискурс Міцкевича, річ певна, не вичерпував слов'янського питання у польській романтичній історіософії, хоча й становив

визначний і виразний приклад його різноманітних втручань у суперечки і конфлікти сучасності. Домінуючою рисою цієї історіософії було, без сумніву, переконання в безневинному стражданні слов'ян у ході загальної історії, а також в нагороді за страждання і перенесенні кривди, що чекає їх у майбутньому. А. Цешковський в «Отче наш» — найвизначнішому історіософському творі польського романтизму — відкривав внутріслов'янські суперечки й порушував проблему стосунку слов'янського загалу до всіх неслов'янських народів. Передбачаючи перехід від ери цивілізаційних, суспільних та національних антагонізмів до ери конструктивної та творчої, головну роль у цьому процесі він визначав власне слов'янським народам, що до цього часу залишалися осторонь головних загальноісторичних шляхів. «Бо як у германських первнях середньовіччю, так у слов'янських первнях новітню долю людства записав сам Бог», — проголошував Цешковський. Слов'яни, на його думку, були «народом майбутнього», завданням якого є «поєднання розірваного до сьогоднішнього дня світу», «заспокоєння розбурханих у ньому стихій» та «організація в ньому великого миру (місто Христового меча)» і в результаті «відкриття Третьої Ери Світу» [10, с. 143—144]. Таким чином їхньою місією було посередництво в поєднанні погрузлого у чвари світу. Водночас це означало, що Цешковський відкидав таку характерну для Міцкевича ідею повернення слов'ян до первісної чистоти й етнічної самобутності, а також позбавлення чужих домішок. Ідеалом ставав слов'янин, котрий, зберігаючи власну тотожність, увібрав досвід і знання загальної історії і відкрив себе для вартостей, створених розмаїттям світових цивілізацій. Слов'янський дискурс в польській романтичній історіософії, представлений тут, зрештою, вибірково і фрагментарно, отримував таким чином вектор, протилежний ксенофобії.

1. *Bachórz J.* Rosjanin // *Słownik literatury polskiej XIX wieku*. S. 845—848.
2. *Benveniste E.* Problèmes de linguistique générale. Paris, 1966, 1974. T. 1—2.
3. *Cieszkowski A.* Prolegomena do historiozofii: Bóg i palingenozja / Oprac. *Garewicz J.* i *Walicki A.* Warszawa, 1972.
4. *Foucault M.* 'Ordre du discours. Paris, 1971.
5. *Głosy o Lenartowiszu* / Oprac. *Hertz P.* Kraków, 1976.
6. *Hellwig J.* Cieszkowski. Warszawa, 1979.
7. *Kuderowicz Z.* Filozofia dziejów. Rozwój problemów i stanowisk. Warszawa, 1973.
8. *Mickiewicz A.* Dzieła. Warszawa, 1955. T. 8, 9.
9. *Mickiewicz A.* Pan Tadeusz. Wrocław, 1968.
10. *Ojczyzna nasza: Wstęp*. Poznań, 1922. T. 1.
11. *Pomian K.* L'Ordre du temps. Paris, 1984.
12. *Sikora A.* Historia i prawdy wieczne. Warszawa, 1977.
13. *Skarga B.* Granice historyczności. Warszawa, 1989.
14. *Słownik literatury polskiej XIX wieku* pod red. *Bachórza J.*, *Kowalczykowej A.* Wrocław, 1994.
15. *Walicki A.* August Cieszkowski // *Polska myśl filozoficzna i społeczna* / Pod red. *Walickiego A.* Warszawa, 1973. T. 1. S. 395.

Переклад з польської мови Григорія Чопика.

Стаття надійшла до редколегії 12.03.96

ПИТАННЯ ІСТОРІЇ БІЛОРУСІ ТА СУЧАСНИЙ «ЗАХІДНО-РУСИЗМ»

«Західно-русизм» — реакційна течія у громадській думці Білорусі, котра ось уже друге століття протистоїть течії національно-білоруській. Як і українське «малоросійство», вона становить різновид національного ренегатства й засіб придушення білоруськості білоруськими руками.

Кредо «західно-руської» школи істориків, яка сформувалась упродовж 60—80-х років XIX ст., — інтерпретація минулого білоруського й українського народів у російському контексті — окреслив її ідеолог професор Санкт-Петербурзької духовної академії М. О. Коялович: «...Настає нагальна потреба знати західну Росію по-руськи, розуміти по-руськи... і прилучати до цього знання і розуміння мільйони... простих малоросів, білорусів і литвинів... Іменуючи весь цей край західною Росією, ми, очевидно, дивимося на неї з серединної частини держави... а якщо звідти дивитись на захід, то ...можна без великої помилки назвати західною Росією не лише Білорусію, але й Україну та Литву» [10, с. IV, 3]. Ось вона, об'єктивність дореволюційних російських істориків, на яку так полюбляють опиратися їхні сучасні послідовники.

Витоки «західно-русизму» його дослідник А. Цвікевич [22] виводить з XVIII ст., коли, в міру державного зміцнення Росії та занепаду Речі Посполитої, серед білоруського православного й уніатського духовництва міцніє думка про необхідність у боротьбі з польсько-католицьким натиском спертися на схід, на єдиновірну Москву.

Це була антитеза колонізуючим силам, котрі йшли на Білорусь із Заходу і прагнули теорією й практикою довести близькість Білорусі до Польщі. Орієнтація частини уніатських лідерів на Москву досить виразно виявилася після Замоїського собору 1720 р., який вніс розкол у їхню церкву. Противники замойських нововведень воліли зостатися «при старині», при своїх колишніх звичаях і ритуалах, у котрих вбачали зв'язок з власною історією і навіть національністю. Наприкінці XVIII ст., бачачи, як під тиском Заходу унія занепадає, вони щиро прагнули примирити православ'я з католицизмом. Однак чим менше вдавались їм спроби та чим більше вони переконувались у намірах Польщі й Ватикану ліквідувати унію, тим більше вони схилились на бік Москви в надії з її допомогою зберегти й зміцнити свою релігію.

Батьком «західно-руської» теорії вважають єпископа Йосифа Семашку. Науковий фундамент під неї було підведено в 60—70-ті роки ХІХ ст. працями К. Говорського, вихідця зі сім'ї уніатського священника. Ідеологічну цілісність і стрункність надав їй своїми працями М. Коялович, який, хоча й був уродженцем Білорусі, проте вважається предком білоруського національного нігілізму. До нього всі спроби «наукового об'єднання Білорусі з Росією мали лише випадковий характер.

За свою історію «західно-русизм» виріс у величезну політичну силу, котра слугувала ідеалу єдиної Росії та русифікації Білорусі, згуртувала довкола себе значну кількість прихильників. Вона боролася спершу з полонізацією, проте в інтересах не Білорусі, а Росії, і своїм запереченням самотності нашої історії й культури перетворилась у фактор, стримуючий білорусизацію республіки сьогодні.

Виступаючи на ІІ міжнародному конгресі білорусистів у Мінську (травень 1995 р.), Ніл Гілевич зазначив, що теорія «західно-русизму» на ціле століття стала неприхованою офіційною точкою зору; все, що з нею не узгоджувалось і їй протистояло, — безжалісно, жорстоко придушувалося [15]. Вироблена нею система поглядів на історію та сучасність виявилась живою. І сьогодні в Білорусі її, майже непідновлену, сповідують окремі угруповання правих радикалів. Як і їхні попередники ХІХ ст., вони переконані, що Білорусь надто слабка для того, щоб створити самостійні шляхи політичного, економічного та культурного розвитку, через те що у минулому «розтратила свої сили». Вона занадто близько стоїть до Росії, щоб виробити щось незалежне від неї. Для них характерна апологія білорусько-російської єдності та православ'я. Для низки сучасних дослідників Коялович і його школа й сьогодні є великим авторитетом.

У пресі республіки, особливо російськомовній, нескінченна злива публікацій, у котрих береться під сумнів історична самотність Білорусі і, таким чином, прямо чи завуальовано, її право на самостійне державне існування. Ці псевдонаукові виступи у пресі, заперечуючи сам народ, який уособлює білоруська держава, ображають честь і гідність всієї нації.

Автори подібних публікацій ігнорують наукові праці з проблем етногенезу білорусів, їхньої мови і культури; науковий світ не піддає сумніву факт існування білоруського народу та його мови. Йде безсоромна спекуляція на східнослов'янському понятті «руський», що закріпилось у ХХ ст. лише за великорусами, на різниці між сучасним та історичним розумінням терміна «Литва», на мові Франциска Скорини, котрий при обілорусенні Біблії зберіг її церковнослов'янську основу, на всій близькості російського, українського і білоруського народів, але не для утвердження рівноправного братерства, а для остаточної асимі-

ляції та зникнення двох останніх на тій нібито підставі, що росіяни (великороси) є прямими продовжувачами «чистих» східнослов'янських традицій, натомість українці та білоруси «зіпсовані» польським впливом. Якби не було цього «польського впливу», не було б зараз українського та білоруського «питань». Спосіб знайомий здавна. Такою ж логікою близькості споріднених слов'янських мов можна «довести», що немає поляків, чехів, словаків, а також болгарів, сербів, хорватів, словенців..., та взагалі оголосити всіх слов'ян однією нацією. Адже панславізм — ідея об'єднання слов'янських народів під зверхністю російського царя — активно запроваджувалась у життя Російською імперією наприкінці XVIII—на початку XX ст.

Що нам, білорусам, дає реанімація цієї ідеї, яку перспективу змальовує? Повернення у північно-західний край, статус довічної російської провінції, остаточну втрату свого національного обличчя. З чим у такому разі ми ввійдемо до світового товариства, чим зацікавимо його? Своєю провінційністю? Чи, може, Мінськ стане центром російської культури, як Москва або Санкт-Петербург? Питання, певна річ, чисто риторичні. Зрозуміло, що зробити внесок у світову культуру та максимально самореалізуватися ми зможемо лише зберігаючи власні національні риси і розвиваючи самобутні традиції. Це історично доведено й аж ніяк не порушує слов'янського братерства. Навпаки, найменша нерівноправність, будь-який поділ на старших і молодших, справжні народи та неповноцінні племена, мови і говори сіє підозрілість, недовіру й навіть конфлікти поміж слов'янами. Слов'яни, не питаючись етнографів, істориків, філософів, самі історично визначились, скільки в них народів, і зараз, відроджуючи та зміцнюючи свої національні держави, очікують від дослідників лише пояснення свого феномена, накреслення подальшого шляху, а не руйнації національних сил теоріями про їхню історичну хибність.

Існування апологетів північно-західного краю не дивує. Це закономірний результат багаторічної обробки людей відповідною ідеологією і практикою Російської та Радянської імперії. Звідси ж виростає коріння і горезвісного питання про двомовність. Ось що писав ще 1833 р. царю Миколі I віленський генерал-губернатор Н. А. Долгоруков: «За всіх часів, у всіх країнах світу мова завжди була і буде безпосереднім знаряддям уряду для досягнення найрізноманітніших планів і задумів. Скрізь панівна мова держави, як панівне віросповідання, як розум корінних законоположень, повинна мати переважну повагу перед місцевими говорами віддалених, прикордонних або новоприєднаних країн. Загальне вживання пануючої мови у державі невідчутно зближує її різнорідні племена, руйнує народні пересуди, затьмарює самі легенди давньої ворожнечі, згладжує

спогади про походження і врешті-решт з'єднує всі чужосторонні племена в один народ» [23, с. 180]. Як бачимо, високопоставлений царський намісник, навіть не завдаючи собі клопоту науковоподібною риторикою, оголошував усі приєднані до імперії народи племенами з говорами, котрі мають зникнути разом зі спогадами про своє історичне минуле. І питання про мови — в центрі цієї політики.

Тоді, у 30-ті роки XIX ст., за проектами Долгорукова та йому подібних, підкоригованими й затвердженими Комітетом у справах західних губерній, було покладено початок інтенсивної русифікації Білорусі, плоди якої ми пожинаємо і тепер. Той самий князь Долгоруков, збагнувши на ділі докорінні національно-культурні, мовні та релігійні розбіжності білоруських селян, намагався організувати масові переселення на Білорусь і в Литву російських православних селян, «які принесуть зі собою... нашу мову, наші звичаї і відданість росіян трону» [8, с. 364]. Державні селяни Калузької, Курської, Орловської та Псковської губерній, з-поміж яких було оголошено набір бажаних переселитися, не ототожнювали себе з білоруським народом, тому що мали «найневигідніше уявлення про тамтешній край», і звичайно відмовлялися переселятися [17, ф. 379, оп. 3, арк. 1942]. Справа обмежилася переселенням трохи більше ніж 150 осіб чоловічої статі й була призупинена Західним комітетом, оскільки розкидані дрібними групами на теренах Білорусі і Литви, російські селяни не могли довго зберігати свою «самобутність» і розчинялись у масі місцевого населення. «При такому роздріблюваному в різних місцях оселенні росіян..., — підкреслювалось у документі, не лише не в змозі буде розширити у тому краї російський дух, але легко можна втратити його, а через це і мета уряду не буде досягнена». Тому було приписано знаходити «можливості оселення не менше ніж по 200 осіб поселення з улаштуванням греко-російської церкви» [17, ф. 384, оп. 3, спр. 193]. Однак виконання такого завдання виявилось не під силу місцевій владі, передусім з огляду малоземелля білоруського і литовського селянства. Натомість практикувалися переселення з Білорусі селян у південні губернії для звільнення місць під військові поселення, висилання шляхти, масові переведення у західні губернії духівництва, урядовців, учителів, насаджування російського землеволодіння та інші «перетворення духонародності». Це щодо питання, чи був насправді «єдиний руський народ» і якими шляхами збиралися його в Білорусі створювати.

Важливе місце в русифікації Білорусі царизм відводив православній церкві, намагаючись поширити її вплив на населення та вибиваючи з неї все місцеве, білоруське. Так, наприкінці XVIII ст., коли Білорусь лише приєднували до Росії, відда-

ний Катерині II владика Віктор Садковський на Слуцькому єпархіальному соборі погрожував місцевим православним священикам: «Я вас викоріню, знищу, щоб і мови не було вашої проклятої литовської (тобто білоруської. — В. С., С. М.) і вас самих; я вас у заслання порозсилаю або у солдати повіддаю, а своїх з-за кордону (тобто з Росії) понавожу» [12, с. 224]. Однією з ланок русифікаторської політики царизму стала ліквідація у 1839 р. уніатської церкви, до якої належало більше 2/3 населення і в якій ще зберігалися колишні білоруські православні традиції.

Уніатській церкві, її історії належить виняткове місце в теорії та практиці «західно-русизму». З одного боку, саме уніатське питання дало найбільший імпульс для розвитку цієї ідеології. А з іншого, вона ж настільки його викривила, що й досі уніатство видається більшості якимсь історично неповноцінним явищем, шкідливим для всього східного слов'янства, ворожим тим 80% білоруського селянства, що сповідувало його в другій половині XVIII ст.

Найбільш поширений закид церковній унії у тому, що вона замислювалась і слугувала мостом для покатоличення і колонізації білорусів. Цьому твердженню, повтореному, як правило, голосливо у сотнях книг, брошур і статей останніх двох століть, схильний був цілком довіряти й один з авторів цих рядків доти, поки не заглибився у вивчення питання про етнічну ідентифікацію і самоідентифікацію уніатів. Джерела кінця XVI—першої половини XIX ст. свідчать про те, що з переходом з православ'я в уніатство етнічна належність наших предків не змінювалася. Один із сучасників подій кінця XVI—початку XVII ст. стверджував, що «русь православна», «русь уніатська» і «русь католицька», яка проживає у Речі Посполитій, — це один і той самий народ. У діловодстві уніатської церкви, ватиканських документах, урядовій документації Речі Посполитої віруючі уніати, уніатська церква, ієрархія, віра називались руськими (тобто білоруськими). У Росії кінця XVIII—першої половини XIX ст. їх називали то руськими (надаючи цьому поняттю свого змісту — ототожнювали з корінним населенням Росії), то поляками (залежно від політичної кон'юнктури) [16, с. 298—306].

Як і православна церква XVI ст., уніатська претендувала на роль виразника інтересів білоруського народу. Нами зібрано чимало свідчень джерел як доунійного періоду, так і початкового періоду унії, а також завершального етапу її історії котрі свідчать, що певні кола білорусько-української духовно інтелігенції прагнули зробити її бар'єром на шляху покатоличення і колонізації всіх народів. Згадаємо, наприклад, умови, за яких було укладено союз православної церкви Речі По-

сполитої з Ватиканом у 1596 р. Таких умов-статей у різних редакціях налічується від 26 до 33. І в тому, і в іншому варіанті серед них є такі, що стояли на обороні окремішності унії від католицизму: «митрополії, єпископства та інші посади давати лише людям народу руського або грецького, щоб були нашої релігії, «якби раптом хто з нашої релігії... захотів прилучитися до римських церемоній, щоб такий не був прийнятий», «шлюби між римлянами і руссю щоб були вже свобідними без силування до релігії», монастирі і церкви наші руські хай не перетворюються в костели», «щоби тих, котрі були покарані єпископом, в римській церкві не приймали і навпаки» [14, с. 64, 67, 68, 70, 72].

Давайте поглянемо на питання з іншого боку. Чи тільки білоруська шляхта і магнатурія винна в її прокатолицькій орієнтації після Люблінської унії? Колишня відповідь на це питання, що давалася з класових позицій, — в ім'я солідарності з польським пануючим класом — нас не може сьогодні цілком задовольнити. Очевидно, православна церква не змогла належним чином задовольнити духовно-релігійні та культурні запити феодалів. У католицизм їх притягував і більш високий рівень створеної ним системи освіти. Уніатство прагнуло зупинити покатоличення. Відома численна кореспонденція митрополита Рутського з Ватиканом з цього питання. В одному з листів він писав, що якщо не припиниться перехід шляхти у католицизм, то руської шляхти не залишиться для руської нації. Аби покласти цьому край, римський папа декретом 1624 р. заборонив перехід уніатів на латинський обряд. Згодом такі заборони неодноразово видавалися Ватиканом, однак порушувалися католицьким духовництвом Речі Посполитої. Щоб припинити перехід білоруської та української еліти в католицизм, уніатська церква прагнула підняти свій освітній і культурний рівень. Однак не готова до задоволення запитів верхівки та не зумівши піднятися на рівень католицької церкви, вона не змогла зупинити ці переходи. Тут історична невдача унії, як вважає доктор слов'янської церковної історії з Риму С. Сенік [18, с. 67—68]. У XVIII ст. уніатська церква продовжувала відстоювати перед Ватиканом і польським католицьким костелом недоторканість своїх обрядів [21, ф. 204, оп. 4, спр. 720], заборону на перехід уніатів в римський обряд [21, ф. 201, оп. 4, спр. 1566].

Розглядаючи унію, треба бачити в ній інтереси трьох сторін: Ватикану, котрий прагнув до збільшення своєї «духовної отари», уряду Речі Посполитої, що бажав за допомогою єдності віри зміцнити єдність і стійкість власної держави, і, не в останню чергу, самої Білорусі та України, що відчували необхідність реформування свого духовно-релігійного і культурного життя. Існує думка, що «польсько-єзуїтські інтриги» не є

рушійними силами Брестської унії, а лише суб'єктивними факторами, що перешкождали або сприяли церковному об'єднанню на різних етапах [7, с. 241].

У часи Речі Посполитої унія не злилася з католицькою церквою і не викликала загального спольщення. За визнанням І. Семашки, селяни-уніати розмовляли білоруським і малоросійським говорами. А. Зубко, ректор Жировицької семінарії у 1827—1834 рр., у мемуарах згадував, що уніатський народ називав свою віру руською на протигагу католицизму, йменованому вірою польською [5, с. 37]. Польський дослідник Є. Старчевський дійшов висновку, що унія перетворилася на «специфічну русинську релігію», стала конкурентом католицизму в боротьбі за вплив на білорусько-українське населення [28, с. 284]. Його спостереженню суголосний документ з вільнюського архіву: «Спроби представників римсько-католицької церкви використати східний обряд у богослужінні та цілком об'єднати уніатів з католицизмом, досягаючи у деяких випадках мети, водночас сприяли і пробудженню у головах уніатської маси національної і релігійної самосвідомості...» [4, ф. 43, спр. 24846, арк. 2, зв.].

Як це не парадоксально, але найбільша кількість уніатів «утекли в латинство» після поділів Речі Посполитої й особливо у 1839 р., не бажаючи бути переведеними у православ'я, що періодично здійснювалося шляхом грубого насильства. Такий підсумок зробив А. Станкевич, спеціально дослідивши у 1940 р. питання, звідки взяли білоруси-католики римського обряду [19]. «Я переконаний, — свідчив І. Семашко у 1827 р., — що небагато знайдеться у римському обряді селян руського походження (білорусів і українців. — В. С., С. М.), які б не приєдналися до нього вже в часи російського правління — можливо, досить одного сприятливого випадку і півтора мільйона руських по крові й мові своїй (уніатів-білорусів, котрі можуть бути переведені в католицизм) будуть назавжди відчужені від старших своїх братів (корінних росіян)» [20, с. 757].

Більш декларативним, аніж аргументованим, є сформований «західно-русистською» історіографією стереотип, що уніатство знищувало білоруськість. Старобілоруську мову вживав і відстоював спершу навіть василіанський орден. На своїй конгрегації у Вільно 1636 р. він узаконив цю мову в церкві. За твердженням А. Станкевича, у школах, створених уніатами, рідна мова вживалася набагато ширше, ніж у католицьких і православних [27, с. 17].

У 1696 р. мовна ситуація в Речі Посполитій змінилась, 1744 р. у Мінську виник конфлікт, у якому важливе значення надавалося питанню про мову церковного співу. Архимандрит василіанського монастиря Святого Духа звинуватив своїх заступників у тому, що вони привласнили собі всю владу в мона-

стирі та керували ним упродовж півроку на власний розсуд. І за цей час завдали шкоди монастирю, у тому числі відмовились від нововведення у богослужіння і спів суплікацій «не по-руськи, а по-польськи». Під час розгляду цієї справи з'ясувалося, що спів у церкві, раніше виконуваний лише білоруською мовою, за нового керівництва став практикуватися і мовою польською, проте лише тоді, коли на богослужінні «пани і шляхта бували» [21, ф. 408, оп. 1, спр. 846, арк. 1—76]. 50 років минуло від часу постанови 1696 р., 50 років залишалося до початку викорінення унії Катериною II, а в уніатській церкві, навіть у Василіанському монастирі, котрий вважався нашими істориками цілком спольщеним, у штики сприймалося посьське слово. Вже сам факт, що «самозваному» керівництву мінського монастиря довелося виправдовуватися: «Суплікації по-польськи три або чотири рази під час Трибуналу співали, і то через те, що нікому було співати, а так шляхта співала» — [21, ф. 408, оп. 1, спр. 846, арк. 67], — свідчить про повагу до рідної мови в уніатській церкві, її відданість традиціям і в середині XVIII ст.

Не унія, а власне її ліквідація у 1839 р., на думку польського історика З. Опацького, ускладнила процес формування національної самосвідомості білорусів, оскільки рішуче стримувала та деформувала його [26, с. 94]. Ця думка збігається з оцінкою уніатства діячем білоруського відродження початку XX ст. В. Ластовським як релігійно-ідеологічного забезпечення перспектив виживання білорусів [1, с. 300].

Аж ніяк не можна погодитися з цілковитим нехтуванням діяльності уніатської церкви на ниві культури [13, с. 319—341], твердженнями про її згубну роль для білоруської духовності, мови і культури [6, с. 20], убогості її духовної спадщини [2, с. 15]. Вона виростила ряд письменників та істориків: І. Потія, І. Дубовича, І. Кунцевича, І. Рутського, Я. Сушу, Л. Кішку, Т. Симоновича, Л. Крєвзу, А. Селяву, І. Кульчицького та ін. [21, ф. 364, оп. 1, спр. 69, арк. 2—48; с. 164—167, 170—171, 172—173, 175]; має свої надбання в галузі архітектури, гравюри, іконопису, книгодрукування, освіти. Проблема внеску унії у розвиток культури, дослідження якої в СРСР у попередні десятиріччя не заохочувалось, сьогодні все більше привертає увагу істориків, мистецтвознавців, філологів, філософів. Активніші кроки щодо її вивчення робляться, на наш погляд, за межами Білорусі. Дослідник з Польщі М. Скурка, виступаючи на конференції «Брестська унія та її підсумки», яка відбулася в Гданську 1991 р., відзначив, що поставши у 1596 р. як явище релігійне, уніатська церква стала культуротворчим елементом на білорусько-українських землях. Її виникнення покликала до життя цілий пласт літератури — полеміку, розвиток шкільної справи [24, с. 40, 44].

У 1992 р. в Кракові відбулася наукова конференція з проблем генези, діяльності та наслідків унії в культурі слов'янських народів. Дослідник З. Неделя на основі вивчення рапортів генеральних візитаторів шкіль Едукаційної комісії у Великому князівстві Литовському дійшов висновку, що ці школи відіграли велику й корисну роль у розвитку суспільної освіти і просвітництва на території Білорусі наприкінці XVIII—на початку XIX ст. [25, с. 358—364]. Л. Мазепа писав у збірнику матеріалів конференції, що уніатське духівництво, передусім у сільській місцевості, залишалось практично єдиним представником культурної, інтелігентської верстви українського населення, носієм передових ідей, серцевиною духовного життя народу. Духівництво Східної Галичини, наприклад, відіграло провідну роль у становленні музичної культури в українському середовищі [29, с. 440—441]. Р. Лужний збагатив наші знання про білоруську літературу початку XVII ст., ознайомивши з віршованим «Повчанням одного до Русі», написаним І. Потієм [29, с. 345—357].

Теорію культурно-історичної неповноцінності унії, вироблену і поширену історіографією «західно-руського» напрямку, заперечують і численні виступи літературознавців, лінгвістів, істориків на міжнародному слов'яномовному конгресі, присвяченому 400-річчю Брестської унії, що проходив у Львові паралельно зі славістичними читаннями.

У зв'язку зі сказаним не можна бачити у відмові від однобічності, якою грішить «західно-руський» погляд на унію, підступи «новоявлених уніатів з Білоруського Народного Фронту» [3, с. 18], а об'єктивне посилення дослідницького інтересу до цього неординарного і неоднозначного явища білорусько-української історії вважати підігруванням істориків певним політичним силам [11, с. 86].

Упродовж останніх років сучасні «західно-руси» не створили наукових праць, навчальної літератури (не враховуючи елементів цієї концепції, адаптованих і традиційно повторюваних у радянській історіографії), як правило, не йдуть на відкриту дискусію на наукових форумах, воліючи діяти «з-за рогу», не в науці, а в публіцистиці, у розрахунку на історичну необізнаність людей. Недавні їхні виступи на Всебілоруській конференції істориків зводилися до цитування і переказу як незаперечних істин, давніших праць істориків західно-руського і монархічного напрямів, за цілковитої глухості до доказів і аргументації сучасних і навіть колишніх радянських дослідників. З нового можна було почути, наприклад, твердження, що більшовики вчинили злочин, поділивши руський народ на три частини. Гамірливість і емоційна активність сучасних «західно-русів» лише підкреслює їхнє дилетантство і політичну зада-

ність. Вчені-історики серйозно не сприйняли добре знайомі їм міфи історіографії царських часів.

Попри явну наукову безпідставність «західно-руської» ідеології не варто недооцінювати її небезпеки для суверенітету Республіки Білорусь. Виступи її апологетів паплюжать саму ідею існування нашої держави і, зроблені у пресі, здатні дезорієнтувати значну частину громадян, у свій час відлучених від білоруської історії та мови. «Західно-русизм» сьогодні — це не безневинні вправи в плюралізмі на ниві осягнення історичного минулого. Він підводить ідеологічну базу під діяльність все ще впливових політичних сил, котрі провадять боротьбу за реставрацію колишньої імперії. І хоча історія показала приреченість і безперспективність імперського ладу суспільства, проте рецидиви імперськості ще довго будуть даватися взнаки.

1. *Анцытовіч М.* Ідэя уніі у спадчыне Вацлава Ластоускага // Беларусіка. Кн. 4. 2. *Астапенка А.* Есць такая царква?.. // Літэратура і мастацтва. 1992. 10. *Красавіка З.* *Боянков П.* Уніяцтва: толькі факты. Памыслы і замыслы // Політыка. Пазыцыя. Прогноз. 1994. № 5. 4. Відділ рукописів Бібліотеки Академії наук Литви. 5. Воспоминания архієпископа Антонія. СПб., 1889. 6. *Гайдук М.* Що у няпрауды і нянавісці // Przegląd Prawosławny. 1995. № 3. 7. *Грыцкевіч В.* Гісторыя, самасвядомасць, этнас // Маладосць. 1994. № 1. 8. Дакументы і матэрыялы па гісторыі Беларусі. Мінск, 1940. Т. 2. 9. История белорусской дооктябрьской литературы. Минск, 1977. 10. *Коялович М. О.* Чтения по истории Западной России: 3-е изд. СПб., 1884. 11. *Крень І.* Культурны суверэнітэт народаў-суседзяў — не прычына для агрэсіі // Беларусіка. Мінск, 1994. Кн. 3. 12. *Мальдзіс А. І.* На скрыжаванні славянскіх традыцый. Мінск, 1980. 13. *Маслов С.* Культурно-національнае відроджэння на Украіні в кінці XVI і першій половіні XVII століття // Еўрапейскае відроджэння та украінска літэратура XIV—XVIII ст. К., 1993. 14. Митрополит Іларіон. Берестейска унія, її генеза, теорія, практыка. Вінніпег, 1993. 15. Наша Слава. 1995. № 23—24. 16. *Палуцкая С. В.* Этнічная ідэнтыфікацыя вернікаў-уніятаў у крыніцах XVII—першай паловы XIX ст. // Беларусіка. Мінск, 1992. Кн. 2. 17. Российский государственный исторический архив в Санкт-Петербурге. 18. *Сеник С.* Украінска Царква в XVII столітті // Ковчег. Збірник статей з царквенной історыі. Львів, 1993. Ч. 1. 19. *Станкевіч А.* Адкуль узяліся Беларусы-каталікі лаціншчыкі // Наша слова. 1990. № 3. 20. Хрестоматія по історыі Западной России. Вільна, 1892. 21. Цэнтральны дзяржавны історычны архіў Украіны у Львові. 22. *Цьвікевіч А.* «Западно-русизм»: Нарысы з гісторыі грамадзкай мысьмі на Беларусі у XIX і пачатку XX в. Мінск, 1929. 23. Чтения в императорском обществе истории и древностей российских. 1864. Кн. 1. 24. *Marek M. Skórka.* Unia a rozwój kultury ukraińskiej: Między Wschodem a Zachodem // Unia Brzeska i jej następstwa. Gdańsk, 1992. 25. *Niedziela Z.* Szkoły bazylikańskie na Białorusi w świetle raportów komisji Edukacji Narodowej // Unia brzeska. Geneza, dzieje i konsekwencje w kulturze narodów słowiańskich. Kraków, 1994. 26. *Opacki Z.* Likwidacja Unii na ziemiach, zabranych w 1839 r. // Unia Brzeska i jej następstwa. Gdańsk, 1992. 27. *Stankiewicz Ad.* Białoruskaja mowa w szkołach Białorusi XVI i XVIII st. Wilna, 1928. 28. *Starczewski E.* Widma przeszłości. Szkice historyczne. Kraków, 1929. 29. Unia brzeska: Geneza, dzieje i konsekwencje w kulturze narodów słowiańskich. Kraków, 1994.

Стаття надійшла до редколегії 10.02.96

ПОЛЬСЬКО-СЛОВАЦЬКЕ ПРИКОРДОННЯ У ХХ ст.

Особливості польсько-словацького прикордоння визначили передусім географічне розташування й економічна ситуація, яка з нього випливала. Це гірське прикордоння, тобто таке, де географічні умови сильніше впливають на психіку суспільств і лінію державних кордонів.

Видатний геолог, дослідник геологічної будови Татр професор Валері Гетель вказував саме на Татри, зокрема, в їхній східній спішській частині, як на терен, ніби спеціально створений для прикордонних конфліктів: «...Знаменною і вирішальною для справи тривалості спішського прикордонного спору є те, що великі долини Спішських Татр відкриті на північ, як-от: долина Яворова і Білої Води, які тягнуться понад течією ріки Бялкі, що несе свої води у Дунаєць і з ним до басейну Балтійського моря, натомість цілком відтяті найвищим хребтом Татр від півдня. З цього випливає тривалий географічний, господарський і комунікаційний зв'язок цих долин, а разом з ними цілого Спішського Загір'я з польським Подгалем» [6, с. 10].

Таким чином у географічному відношенні згадані терени не були пов'язані з Угорською державою, яка давніше володіла ними, але були до неї штучно прилучені. У свою чергу, це призвело до того, що Спішські Татри стали ареною боротьби за кордони вже починаючи з XVI ст. Протягом віків неодноразово створювалися польсько-угорські комісії, котрі, однак, не домоглися успіху.

Остання з цих суперечок перед Першою світовою війною торкалася Морського Ока, тривала довго і врешті-решт завершилася вироком міжнародного суду в Граці 1902 р., який визнав спірну територію за Галіцією. Під час засідань суду в Граці 1902 р. професор Освальд Бальцер, один з найвідоміших істориків права, який виступав експертом, вніс до протоколу застереження, що рішення суду не вичерпує польських претензій до території Спішських Татр, оскільки на цьому просторі природний кордон Польщі від давніх часів утворював хребет Татр від Рисів аж по Польський Гребінь і далі до Ровенки.

Фердинанд Гетель, брат Валері, письменник, публіцист і альпініст, у своїй книзі «Татри» описав дуже вимовну подію [5]. На дорозі Закопане—Морське Око, недалеко від Явожини,

затрималась група учасників міжнародного конгресу письменників, організованого Пен-Клубом. Дія відбувалась на початку 20-х років. Валері Гетель — на той час польський представник в прикордонному спорі за Явожину — представив зібраним польські та чехословацькі аргументи щодо прав на Явожину, спираючись на історію Спішу, а також на етнічні, господарські та інші обставини. На обрії виднілися вершини Герлях, Ганек і Свістови — німі свідки історії. По закінченні виступу один португалець запитав — чи те, що бачить, є головним ланцюгом Татр? Отримавши стверджуючу відповідь, промовив: «Тоді по тих вершинах повинна проходити лінія кордону...» А коли Гетель ще пояснив йому, що той ланцюг розташований майже рівно по лінії північ—південь, а також, що всі води з цього боку течуть до Вісли, а з того — до Дунаю, португалець запитав: «...Так в чому ж річ?» Коли отримав відповідь, що йдеться про політичні справи, то зітхнув: «...Чи, дорогий пане, надійде колись час, що справи між людьми будуть вирішені просто, по-людськи?» [5, с. 61—62]. У цьому випадку голос здорового глузду промовляв за поляками.

У свою чергу, на Ораві розділ вод призначав ці землі Словаччині. У географічному відношенні Орава ніколи не належала до Польщі.

Другим чинником, який визначав особливості польсько-словацької прикордонної смуги був ідеологічний фактор; підставу якого становила любов до гір. Забуті віддавна і відкриті тільки в ХІХ ст. Татри були для поляка — польськими Татрами, де закордонний паспорт не був необхідністю, тому що давній галицько-угорський кордон існував для туристів лише на папері. Тільки з хвилиною утворення Чехословацької держави кордон став чимось конкретним, охоронявся чехословацькими жандармами.

Єдиним тереном з високогірним кліматом в Польщі було Закопане, віддалене від словацького кордону ледве на 5 км. Татри стали затісними для поляків. Але і чехословацька сторона почала доцінювати вартість гірських теренів. І тут слід шукати причини затятої, тривалої суперечки за Спішську Явожину.

Ідеологічний чинник дається взнаки і нині, насамперед у Словаччині. Не випадково словаки, зокрема найвищі урядові чинники, дуже цікавляться справою прикордонної смуги на Спішу й Ораві, присвячуючи їй, особливо з часу досягнення незалежності в 1993 р., багато уваги і пристрасті. Словаки бачать у Татрах своє минуле і майбутнє.

З ідеологічним чинником тісно пов'язаний політичний. Відмова від запропонованого польською стороною плебісциту і передача конференцією у Спа 10 липня 1920 р. суперечки за

Цедирську Сілезію, Спіш і Ораву на рішення великих держав було дипломатичною перемогою міністра закордонних справ Чехословаччини Едуарда Бенеша. Він розумів, що Польща, яка знаходилась в критичній військовій ситуації, буде змушена прийняти прихильне для Чехословаччини рішення Ради Антанти. Постанови Конференції Амбасадорів від 28 липня 1920 р. свідчать про те, що Е. Бенеш безпомилково оцінював ситуацію. З території на Ораві і Спішу, на якій пропонувалось проводити дробісцит, Польща отримала тільки 27 сіл, а Чехословаччина — 44 села [7, с. 318—320; 9, с. 580—582].

Не будемо тут обговорювати постанов конференції Амбасадорів. Так звана явожинська справа спричинилася до того, що 12 березня 1924 р. був затверджений висновок Ради Ліги Націй, який залишав за Чехословаччиною всю Явожину з прилеглою частиною Татр. Так званий краківський протокол у справі встановлення польсько-чехословацького кордону був підписаний разом з усіма додатками 6 травня 1924 р.

Виникає запитання: чому польська сторона, незважаючи на те що мала першорядний козир у формі одностайного висновку міжнародної делімітаційної комісії, програла в боротьбі за Явожину?

До політичного програшу Польщі спричинилася та обставина, що під час прикордонних суперечок в Польщі кілька разів змінювалися міністри закордонних справ, а разом з ними — їхні найближчі співпрацівники. Кожний з них дещо інакше дивився на зміст і спосіб проведення акції. Натомість у Чехословаччині весь цей час був один міністр закордонних справ — Бенеш, а з ним і ті самі люди, котрі знали справу. До цього слід ще додати позицію Бенеша у Раді Ліги Націй.

Чехи вважають постанови Конференції Амбасадорів компромісом, явним успіхом Чехословаччини. На їхню думку, позиція чехословацького уряду в справі Спішської Явожини свідчить про його лояльність щодо словаків, «хоча добрі стосунки з Польщею були більш шкідливими, ніж володіння цією гміною». Цю точку зору цитуємо з виданої у 1993 р. праці Мечислава Борака і Рудольфа Жачека. Автори полемізують з відомим словацьким твердженням, що Польща нібито отримала у 1920 р. частину Спішу й Орави у вигляді компенсації за Заользе [1, с. 30].

Ця справа віджила, коли при поділі спільної з чехами держави прем'єр Словаччини Владимир Мечіар назвав значну суму коштів, котрі його країна повинна у зв'язку із цим одержати від Чеської Республіки як компенсацію [8; 17].

Словацький погляд на обмін північного Спішу і північної Орави на Заользе не є новим помислом, як це вважають чеські автори згаданої вище праці. Можливо, він з'явився ще в

міжвоєнне двадцятиріччя, але в Словаччині, мабуть, став популярним відразу після Другої світової війни; його поширювала братиславська преса, а особливо «Час».

Усім тим, хто не має сумніву, що саме так і було, варто нагадати: протилежне стверджував член Комісії у справах Польщі на мирній конференції в Парижі (Комісія Камбона) американець А. В. Даллес, про що зазначив у розмові із Ст. Патеком, Владиславом Семковичем і ксьондзем Фердинандом Махаєм. Полякам, котрі протестували проти рішення Комісії про проведення плебісциту на Спішу, а згоджувались лише на плебісцит на Замагуші, Даллес оголосив: «Ваші аргументи дуже міцні» [13]. Однак Даллес захищав становище Комісії Камбона тим, що чехи (при тому тут не відрізняв чехів від словаків) зазнали поразки в Цешинській Сілезії і за це треба було їх задовольнити у Спішу [13]. Рішення щодо Спішу й Орави повинні були заспокоїти чехів (у розумінні громадян Чехословацької держави). Комісія Камбона не відкидала польських прав до тих клантів Спішу й Орави, котрі отримала Польща 1920 р. У зв'язку з цим постає запитання: чи населення, що проживає на тих землях, було етнічно словацьким, чи теж етнічно польським і тільки внаслідок подальших історичних подій значною мірою піддалося ословаченню?

Перейдемо до применшуваного нині багатьма етнічного чинника, якому у ХІХ ст. приписували роль першорядного. Нації Центральної Європи, які у ХІХ ст. відроджувались, вважали, що душа нації живе у мові, і той, хто змінює мову, зраджує душу. На початку ХХ ст. польський історик Едмунд Колодзейчик наголошував на необхідності розмежування між поляками і словаками на підставі діалектів [11]. Йшлося не тільки про роль, яку тогочасні вчені приписували мові, а й про те, що на цих теренах угорська статистика записувала все населення польських сіл словаками, що дивувало багатьох уважних спостерігачів, котрі там подорожували. Мабуть, для угорців існування компактної групи поляків, які проживають біля кордону з Галичиною, було зовсім невігідним. Тільки у 1910 р. уряд визнав польську приналежність кількох оравських сіл.

Подібно до Колодзейчика словак С. Чамбел підкреслив, що польсько-словацьке розмежування може спиратися лише на суттєві мовні поділи, а не на урядовий перепис, віровизнання або особисте визнання національності. Чамбел був першим, хто окреслив мовний кордон компактного польського осадництва на терені Спішу [3]. На його думку, чисто польською була північна частина спішського комітату. Чех А. В. Сембера обчислював угорських поляків на 69—83 тис. чол. Наявність польських сіл визнавали І. Полівка, Л. Нідерле, П. Пасторнек, С. Мішик, В. Важни.

Згідно з тогочасними польськими обрахунками поляків було більше. Смольський подає, що в усіх угорських комітатах мешкало разом 175 тис. поляків, зокрема, в оравському — 48 тис., спішському — 50 тис. Ці дані дещо відрізняються від обрахунків В. Вакари, які видаються більш докладними: разом повинно було бути 122 252 поляки, в тому числі в Ораві — 32 159, Спішу — 46 471 [16, с. 30].

Казимир Нітш, між іншим, автор численних монографій про говірки, довів, що «спішаки розмовляють переважно північно-східною говіркою гуралів, які мешкають починаючи від Нового Таргу і характерною рисою яких є перехід кінцевого «х» у «ф», наприклад — «у ниф», «на ногаф» і т. д.

Мечислав Малецький на підставі особливих студій ствердив, подібно до згаданих нижче чеських і словацьких вчених, що у Спішу й Ораві, навіть частково у Чадеччині, існував виразний мовний кордон. У 1938 р. він визначив кінцеві пункти компактного польського терену: у Спішу — Каче, Стара і Нова Любовля, Дружбаки Нижні, Колачкув, Книжова Весь і Малий Славкув; в Ораві — Суха Гура, Глодувка, Хижне, Липниця Дольна, Рабчице, Рабча, Весоле, Мутне, Клин Закаменний, Хердуцка і в Чадеччині — Ощадниця Дольна і Сверчиновець [14, с. 17—18].

З цих досліджень випливає, що польсько-словацький мовний кордон сягав набагато далі на південь від того, що було визнано за Польщею рішенням Конференції Амбасадорів (1920). Це тим більше цікаво, що внаслідок перемішання на тих теренах польської і словацької людності виникли мішані й перехідні говірки, існувала загальна тенденція «замазування» польсько-словацького мовного кордону.

Польське осадництво не зустріло неподоланих перешкод у Татрах. З легкістю долались невисокі перевали і відбувалось заселення з другого боку гір. Цю колонізацію особливо полегшували долини Дунайця й Попраду. Тільки Новотарзьке Підгале зрослося з рештою Польщі. Інші закарпатські землі, замешкувані поляками, у різні часи увійшли до Угорської держави. Вона завжди прагнула сперти свій північний кордон на головний хребет Карпат. Внаслідок браку контакту з Польщею населення легко піддавалося ословаченню.

У 1769 р. Австрія зайняла Спіш, і Польща втратила ту частину Спішу, котра ще до неї належала.

Словацький журналіст і політик Кароль Сідор у книзі «Дорогами Польщі» (1927) наводить відповідь професора Владислава Семковича на поставлене самому собі запитання: «чи оравські та спішські гуралі є певними поляками?» Прочитуємо цю відповідь: «... Так, так, не тільки ми це стверджуємо, але й чеські вчені. Підтвердили це і самі словаки, зокрема Чамбел і Місік. Але вони померли. Живе ще доктор Йозеф Шкультети,

який ще перед війною (Першою світовою. — Є. О.) в рецензії на працю Е. Колодзейчика «Польська людність у гірській Угорщині» («Словенські погляди», т. 30, с. 767) дослівно писав: «Нехай поляки створять для свого люду з північних районів Тренчинщини, Орави і Спішу польське відділення у спішській духовній семінарії, керованій польськими священиками і вчителями. Нехай створять польські основні, професійні та середні школи, польський суд, польську адміністрацію — ми проти цього не скажемо ані слова. Для нас жвавий, розумний, національно свідомий польський народ буде милішим, ніж отуплені мадяризацією маси. Міцна польська суспільність досі навіть пальцем не ворухнула на захист своєї крові в тій стороні Карпат, кількісно слабка словацька інтелігенція мусила стримувати навалу мадяризації на спішських і оравських поляків. Польська освітня діяльність, проваджена тут, на цьому боці Бабиної Гори, не ображала би нас». «Не сумніваюсь, — додав Семкович, — що професор Шкультети до нинішнього дня не відмовився від такого розуміння проблеми, і думаю, що ці його слова є найкращим мостом порозуміння між обома народами» [19, с. 22]. Остання думка Семковича сповнена зайвим оптимізмом. Слова професора Шкультети стосуються періоду перед Першою світовою війною, коли ще не було перспективи утворення спільної держави чехів і словаків. Після 1918 р. погляди професора Шкультети зазнали своєрідної еволюції. Згадана семінарія в спішському капітулі стала в міжвоєнне 20-ліття головним осередком ословачення спішсько-оравського населення [12].

У публікаціях, котрі з'являються нині у Словаччині, а також у виступах різних осіб, відчутна ідейна нота про словацьку етнічну приналежність населення північної Орави і північного Спішу, про уявну застарілість праць згаданих вище чеських, словацьких і польських вчених, хоча на загал це праці досконалі у методичному відношенні [18].

Характерним для цих теренів був також процес формування національної свідомості. Е. Колодзейчик не вважав критерій свідомості достатнім аргументом, оскільки «словацькі священики, словацькі та мадярські школи, словацькі ритуали, проповіді та молитовні книги несвідомо, без зусиль захоплюють забуту своїми польську стихію» [11, с. 247].

Загал людності, не вмючи читати польською мовою, був де-факто відлучений від польського культурного і політичного життя, ставав звичайною етнічною масою, що піддається словацьким впливам. Свою національну свідомість ці маси формували на підставі молитовників, календарів і словацьких книжок, котрі видавало Товариство св. Войцеха.

Ситуація загалом не змінилась на краще після утворення Чехословацької держави. Серед польської гуральської люднос-

ті, приєднаної до Чехословаччини, найбільші впливи мала Словацька людова партія священика Андрія Глінки. Крім школи і церкви ословаченню сприяли також словацькі товариства, серед яких найбільше значення мало «Орол», кероване словацькими священиками під політичною домінацією Андрія Глінки. Останньому вдалося поширити діяльність «Орола» також на села, приєднані до Польщі [15, с. 82].

В інтерв'ю, даному Г. Батовському в 1929 р., священик Глінка сказав: «...Ви, поляки, не будьте дріб'язковими і віддайте нам ці села!» [10].

Вихована таким чином молодь вже не думала за зразком священика Фердинанда Махая шукати своєї дороги до Польщі. З неї виростали також словацькі націоналісти, неприхильно настроєні до тих, що відносили себе до польської національності.

У формуванні національної свідомості на цих теренах найсуттєвішу роль відіграв потужний економічний чинник. Після Першої світової війни і під час підготовки до плебісциту нафта, борошно, цукор, олія розпочали спочатку слабкий, постійно зміцнюваний процес сприйняття раз польської, а згодом — словацької свідомості. Кароль Сидор у своїй книзі згадує, що Фердинанд Махай на питання — як почуває себе люд Спішу й Орави, приєднаний до Польщі? — відповів: «Не можу вам сказати, щоб усі добре почувались. Ті, що мають національну свідомість — щасливі. Інші, натомість, котрі не пізнали свого польського походження, змінюють настрої відповідно до курсу золотого або крони. Один раз — добрі поляки, інший — разом сумують за Словаччиною» [19, с. 21].

Під час Другої світової війни, коли тогочасний словацький уряд після зайняття польських частин Спішу й Орави створив тут з пропагандистською метою свого роду «споживчу оранжерею», значно зросли словацькі національні почуття цієї людності [2]. Слід зазначити, що тільки населення Спішу й Орави отримувало спеціальну допомогу, в той час як мешканці інших частин Словаччини залишалися в гірших умовах; часто словаки з глибинних районів країни приїжджали сюди купувати продукти й одяг.

Економічна слабкість Польщі після Другої світової війни не сприяла зміцненню серед мешканців Спішу й Орави польської національної свідомості. До цього слід додати помилки, допущені польською адміністрацією внаслідок нерозуміння реалій.

Очевидно, кожний має право обирати таку національність, яку бажає, і це право слід поважати.

1. Borák M., Žaček R. „Ukradené“ vesnice. Musí Češi platit za slovenských obcí? Český Těšyn, 1993. 2. Bryda J. Stosunki narodowościowe na Spiszu i Orawie. Pamiętnik. 1957 // Archiwum PAN. Oddział Kraków. K. 3.

3. Czambel S. Slovenská reč a jej miesto v rodine slovanských jazykov. Turčanský Sv. Martin, 1906. 4. Dudášova-Kriššakova J. Goralské narecia. Bratislava, 1993. 5. Goetel F. Tatry, Londyn, 1953. 6. Goetel W. Spór o Jaworzynę a Park Narodowy Tatrzanski // Wierzychy. 1925. R. 3. 7. Houdek F. Vznik hranic Slovenska. Bratislava, 1931. 8. Jak żył „Mečiarovy” vesnice v Polsku // Lidove Noviny. 1993. 28. V. 9. Janowska H., Jędruszczak T. Powstanie II Rzeczypospolitej: Wybór dokumentów 1866—1925. Warszawa, 1984. 10. Informacja od profesora Henryka Batowskiego. 11. Kotóldziejczyk E. Ludność polska na Gornych Wegrzech (z trzema mapami) // Świat Słowiański, 1910. R. 6. T. 2. 12. List Witolda Mileskiego do Władysława Semkowicza z 11. XI. 1931 r. // Dział Rękopisów Biblioteki Jagiellońskiej. 9577. IV. 13. List Władysława Semkowicza do żony z 19. XI. 1919 r. // Dział Rękopisów Biblioteki Jagiellońskiej. 9484 IV. 14. Malecki M. Język polski na południe od Karpat (Spisz, Orawa, Czadeckie, wyspy językowe). Kraków; Warszawa, 1938. 15. Orłof E. Kwestia pogranicza polsko-słowackiego. Fakty z okresu najnowszego // Prace Komisji Środkowoeuropejskiej. Kraków, 1994. T. 2. 16. Raubał S. Granica polityczna polsko-czechosłowacka. Warszawa, 1927. 17. Revizia hranic a pobúrenie v Polsku // Spiš, Liptov. Orava, 1993. N 3. 18. Servatka M. Vysledký doterajšieho badania slovenského jazyka v Polsku // XI Międzynarodowy Zjazd Słowistów. Bratislava, 1993. 19. Sidor K. Cestou po Polsku. Trnava; 1927.

Стаття надійшла до редакції 05.02.96

Леонід ЗАШКІЛЬНЯК,
Львівський університет

УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКІ СТОСУНКИ У XX ст.: ТРАДИЦІЯ ТА СУЧАСНІСТЬ

Стосунки України і Польщі на сучасному етапі — після демократичних перетворень кінця 80-х—початку 90-х років нашого століття — відрізняються високим динамізмом і сприятливою перспективою. Напередодні ХХІ ст. видається, що залишились у минулому старі урази, взаємні претензії, суперечності та конфлікти. Обидві країни прагнуть з багатьох причин, яких немає потреби перелічувати, увійти до європейської спільноти народів, досягнути цивілізаційний рівень, властивий передовим країнам світу. Зрозуміло, це справа не одного дня і року. Може повстати питання: чи потрібно оглядатись на старі справи й ворушити минуле? Вважаємо, що це потрібно з двох причин: 1) старі ідеї та міфи мають властивість повертатись у дещо підфарбованому або зміненому вигляді, і тоді з'являється небезпека їхньої реанімації та поширення; 2) з історії завжди слід витягати уроки для сучасного і майбутнього, адже не можна почати жити «з чистого аркуша», відкинувши прожите мину-

лими поколіннями, погляди яких неодмінно так чи інакше передаються спадкоємцям. Тож краще знати і враховувати тяглість історичного процесу.

У даному короткому нарисі хочемо звернути увагу лише на окремі аспекти українсько-польських взаємин ХХ ст., не претендуючи на їхнє всебічне висвітлення.

Перший момент пов'язаний зі змаганням обох сусідніх народів за самостійну державність на початку ХХ ст. Обидва народи перебували в цей час у подібному становищі: були роз'єднані та поневолені чужоземними імперіями. Однак національні програми їхніх політичних партій і рухів значно різнились. Більшість польських партій (соціалісти, людовці, християнські демократи та ін.) загалом сприйняли самостійницьку концепцію національних демократів, яка виходила з «історичного протиборства» Польщі та Росії за терени Центрально-Східної Європи, в котрій наріжним каменем була ідея боротьби між Заходом і Сходом, боротьби двох культур — європейської й азійської, демократичної і деспотично-тоталітарної. Таке протиставлення західної і східної цивілізацій мало свої давні коріння, а також не менш тривале життя, протягнувши свої впливи до сучасності. Під час Першої світової війни один з ідеологів ППС (Польської соціалістичної партії) і близький співробітник Ю. Пілсудського історик і публіцист Л. Василевський писав, що традиційною «історичною» тенденцією стосунків у Центрально-Східній Європі є боротьба за «широку смугу, змішану у національному відношенні» [3, с. 5]. Щоб протистояти російській експансії, продовжував цей же автор в іншій праці, відбудована Польща «повинна поширюватись на схід якомога далі», хоча й не повинна «займати землі, котрі відчувають свій зв'язок з Росією» [2, с. 12]. Можна наводити інші приклади. Але загальний висновок полягав би в тому, що націоналістичне великодержавне бачення Польщі «історичної» набуло значного поширення у свідомості поляків. У ньому українці й українські визвольні прагнення не стільки недооцінювались, скільки легковажились.

Український національний рух на початку ХХ ст. перебував у полоні «федералістичних» та «автономістських» ідей (що, до речі, давало підстави не тільки польським ідеологам легковажити українським питанням). Але цей «федералізм» більшості українських політичних партій, як зазначив М. Грушевський, не означав відмови від ідеї незалежності Української держави. Така ідея вже була чітко сформульована і залишалась стратегічною і далекою метою, досягнення якої повинно було відбутись у декілька етапів і, що головне, мирним, демократичним шляхом. Розвинутість і консолідованість, а також національна самосвідомість українського народу, на що могли спиратись

українські політики, була дуже різною в окремих українських землях (найбільш високими вони через певні історичні причини були в Галичині). Однак національна свідомість українського народу на початку ХХ ст. швидко зростала. Можна навести уривки з листа відомого у майбутньому історика і політика Дм. Дорошенка, який він писав ще як молодий журналіст в Києві до вже знаного галицького діяча і письменника М. Павлика у лютому 1906 р.: «Ви занадто скептично дивитесь на сучасний стан українства в Росії! Правда, зараз українці наші не мають видатних проводирів і взагалі мають дуже мало діячів, — се я повторюю знову, як і в попередньому листі, але за те росте українська свідомість в широких масах, візьміть, наприклад, рух, викликаний українською селянською спілкою... селяне по своїх виразно ставили, між іншим домагаючи автономії України, заведення української мови до шкіл, до урядів... Дуже поширилось знання української мови в інтелігентних кругах, а се ні що інакше, яко наслідок зацікавлення українством в усім його об'ємі, бо цікавлячись однією літературою, при наших умовах, добре мови не знатимеш, — а тепер уже наші люде вживають її скрізь на практиці» [1, оп. 1, спр. 213, арк. 201—202]. Листи Дм. Дорошенка до М. Павлика, в яких він інформував галичанина про стан справ у Наддніпрянщині, засвідчували швидке піднесення національної самосвідомості українців у цій частині українських земель. Вони підтверджували думку М. Грушевського про те, що українська новочасна нація внаслідок багатьох причин формувалась зі значним запізненням. Але цей процес, незважаючи на численні перепони, набирив сили і стрімкості саме на початку ХХ ст.

Недооцінка українського національного руху польськими політиками знайшла яскравий вияв під час української революції 1917—1920 рр. Українсько-польські змагання у Галичині завершилися польсько-українською війною 1918—1919 рр. Цю війну і розгром українського руху в Східній Галичині не могли компенсувати союз Пілсудського і Петлюри у 1920 р. Союз не справився на рівність сторін і проектував маріонеткову буферну Україну між Польщею і Росією. Не можна було однією рукою лоборювати свідомий і розвинутий український національний рух у Галичині, а другою — підтримувати цей же рух на Наддніпрянщині. Така політика була позбавлена перспектив. Так само вона трактувалась пізніше українськими політиками та істориками. Можна сказати, що політика відбудованої Польщі щодо України мало чим відрізнялась від політики Радянської Росії щодо України. Великодержавні моменти політики обох сусідів України, хоча й впливали з різних становищ, призвели до подібного результату: занепаду новонародженої української державності.

Конфлікт між Польщею й обома українськими державами — УНР і ЗУНР, в основі якого лежали «історичні» стереотипи, призвів до різкого зростання напруженості українсько-польських відносин у 20—40-х роках. Суперечності не виключали позитивних сторін українсько-польських взаємин у міжвоєнній Польщі. Але загальна оцінка стосунків повинна виходити з того, що відновлена Польща своїми діями спричинила уповільнення українських національних змагань. А ще гірше, що наслідком такої політики було зародження і посилення в українському русі радикально-націоналістичних орієнтацій (ОУН) як у внутрішньому житті, так і у зовнішньополітичній сфері (на фашистську Німеччину). Остання мала трагічні наслідки для української національної справи, які яскраво виявилися в роки Другої світової війни.

Під час останньої світової війни польсько-українські суперечності досягли своєї кульмінації і вилились у численні факти взаємного терору і винищення в 1942—1944 рр. На жаль, тоді вже доля обох народів вирішувалась третіми сторонами, а також радикальними репресивними засобами: терором і депортаціями. Не розв'язавши проблем відносин між собою, українці та поляки змушені були прийняти «сталінське розв'язання» питання. Нові документи, що з'явились останнім часом, безапеляційно стверджують, що доля народів Центрально-Східної Європи була вирішена у кремлівських кабінетах Москви. Повоєнне статус-кво Польщі та України було усталене в результаті репресивних заходів Сталіна зі згоди союзників по антигітлерівській коаліції. Доля народів, як і в міжвоєнний період, вирішувалася без їхньої участі третьою стороною.

Повоєнні стосунки залежної Польщі та Радянської України розвивались у рамках існування тоталітарних режимів, в яких панувала спільна ідеологічна доктрина. Можна сказати, що цей режим мав один умовний позитивний наслідок: прагнув шляхом табу усунути із суспільної свідомості всі гострі моменти українсько-польських взаємин, зробивши наголос на соціальній солідарності. Всі конфліктні ситуації минулого були «списані на рахунок «національної буржуазії та поміщиків». У підсумку це дозволило увійти в життя декільком поколінням українців і поляків, позбавленим застарілих упереджень минулого.

Демократичні перетворення 80—90-х років, пошуки самоідентичності в минулому запровадили до обігу низку старих поглядів як з польського, так і з українського боку, серед яких виділяються взаємні «жалі» за «історичними» землями. При цьому забувається одна проста істина: «історичне право» ніколи не було й не буде міжнародним правом. Не землі визначають приналежність до тої чи іншої держави, а люди, котрі на них проживають. Важко собі уявити, якою б була політична карта Єв-

ропи, якби різні європейські народи висунули взаємні претензії щодо теренів, на яких вони колись проживали. Проте непередготовленість молодих поляків і українців до інтерпретації й оцінки реанімованих поглядів може спричинити зростання напруженості у польсько-українських стосунках в майбутньому. Тому так важливо розставити всі крапки над «і», дати цим поколінням зважений і об'єктивний, а не тенденційний образ минулого.

Другий момент, на який слід звернути увагу, можна викласти у тезовій формі. Які проблеми українсько-польських взаємин потребують нагального висвітлення й об'єктивної, позбавленої емоції інтерпретації? Насамперед, це питання польсько-українських взаємин у Галичині під владою Австро-Угорщини до і під час Першої світової війни. Тільки схематична відповідь на питання про причини польсько-українських конфліктних відносин у цій провінції виводить їх з поширення націоналістичних ідеологій, які набули сили на початку ХХ ст. Малодослідженими залишаються питання зовнішньополітичної орієнтації українського і польського національних рухів, ролі Росії, Німеччини, Австро-Угорщини, Великобританії і Франції у цих конфліктах. Слід ще раз з'ясувати, чому поляки й українці у Галичині не змогли дійти порозуміння в справі поділу цієї провінції і що заважало політикам дійти згоди з інших питань.

У часи відбудови незалежних України і Польщі в 1917—1920 рр. найбільш гострим і спірним залишалось питання українсько-польського кордону. Слід дати відповідь на питання, чому і польська, і українська сторони обрали шлях конфронтації та взаємних поборювань замість того, щоб шукати взаємного порозуміння перед спільною небезпекою для незалежності обох держав. Чи це був результат мислення «історичними категоріями», чи тільки воля третіх держав?

Щодо міжвоєнного періоду бажано пояснити причини короткозорості політики правлячих кіл Польщі щодо української меншини і невдачі українсько-польських порозумінь. Класова інтерпретація цих процесів є недостатньою. Труднощі зустрічає пояснення розвитку українського націоналістичного руху, зокрема діяльність ОУН та її програма розв'язання українсько-польських суперечностей, особливо напередодні та під час Другої світової війни. Тільки зараз розпочалось серйозне документальне вивчення становища польської меншини в Україні в міжвоєнний період.

Найбільш нервовими залишаються питання українсько-польських взаємин часу останньої війни, зокрема на окупованих гітлерівцями теренах. Не сказане ще останнє слово у дослідженні становища української та польської меншин відповідно у Польщі і радянській Україні. Слід по-новому подивитись на укра-

їнсько-польські стосунки у повоєнний період, а також на відно-
сини між емігрантськими структурами двох народів.

Вищесказане не вичерпує проблематики українсько-польсь-
ких взаємин у ХХ ст. Спокійна й об'єктивна їхня інтерпрета-
ція повинна стати надбанням не тільки науковців, а й переду-
сім широкої громадськості, увійти інтегральною частиною у
шкільні та вузівські підручники. Суттєве значення для май-
бутніх поколінь мала би аксіологічна інтерпретація українсь-
ко-польських відносин. Їхня оцінка, і це важливо підкреслити,
повинна виходити не з націоналістичних або радикально-соці-
альних позицій, а мати на меті гуманістично-демократичні орі-
єнтири, в яких сконцентровано цивілізаційні здобутки європей-
ської спільноти. Без таких оцінок важко сподіватись на спільне
входження обох країн до «європейського дому». Відмова від
«історичних категорій», як це не парадоксально звучить, тільки
і в змозі зрівноважити історію українсько-польських стосунків
у ХХІ ст.

1. Центральний державний історичний архів України у Львові, ф. 663.
2. Wasilewski L. Na wschodnich kresach Królestwa Polskiego. Piotrków, 1916.
3. Wasilewski L. O wschodnią granicę Państwa Polskiego. Warszawa, 1917.

Стаття надійшла до редколегії 05.03.96

Влодзімеж БОНУСЯК,
Жешувська вища педагогічна школа (Польща)

РОСІЯ, ПОЛЬЩА І УКРАЇНА В ХХ ст.

Майже кожне покоління поляків і українців, починаючи від
XVIII ст., змушене як аналізувати власне ставлення до Росії,
так і намагатися передбачити наслідки її політики для своїх
народів. Найчастіше до таких роздумів вдавалися інтелектуа-
ли, думка яких оцінювалась, головним чином, лише тоді, коли
здійснювались їхні прогнози. На жаль, концепції інтелектуалів
часто звужувались до роздумів про психологічні розбіжності
між трьома слов'янськими народами, що, у зв'язку з цим, не-
багато могло допомогти політикам, котрі формулювали і реалі-
зовували програми практичної діяльності. Ця тенденція збері-
гається в творчості науковців сьогодення. З польських вчених
згадаю лише праці Г. Корвіна-Каменського, М. Здзееховського,
А. Кемпінського, М. Стичинського [9; 10; 16—19].

Українські вчені також займалися цією тематикою. Лише

для прикладу виділимо М. І. Костомарова, П. Д. Юркевича [2; 4]. Ця проблематика не була сторонньою і росіянам. Згадаємо тут про М. Бердяєва та С. Франка [1; 3].

Однобокими через досить вільно зіставлені факти, обмежені певними історичними періодами, є також праці істориків. Більшу цінність становлять ті, що належать давньому минулому, наприклад, Л. Левіттера [11], меншу — ті, в яких, з огляду на класовий інтернаціоналізм, прагнути віднайти лише позитивні фактори у взаємних стосунках [20].

Після 1990 р. історіографія трьох народів концентрується переважно на виділенні з власної історії проблем боротьби з більшовизмом, а також страждань своїх народів. Досі бракує не тільки синтетичних історичних праць, присвячених новітній історії трьох держав, а й досліджень політологічного характеру, які могли б застосовувати політики, котрі вирішують долю трьох країн. Історія не повторюється, але допомагає зрозуміти те, що діялось, звертаючи увагу на зумовлення історичних процесів.

Цей нарис є спробою синтетичного погляду на складну історію трьох слов'янських країн у ХХ ст. Він, що слід підкреслити, здійснений з польських позицій. Але висновки, зроблені з національних позицій, необхідні для кращого порозуміння як між самими істориками, так і народами Польщі, Росії та України.

На початку ХХ ст. ситуація українського і польського народів була ідентичною (можна навіть твердити, що польського — гірша). Відродження об'єднаної Польщі за допомогою збройного повстання проти трьох окупантів було неможливим. Зміна в польській справі могла відбутися лише при конфлікті між загарбниками. Серед кіл, котрі формували громадську думку польського народу, з'явилися три головні орієнтації, з яких кожна пов'язувала надії на відбудову незалежності згідно з власним баченням історичних процесів. Національна демократія і пов'язані з нею угруповання, а також певні кола суспільства вважали, що необхідно прагнути до союзу з Росією, оскільки: 1) у майбутній війні перемогу отримають держави Антанти; 2) Росія традиційно прагнучиме до того, щоби Польща стала буферною державою між нею та Німеччиною; 3) об'єднання польських земель під владою Росії за короткий час призведе до отримання Польщею повної суверенності, оскільки Росія є занадто слабкою, щоби на довший період самостійно утримувати Польщу в своїй залежності.

Галицькі консерватори й угруповання, пов'язані з Ю. Пілсудським, у свою чергу, вважали, що лише в межах Габсбурзької монархії буде можливим дальше зміцнення польського народу, що у майбутньому, після передбачуваної перемоги

центральных держав, дозволить Польщі розпочати боротьбу Німеччиною за землі, втрачені на її користь. Третя орієнтація була пов'язана із соціалістичним рухом і передбачала, що майбутня війна призведе до європейської революції, внаслідок якої буде створена Європа без кордонів — «Сполучені штати робітничої Європи». Національне питання та існування власної держави не видавались важливими не лише для польських соціалістів (частини), а й також для російських, німецьких та французьких.

Перед подібною дилемою опинились народ і інтелектуальна еліта України. Вони також вважали, що «самостійна Україна» є неможливою і належить зважитись на союз з Росією або Габсбургами.

Росія, у свою чергу, серйозно не сприймала ні польських прагнень, ні українських. Розглядаючи обидва народи як «молодших братів», передбачала після перемоги збільшити свою імперію за рахунок тих слов'янських народів, котрі до того залишались поза її кордонами. Слов'янофільство і месіанство, від яких не були вільні також поляки й українці, отримали в російській державі статус напівофіційної державної доктрини незважаючи на те, що останній цар був лише на 1/64 росіянином.

Перша світова війна дала польському та українському народам шанс для побудови власної незалежної держави: З цього шансу, однак, зуміли скористатися лише поляки, мабуть, головним чином через те, що від початку війни вірили у створення незалежної Польщі. Українці проголосили повну суверенність лише 22 січня 1918 р. (IV Універсал УНР), хоча не виключалася можливість участі України у федеративній постросійській державі. Проте окрім зовнішніх ворогів вони мали грізного внутрішнього ворога (27 грудня 1917 р. — Радянська Українська Народна Республіка, 6 січня 1918 р. — Українська Соціалістична Республіка Рад), а також на частині території, яку вважали своєю, наштовхнулися на польський опір. Я погоджуюся з Т. А. Ольшанським, котрий, аналізуючи причини поразки українців, виділяє наступні: відсутність загальнонаціональної солідарності у справі незалежності, піднесення партійних інтересів вище національних, неоднозначність у ставленні до Росії (пригадаємо, що 14 листопада 1918 р. Скоропадський оголосив федерацію України з Росією), поділ українського народу на наддніпрянців і галичан [14, с. 79—80]. Польсько-український союз (Пілсудський—Петлюра) був для обох сторін лише кон'юнктурним. На довший час жодна з них не могла зректись Східної Галичини, а федеративні плани в цій частині Європи залишались в той час лише утопією. У міжвоєнний період Україна ввійшла як найбільш потерпілий партнер серед

трьох слов'янських народів. Номінально вона отримала власну державу — Українську Радянську Республіку, якою, однак, зі самого початку керували росіяни або великоруські шовіністи, що, зрештою, не були вихідцями з російського народу (главою КП(б) України був Молотов, прем'єром — Раковський, командуючим збройними силами — Фрунзе). Парадоксально, але найкраще належить, мабуть, оцінити період урядів на Україні Лазаря Кагановича, котрий в 1925—1928 рр. форсував українізацію. Однак з 1929 р. в радянській Україні розгорнулася жорстока класова боротьба, а з другої половини 30-х років — деукраїнізація. У підсумку цих двох акцій кілька мільйонів українців були вбиті або померли від голоду і виснаження, а втрати, завдані українській освіті та культурі, залишаються незмірними. Решта українців опинилась у складі інших держав (Польщі, Чехословаччини, Румунії).

Польща, що налічувала в міжвоєнний період 1/3 населення інших національностей, не зуміла вчасно виробити і реалізувати позитивної програми не тільки щодо українців, а й також інших народів. Парадоксом історії є факт, що Ю. Пілсудський, прихильник федералізму, реалізував після приходу до влади в 1926 р. колонізаційну націоналістичну програму свого найбільшого політичного суперника — ендека Романа Дмовського. Тому черговий раз у своїй історії три слов'янські народи — росіяни, поляки та українці — опинились у конфліктній ситуації. Для Росії та Польщі ніби обов'язковими стали слова польського посла до галицького парламенту, виголошені на 50 років раніше: «Немає жодної Русі, є лише Росія або Польща» [8, с. 289—290]. Значна частина українців із середовища свідомої еліти, замислюючись, чи краще тонути в російському морі, чи польському багні, в черговий раз почала пов'язувати свої надії з Німеччиною. Санкція Німеччини на окупацію Закарпаття Угорщиною мала стати важливою пересторогою для діячів ОУН, котрі твердили, що «крім Німеччини Україна немає на світі жодного активного союзника проти всіх окупантів України» [12]. Пакт Ріббентропа-Молотова привів у жах діячів цієї організації, перекреслив плани повстання проти Польщі (ймовірно, виступали проти нього і місцеві лідери ОУН, а також митрополит Шептицький і лідер УНДО Мудрий). Після поразки Польщі, зі створенням генерального губернаторства здавалося, що ставка українців на III рейх не буде безпідставною. Адже вони отримали статус привілейованої категорії населення порівняно з євреями і поляками. Агресія III рейху проти СРСР довела результативність українських надій. Включення Східної Галичини як галицького дистрикту до генерального губернаторства викликало загальний протест української діаспори, котра масово надсилала петиції гітлерівським сановникам [6, с. 113—

114]. Арешт членів «львівського уряду» і скликання мельниківцями ради в Києві, а передусім криваве урядування Ганса Коха в рейхкомісаріаті «Україна», розвіяли надії на фактичне розв'язання українського питання III рейхом, незважаючи на ліберальну та прихильну українцям політику Г. О. Вехтера в галицькому дистрикті. Ситуація українців одночасно ускладнювалась розколом в самій ОУН, а також проникненням (з 1943 р.) на територію України численних партизанських загонів. Росія не збиралася відступитися від своїх імперських прагнень. Стара українська дилема — з поляками чи з росіянами — втратила актуальність. Мельник залишився вірним Німеччині, створивши полк, а згодом галицьку дивізію. Бандера в міру того як ставало зрозумілим, що війна завершиться перемогою союзників, робив усе, аби опинитися у таборі переможців або хоча б зберегти сили на очікувану чергову конфронтацію Заходу з СРСР. Як Бандера, так і Кубійович дотримувалися думки: період війни необхідно використати для деполонізації Східної Галичини. Адже успішне проведення цієї операції давало їм вагомий аргумент під час можливих мирних переговорів після завершення Другої чи навіть Третьої світової війни. Переговори між АК і УПА, які починали обидві сторони, не дали, бо не могли дати конкретних результатів. Вступ частин Радянської армії по-різному був сприйнятий АК та УПА. АК намагалась виступати в ролі «господаря», беручи участь у бойових діях з радянськими частинами. УПА залишалась у підпіллі, активно виступаючи проти цих частин в тилу фронту. Ставлення Радянської армії було, проте, однаковим до обох цих починань. Загони, котрі не бажали роззброюватися, ліквідовувалися силою.

Завершення Другої світової війни принесло результат, який не передбачали ні польські, ні українські політики. Поляки — від початку війни союзники Великобританії та Франції, тобто країн-переможців, — втратили не тільки чверть території, третину населення і половину національного доходу, а й свою суверенну державу, ввійшовши у сферу радянського впливу. Українці — союзники III рейху програли політично, але виграли територіально. Завдяки існуванню Української республіки український народ вперше від XVII ст. був об'єднаний, хоч і в межах держави, якій була ворожа навіть ідея самовизначення (незважаючи на офіційні декларації). Людські та матеріальні втрати України були, однак, величезними і загалом відповідали польським. На противагу Першій світовій війні українців не можна звинувачувати за нездійснення цілей українського національно-визвольного руху. Жоден союзник не гарантував в той час (крім Атлантичної хартії) полякам і українцям реалізації їхніх національних ідей. СРСР виявився сильнішим не тільки від III рейху, але також від демократії Заходу, яка згод-

на була йти на поступки Німеччині, а згодом і СРСР, тільки б не нести головного тягара війни. Якщо можемо ставити у вині польським і українським політикам відсутність порозуміння під час Першої світової війни, яке, можливо, в той час могло повернути «колесо історії», то польсько-український союз під час Другої світової війни не міг вплинути на її хід і результати. Справи Центральної Європи від Лаби до Трієста вирішувала лише Москва, а це не тільки прирікало на поразку українську справу, а й означало втрату польської незалежності.

Теза про те, що «історія України розвивається між російським молотом і польським ковадлом», остаточно втратила свою актуальність після Другої світової війни. Польський «культурний імперіалізм» перестав бути небезпечним для України: обидва народи мали справу з «російським державним імперіалізмом», що спирався на армію, апарат примусу та ідеологію.

Поєднання сили та ідеології подвійно впливало на залежні від СРСР держави. По-перше, сила служила пропаганді ідей, звідси в міру того як зростало військове значення СРСР, зростала також кількість країн, в які приносився комунізм за посередництвом Радянської армії та армій залежних від СРСР держав. По-друге, феномен СРСР, зокрема для спостерігача здалеку, міг навіяти, що розвиток і добробут можна досягти іншими, значно простішими методами, ніж пропагував Захід. Можна собі поставити у цьому місці запитання: чому самі росіяни схвалили комунізм? Адже вони бачили його зблизька, майже кожна родина в СРСР здобула свій досвід у побудові «найбільш справедливої» ладу в світовій історії. Можливо, ті вчені, про яких згадувалось на початку цього нарису, виявили в росіян існування специфічної «душі»? Чи, можливо, як твердив Ч. Мілош, марксизм в Росії тому отримав таке загальне схвалення, що апелював до історичних закономірностей, згідно з якими диктатура пролетаріату і соціалізм були неминучим, черговим етапом світової історії [12]. Якщо прийняти цю його тезу, то ми змушені були б погодитися з тими польськими та українськими мислителями, котрі стверджували, що росіяни фактично перейняли свою місією «третього Риму» і твердо в неї повірили. На диво швидко погодилась з більшовиками значна частина російської інтелігенції. Для великої групи російської еміграції революція була здійсненням передбачуваної Чаадаєвим, Соловйовим та Бердяєвим ідеї «євразійства», що полягала у синтезі Сходу та Заходу. Трубецької та його соратники, котрі публікувались на Заході, наділяли Росію керівною роллю в процесі посунення прогресу в Європу. Інші, в циклі статей «Нові дороговкази», твердили, що жовтнева революція була «національним шляхом до святині», єдиним шансом порятунку не лише Росії, а й усього людства [5, с. 215—216].

У даний час у всіх трьох країнах тривають дискусії щодо «внеску власних еліт» та народів у повалення комунізму. Мабуть, найбільш чіткою є вона в Польщі, де виділяють передусім роль римського папи-поляка, «Солідарності», а також партійних реформаторів (порядковість найчастіше залежить від політичної ситуації). Ці прості спроби відповіді на поставлену проблему найчастіше формулюються з позиції «полоноцентризму», досить популярного серед поляків. Українці, в свою чергу, виділяють діяльність УПА, власних дисидентів і страйкові рухи 60-х років, наголошуючи, що власне вони перші почали збройний опір проти комунізму після завершення Другої світової війни. Історики і політологи в інших країнах схиляються до відзначення ролі Рейгана, Буша, Горбачова, Єльцина чи Коля. Соціологи, спираючись на результати досліджень постіндустріальних суспільств, підказують, що «провинилися» теорія конвергенції та теорія еліт. «Провинилися» настільки, що справдилися на практиці. Економісти, в свою чергу, підкреслюють, що провал комуністичної політики науково-технічного прогресу призвів до недостатності та кризи економіки, що ґрунтувалася на центральному плануванні. Росіяни, окрім відзначення власних дисидентів та їхніх заслуг у переконанні західного світу в злочинності СРСР, твердять, що фактичним початком кінця комунізму був квітневий 1985 р. пленум ЦК КПРС. Пригадаємо, що на ньому проголошені гасла «перестройки» (перебудови), «гласности» (відкритості) та «ускорення» (прискорення). Два перші здобули міжнародну славу, про третє забув Горбачов і весь світ, хоча фактично саме прискорення характеризувало занепад «зовнішньої імперії», а також демонтаж «імперії внутрішньої», який посилювався в 1990—1991 рр., а завершився лише символічним відходом Горбачова від влади 25 грудня 1991 р. [7, с. 219—222].

Без сумніву, немає і не може бути лише однієї відповіді на питання про причини краху комунізму, зрештою, як і на багато інших історичних питань минулого. Однак для сучасних та майбутніх поколінь Польщі, Росії та України важливими є його уроки.

Росія час від часу переживає чергову «смуту», платить за злочини правителів і нерозумність громадян. У наш час, наприкінці ХХ ст., в черговий раз її доля залежить від енергії, духовного та матеріального відродження сил самого російського народу. Поляки знову стали перед проблемою вироблення *modus vivendi* з Росією і структурами, які утворилися на місці СРСР. Така ж проблема стоїть і перед українцями. Здається, російське питання має в даний час у наших країнах ніби два аспекти. Для значної частини населення Польщі та України характерним є негативне ставлення до Росії. У Польщі й на-

далі панує міф «оплоту» і все частіше звучать міркування про те, що Росії загрожує розпад. Звідси тенденції до підтримки в колишніх республіках рухів і сил, відверто неприхильних Польщі, але антимосковських. Опора на тезу про «падіння» Росії при виробленні відносин з нею заведе на манівці. На помилковість такого міркування звернув увагу Станіслав Сташці у відповіді на оду, яку написав Каєтан Козьмян, переконаний в остаточній поразці Росії після спалення Москви. «Де є та потвора природи, той велетень, страховище для народів?» — «страховище ще стоїть і бореться» [15, с. 9]. В інтересах як поляків і українців, так і самих росіян такі перетворення в цій країні, завдяки яким вона б стала демократичною правовою державою. Польща та Україна, мабуть, вперше мають шанс допомогти у цьому процесі Росії, оскільки тим самим допомагатимуть собі.

1. Бердяєв Н. Судьба России. М., 1990.
2. Костомаров Н. Лекции по русской истории. К., 1961.
3. Шморгул О. Україна: шлях відродження. К., 1994.
4. Юркевич П. Философские произведения. М., 1990.
5. Andrusiewicz A. Mit Rosji. Rzeszów, 1994. Т. 2.
6. Bonusiak W. Małopolska Wschodnia pod rządami Trzeciej Rzeszy. Rzeszów, 1990.
7. Bonusiak W. Rosja — koniec imperium czy „nowy początek”? // Rosja — kontynuacja czy punkt zwrotny. Rzeszów, 1994.
8. Kaczala S. Polityka Polaków względem Rusinów. Lwów, 1879.
9. Кєпиński А. Lach i Moskal: Z dziejów stereotypu. Warszawa; Kraków, 1990.
10. Korwin-Kamieński H. Rosyja i Europa. Polska. Wstęp do badań nad Rosją i moskalami. Paryż, 1857.
11. Lewitter L. Poland, Ukraine and Russia in the 17th Century. London, 1939.
12. Mitosz Cz. Rodzinna Europa. Warszawa, 1990.
13. Odezwa OUN z kwietnia 1939 r. — zbiory własne.
14. Olszewski T. Historia Ukrainy XX w. Warszawa, 1993.
15. Rosja — Kontynuacja czy punkt zwrotny? Rzeszów, 1994.
16. Styczyński M. Rosyjska mentalność // Literatura w świecie. 1992. N 4.
17. Zdziechowski M. Mesyanisci i słowianofile: Szkice z psychologii narodów słowiańskich. Kraków, 1988.
18. Z epoki mesjanizmu: Nowe szkice z psychologii narodów słowiańskich. Lwów, 1912.
19. Zdziechowski M. Wpływy rosyjskie na duszę polską. Kraków, 1920.
20. Z dziejów współpracy Polaków, Ukraińców i Rosjan. Kraków, 1975.

Стаття надійшла до редколегії 13.02.96

Зоя БАРАН,
Львівський університет

ПОЛЬСЬКО-РОСІЙСЬКІ ВЗАЄМИНИ В ОЦІНЦІ РОМАНА ДМОВСЬКОГО

Р. Дмовський (1864—1939) народився у Варшаві в сім'ї дрібного підприємця. Починати свою працю йому випало, у другій половині XIX ст., після багаторазових невдач польських

національних сил у справі відродження своєї державності. Чергова поразка січневого 1863 р. повстання призвела до посилення антипольської політики царської Росії. Політика правлячих кіл як Росії, так і Німеччини, а також зростаючі національні конфлікти між поляками, українцями, німцями й євреями вплинули на формування у польському суспільстві крайніх форм націоналізму.

У 1887 р. в Швейцарії учасниками січневого повстання була створена Польська ліга. Вона проголошувала основною метою своєї діяльності «підготовку та згуртування всіх національних сил для завоювання незалежності» [5, с. 578]. Ліга здобула велике коло прихильників в краю. У цей час на політичній арені виступив 24-річний студент біології Варшавського університету Роман Дмовський. Він став членом підпільного Союзу польської молоді «Зет», утвореного у тому ж році, що перебував під ідейним проводом Ліги [4, с. 4]. Вже тоді Дмовський заявив про себе як противник позитивізму та соціалістичних ідей, не вважаючи можливим компроміс між національною та соціалістичною ідеями. За кордоном, куди Дмовський виїхав на деякий час, він мав змогу познайомитися з провідними діячами польської політичної еміграції. У 1893 р. група молодих політиків на чолі з Дмовським взяла в свої руки керівництво Лігою і змінила її назву на Національну Лігу, що свідчило про надання членами організації першості національному (націоналістичному) елементу [4, с. 5]. На польське суспільство Ліга мала намір впливати шляхом організації різних маніфестацій, друкуванням в популярних виданнях своїх поглядів на майбутнє Польщі, зайнятись випуском нових. Перша акція, котра набула надзвичайно широкого розголосу, — демонстрація в соту річницю повстання Костюшка у Варшаві (1894 р.) [3, с. 12]. У відповідь відбулися численні арешти, і члени Ліги змушені були шукати притулку в Галичині, де з 1895 р. почали видавати ідеологічний орган Ліги — «Пшегльонд вшехпольські». На сторінках цього журналу публікувалися також програми створеної 1897 р. Націонал-демократичної партії, головним засновником якої був Р. Дмовський. Націоналізм, що став ідеологією партії, формулювався в різних варіантах — поміркованих і крайніх. Незаперечна заслуга партії — формування національної свідомості мас. До заслуг Дмовського слід віднести його політичні твори. В них порушувались проблеми, розв'язання яких могло вказати польському народу шлях до завоювання незалежності. Ідейні засади Національної ліги містилися в працях «Наш патріотизм» (1893) і «Думки сучасного поляка» (1903).

Міжнародні події початку ХХ ст. відродили в польських політичних колах надію на відвоювання незалежності. Виділялися дві орієнтації, які покладали свої надії на розв'язання про-

блеми за допомогою однієї з держав-поневолювачів. Одну з них, а саме — союз з царською Росією, представляли ендеки. Квінтесенцією стала праця Р. Дмовського, написана наприкінці 1907—на початку 1908 рр., опублікована 1908 р. у Львові, — «Німеччина, Росія і польська справа». У ній він пропагував геополітичну концепцію опори на царську Росію. Дмовський був свідомий того, що наближається війна, в якій вперше за півтора століття зіткнуться між собою держави, котрі поділили Річ Посполиту. Тому він намагався виробити принципи політики, котра при врахуванні цього факту повинна була б привести до об'єднання розділеного народу. Це, в свою чергу, мало би стати першим кроком на шляху до отримання незалежності. Відправною точкою геополітики Дмовського було визнання Пруссії, а не Росії головним ініціатором та реалізатором поділів Речі Посполитої [1, с. 19—20; 3, с. 55]. Тому Німеччина, котра на початку ХХ ст. стала могутньою, сильною державою, оцінювалася Дмовським як найнебезпечніший ворог поляків. Щодо Росії, то він вважав, що російський народ, хоча й численний, проте ще не увійшов у стадію свого остаточного оформлення на західно-європейський зразок. А звернення російської експансії на схід — в азіатські степи та сибірську тундру — не підриває коріння польського народу, його землі та етнічної маси [1, с. 83; 2, с. 252—253]. Оцінюючи реальну ситуацію, що склалася в Росії на початку ХХ ст., Дмовський передбачав швидкий розклад пануючої системи. Однак він виступив противником як революційних дій, так і гасел боротьби за незалежність. Аналізуючи ситуацію, Дмовський розумів, що збройні акції у невідповідних умовах не приведуть до бажаних результатів. Відмову від гасла за незалежність він розглядав як тимчасове явище. Отже, першочерговим завданням для польських політичних кіл було визначено здобуття автономії в межах царської Росії [2, с. 118, 123]. У цьому ж напрямі Дмовський діяв і як депутат II та III Державних дум [2, с. 125, 130]. Звичайно лідер націонал-демократів не тішив себе ілюзіями щодо майбутнього польського народу в межах Росії, розуміючи, що в імперії панівною є думка: «все те, що обіймають кордони російської держави, є «власністю російського народу, здобутою його кров'ю» [2, с. 206], а всі підвладні їй народи не що інше, як другорядні «іногородці» котрі живуть під захистом «російської могутності та культури» [2, с. 210]. Повернення до «окраїнної» політики для урядових кіл Росії було рівнозначним національній ганьбі», — підкреслював Р. Дмовський. Він називав такі погляди «хибною національною гордістю», вважаючи, що тим, «хто дійсно бажає відродження народу і держави, саме національна гордість повинна б викликати рішучість відректися від обрусіння і пригноблення інших народностей і залучити їх до спільної праці для

блага спільної великої держави» [2, с. 210]. Дмовський розраховував на відступ царизму від русифікаторського курсу в ім'я внутрішнього миру перед можливістю міжнародних конфліктів, викликаних експансією на Середній і Далекий Схід. Він підкреслював, що якби під скіпетром царя об'єдналися всі польські етнографічні землі, то це не тільки не ослабило б значення польського елемента в Росії, але, навпаки, піднесло б його до неймовірної висоти. «Перемога польських прагнень в Росії, — наголошував Дмовський, — означала б примирення двох найголовніших слов'янських народів, а за цим настала б нова живильна течія у внутрішньому житті російської держави і у її зовнішній політиці, котра, ставши щиро слов'янською, знайшла б сильну підтримку на Заході» [2, с. 163]. Могутня Росія, на думку Дмовського, мала б зацікавити західноєвропейські держави як противага сильній Німеччині.

У певний період своєї політичної діяльності Дмовський пов'язував геополітичну концепцію з неослов'янським рухом. Він взяв активну участь у першому з'їзді в Празі (1908) і, всупереч негативному ставленню націонал-демократів до програми неославізму, голосував за резолюцію з'їзду. Однак після другого Софійського з'їзду (1910) Дмовський зрозумів нереальність своєї програми [3, с. 104]. Він планував перенести дискусію щодо польсько-російських справ на слов'янський ґрунт, що змусило б російські урядові кола трактувати польський народ як цілісний, єдиний (без огляду на державні поділи). У такому разі інші слов'янські народи стали б моральними союзниками поляків [3, с. 100—102]. У 1925 р. побачила світ одна з найбільших книг Р. Дмовського «Польська політика та відбудова держави», основною метою якої було показати внесок націонал-демократичного табору у відбудову незалежності Польщі. У ній Дмовський піддав різкій критиці концепцію панславізму: «Панславізм, який так енергійно у свій час пропагувала Росія, належав вже властиво до минулого. Удару завдала йому національна еволюція слов'янських народів. Швидко зростання почуття національної самосвідомості народів звело до абсурду ідею «злиття слов'янських потоків в російському морі». Слов'янська солідарність могла вже опертись лише на визнання самотності кожного з слов'янських народів, взаємній повазі і співробітництві цих народів як в цивілізаційному розвитку, так і в обороні проти спільних ворогів. Зрозуміння цього спричинило, що слов'янофільство в самій Росії швидко занепадало, що Росія для слов'ян значно охолола і вже не могла підтримуватись слов'янофільською пропагандою» [3, с. 99].

Поразка царської Росії у Першій світовій війні схилила Дмовського до орієнтації на її союзників — західні держави — у розв'язанні майбутнього Польської держави.

1. *Dmowski R.* Myśli nowoczesnego polaka / Wyd. trzecie, powiększone. Lwów, 1907.
2. *Dmowski R.* Niemcy, Rosya i kwestia polska. Lwów, 1908.
3. *Dmowski R.* Polityka polska i odbudowanie państwa. Warszawa, 1925.
4. *Dmowski Roman.* 1864—1939. Życiorys — wspomnienia — zbiór fotografii. Poznań, 1939.
5. Dzieje Polski / Pod red. Topolskiego J. Warszawa, 1976.

Стаття надійшла до редколегії 11.03.96

Микола ГЕНИК,
Прикарпатський університет

ПРОБЛЕМА АВТОНОМІЇ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ У 1921—1922 рр.

Формування національних держав у центральній-східній Європі в міжвоєнний період характеризувалося складністю етно-політичних процесів, зокрема питання національних меншин. В Польщі ця проблема набула особливо гострих форм, і це передусім стосувалося українського питання, оскільки внаслідок Ризької угоди 1921 р. до неї відходили Східна Галичина, Волинь, Холмщина, Полісся і Підляшшя, компактно заселені 5 млн українців, що становило половину всіх національних меншин у державі. Необхідність врегулювання української проблеми диктувалась і юридично невизначеним статусом Східної Галичини.

Щодо шляхів розв'язання національного питання в польському суспільстві виділялись два табори [3]. Праві політичні партії — передусім ендецький Народно-національний союз (ННС) та Національна християнська партія праці (НХПП), не визнаючи національної окремішності українського народу, пропагували політику інкорпоративного включення «східних кресів» до Польщі та колонізації слов'янського населення. В цьому польська реакція знаходила підтримку в деяких партій центристського та лівого спрямування — польської народної партії «П'яст» (ПНП-П) та Національної робітничої партії (НРП).

Польська парламентська лівиця — Польська партія соціалістична (ППС) та польська народна партія «Визволення» (ПНП-В) — до 1921 р. висували федералістську концепцію розв'язання національних проблем на східних кресах Польщі. Після невдачі федералістського курсу ці партії висловлювались за політику асиміляції щодо національних меншин шляхом на-

дання їм свободи національного, культурного та економічного розвитку з метою прив'язання їх до ідеї польської державності. Однією з передумов такої політики вважалось надання автономного устрою меншинам, котрі мешкають компактно. При цьому польська лівія послалась на міжнародні зобов'язання Польщі щодо забезпечення автономії українському населенню у Східній Галичині та на польську Конституцію від 17 березня 1921 р. Стаття 109 передбачала можливість надання національної автономії в межах загального самоврядування [7, с. 60].

Вимога автономії для національних меншин містилась і в ухваленій на XVII конгресі ППС (1920) партійній програмі та в резолюціях з'їзду ПНП-В [4; 16]. Тоді ж Тадеуш Голувко опрацював перший нарис «широкої політичної автономії Східної Галичини», за яким передбачалось утворення в краю окремого сейму і уряду. В компетенції польського уряду залишались питання зовнішніх відносин, а також фінансової, митної, торгівельної, військової політики [6].

Проблемі територіальної автономії для Східної Галичини багато уваги приділялось на XVIII конгресі ППС (1921), після якого була утворена спеціальна комісія під проводом Германа Діаманда для обговорення основних положень проекту відповідного закону. На основі результатів цих дискусій Мечислав Недзялковський опрацював проект територіальної автономії для Східної Галичини, за яким на її території утворювалось два воєводства — Галицьке і Подільське — зі спільним крайовим сеймом і крайовою радою. До їхньої компетенції передбачалось передати справи мовної, релігійної, освітньої та економічної політики, справи місцевої адміністрації та поліції, земельні справи за винятком земельної реформи і т. д. Для нагляду за дотриманням галицьким сеймом і урядом положень польської Конституції призначався державний підсекретар щодо справ Східної Галичини. Одночасно проект гарантував збереження прав польської меншини [9] і розглядався як перший крок, за яким мало наступити надання автономного устрою для Волині та південних повітів Полісся з можливим подальшим об'єднанням їх з Галичиною.

Однак проект М. Недзялковського був вороже сприйнятий східногалицькою окружною організацією ППС. На засіданні Головної ради ППС в січні 1922 р. її представники висловилися за культурно-національну автономію і за виключення Львова та нафтового басейну з меж автономії. Питання загострилось, було вирішено скликати окружну конференцію ППС у Львові, яка відбулась 25—26 лютого 1922 р. [1, спр. 66, арк. 12—13].

На конференції виявилась розбіжність позицій щодо типу автономії та часу її запровадження. Проект М. Недзялковського повністю схвалювали тільки представники Центрального

виконавчого комітету ППС, Бориславської організації та кілька окремих делегатів, зокрема Г. Діаманд. З певними застереженнями з ними солідаризувалась перемишльська делегація на чолі з Германом Ліберманом. Однак більшість учасників конференції критикувала проект М. Недзялковського, виступаючи проти самого принципу територіальної автономії або проти внесення такого проекту на даному етапі та пропонували інші можливі методи розв'язання: національну автономію, воеводське самоуправління і т. д. [5]. На пропозицію Єнжея Морачевського було схвалено резолюцію, яка вважала за шкідливе негайне внесення згаданого проекту до сейму і рекомендувала розглянути цю справу на партійному з'їзді.

Компроміс в ППС було знайдено на засіданні Головної ради 14—15 травня 1922 р., коли було вирішено запропонувати сеймові тільки принцип проекту і домагатись від уряду його детального опрацювання. У цій справі на парламентській арені ППС підтримала ПНП-В, і ухвалою від 26 липня 1922 р. сейм доручив урядові опрацювати закон про самоврядування для воеводств зі змішаним населенням.

Уряд консерватора Юліана Новака з цією метою утворив «комітет речознавців», до якого ввійшли представники ендеків, консервативних кіл, «П'яста», та східногалицького відгалуження ППС [10]. На розгляд сейму було запропоновано проект закону про самоврядування трьох східногалицьких воеводств, в якому принципи проекту ППС зазнали значної ревізії. Передусім замість однієї автономії Східної Галичини передбачалось надання устрою самоврядування окремо кожному з воеводств, де створювались двопалатні сеймики, кожна з палат яких (українська і польська) відала справами своєї курії, і тільки в спільних справах необхідна була згода обох палат. Прийняті сеймиками закони потребували затвердження президента Польщі, прем'єра та відповідного міністра [13].

Щодо надання автономного устрою українським землям ендеки посіли негативну позицію [1, спр. 49, арк. 88], хоча в травні 1919 р. з тактичних міркувань ННС вносив до сейму проект «широкої провінційної автономії» [12]. Ця автономія, однак, не була чітко окресленою [2, с. 73] і мала на меті тільки одержання згоди Паризької мирної конференції на окупацію Східної Галичини. Висунення ППС гасла територіальної автономії праві партії оцінювали як спробу розколу держави і посилення сепаратистських тенденцій [11], тому на противагу соціалістичному проекту НХПП пропонувала «широке воеводське самоврядування».

Зіткнення різних концепцій щодо автономного устрою Східної Галичини відбулось у сеймовій конституційній комісії, яка розгорнула урядовий проект. М. Недзялковський закликав прий-

няти за основу принципи, викладені в заяві ППС, у цьому його підтримав Людвік Хомінський (ПНП-В). Ендеки, котрі до цього часу відкидали і замовчували питання про автономію для Східної Галичини, змінили тактику, і 23 вересня 1922 р. Станіслав Гломбінський вніс від імені ННС окремий проект, перша частина якого містила загальні норми воеводського самоврядування для всієї держави, а друга — стосувалась конкретно трьох галицьких воеводств. За основу другої частини був узятий урядовий проект, однак проект ННС йшов ще далі у справі нівелювання прав української меншини. За його положеннями обмежувалась недоторканість депутатів воеводських сеймиків а воеводам надавалось право скасування прийнятих сеймиками законів. Крім цього, проект не визнавав принципу пропорційності виборів, оскільки обидві курії одержували однакову кількість мандатів [14].

На пропозицію Мацея Ратая (ПНП-П) конституційна комісія продовжила розгляд урядового та ендеківського проектів для вироблення на їхній основі остаточної редакції закону, який і було ухвалено 26 вересня 1922 р. ППС і ПНП-В голосували проти цього закону, а «П'яст» і НРП з деякими застереженнями підтримали правий табір. Ухвалений закон про воеводське самоуправління [15, с. 341—343] не задовольняв ні польську, ні українську сторони і, ставши мотивом для визнання Радою Амбасадорів суверенних прав Польщі в Східній Галичині [8 с. 83], ніколи не був втілений у життя.

Гострота і напруженість дискусії щодо шляхів розв'язання українського питання в Польщі виявили складність і глибину польсько-українських суперечностей, спробу пом'якшення яких зроблено на початку 20-х років. Однак ця проблема, незважаючи на кілька наступних спроб, не дочекалась свого вирішення протягом усього міжвоєнного періоду.

1. Державний архів Івано-Франківської області, ф. 2, оп. 1, 2. 2. *Bełcikowska A.* Stronnictwa i związki polityczne w Polsce. Warszawa, 1925. 3. *Chojnowski A.* Mniejszości narodowe w polityce rządów polskich w latach 1921—1926 // *Przegląd Historyczny* (Warszawa). 1976. Z. 4. S. 593—597. 4. *Dziennik Ludowy* (Lwów). 1920. N 116, 16 maja. 5. *Dziennik Ludowy*, 1922. N 49. 1 marca. 6. *Hołowko T.* Wschodnia Galicja // *Robotnik* (Warszawa). 1921. N 24. 24 stycznia. 7. *Konstytucja* 17 marca 1921 r. Warszawa, 1921. 8. *Kamieniecki J.* Uznanie wschodniej granicy Polski przez Radę Ambasadorów // *Kwartalnik Historyczny* (Warszawa). 1969. N 4. 9. *Niedziałkowski M.* Sprawa Galicji Wschodniej // *Robotnik*. 1921. N 283. 20. Paźdz. 10. *Piast* (Kraków) 1922. N 34. 20 sierp. 11. *Radziejowski L.* Projekt samorządowy // *Rzeczpospolita*. 1922. N 256. 20 września. 12. *Robotnik*, 1922. N 258. 21 września. 13. *Rzeczpospolita* (Kraków, Lwów, Poznań, Warszawa, Wifno). 1922. N 255 19 września. 14. *Rzeczpospolita*. 1922. N 258. 24 września. 15. *Ustawy i rozporządzenia z lat 1918—1934*. Warszawa, 1936. T. 1. 16. *Wyzwolenie* (Warszawa). 1921. N 10. 6 marca.

Стаття надійшла до редколегії 21.02.96

ХРИСТО БОТЕВ І ДЕЯКІ ПИТАННЯ КУЛЬТУРНОГО ЖИТТЯ БОЛГАРІЇ ДОБИ НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ

Епоха національного відродження є однією із найвеличніших в історії болгарського народу. Вона знаменувала собою пробудження національної самосвідомості, формування громадсько-політичної думки, духовне та культурне піднесення. Чимало істориків, культурологів, громадських діячів виявили зацікавлення до цієї проблематики. Одним із перших спробував дати оцінку даного періоду видатний болгарський поет і публіцист Христо Ботев. Зокрема, заслугове уваги його спроба періодизації епохи національного відродження. За нижню хронологічну межу публіцист бере 30-ті роки XIX ст. Кінець XVIII ст. Ботев вважав передднем, а не початком Відродження. (Верхня межа відродження Ботевим не могла визначатись, оскільки цей процес ще не був завершеним).

Необхідно зауважити, що такі міркування Ботева збігалися з поглядами його дещо старшого сучасника В. Априлова, який датував початок болгарського відродження 30-ми роками XIX ст. і мотивував це змінами, що розпочались в Османській імперії в рамках танзимату та культурними зрушеннями у болгарському суспільстві [13, с. 92—93]. Однак вже на той час були й інші підходи. Зокрема, М. Дрінов початок болгарського відродження пов'язував з написанням П. Хілендарським «Історії слов'яноболгарської» [12, т. 1, с. 137], тобто 1762 р. І. Шишманов прийняв нижню межу, запропоновану Дріновим, але вважав, що Паїсій — це лише одна з ланок у тривалому процесі відродження. Він взагалі не цікавився початком відродження, а шукав швидше меж окремих суспільних процесів, властивих для цієї доби [14, с. 11; 1, с. 3—4]. Як відомо, з певними застереженнями 1762 р. був фактично прийнятий усіма істориками. І лише після дискусії, проведеної у 1976 р., виявилось, що нижню дату відродження треба шукати на початку XVIII ст. [13, с. 93]. Але ця точка зору сприйнята далеко не всіма істориками.

Ботев не лише окреслює хронологічні рамки епохи національного відродження, а й характеризує його суть. Він тонко схоплює зміни у морально-психологічному стані болгар. «Починаючи з 30-х років XIX ст., — зауважує публіцист, — коли

наступила епоха слов'янського відродження», у болгарському суспільстві виникають політичні ідеї та настрої, які свідчать про поступове усвідомлення болгарським народом своїх національних інтересів» [8, с. 52].

Основною ознакою відродження Ботев вважає «пробудження болгарського народу від глибокого сну і початок пошуків ним виходу зі скрутного становища» [2, с. 343]. Провісниками відродження стали «перші болгарські діячі» (тут, мабуть, Ботев має на увазі Паїсія Хілендарського та Софронія Врачанського. — Н. Г.), які «почали проповідувати народні принципи, намагались виявити характерні особливості болгарського народу — котрий має священне право жити самостійно і самостійно вирішувати, як в моральному, так і в матеріальному розумінні свою долю» [2, с. 343]. Ця епоха ознаменувалась бурхливим розвитком «болгарської літератури, болгарських шкіл, болгарської духовної культури», — писав Ботев [2, с. 343]. Результати віянь «духу нового часу, нових ідей» він вбачав у тому, що «болгарини вже перестав соромитись свого імені, почав цінувати своє походження, поважати прах свого батька і відстоювати свою національність» [2, с. 343]. Кращі традиції болгарського відродження і «багаті плоди», які воно дало своєму народові, свідчили про його здатність до створення власної культури.

Духовне пробудження болгарського народу робило все більш актуальною необхідність створення національної світської школи. Це завдання було закономірним, зважаючи на те, що протягом довгих століть «болгарський народ перебував під таким нестерпним, нелюдським ярмом, що був неспроможний розвиватись ні в розумовому, ні в матеріальному відношеннях» [4, с. 135]. Характеризуючи тодішні болгарські школи, Ботев зауважив: вони «не відповідають суспільним потребам і своєму призначенню», причини цього — «варварські переслідування з боку турецького деспотизму»; «скрутне економічне становище населення, яке не має достатньо коштів для їх утримання», «неспроможність учнів використати отримані знання для власного блага та блага інших» [1, с. 340—341]. Не менш важливою причиною відставання шкільництва він вважав відсутність вчительських кадрів, котрі б «навчили болгар, що робити і як звільнитись» [5, с. 106].

Основну перешкоду на шляху розбудови болгарської школи Ботев вбачав у турецькому поневоленні. «Чи може Туреччина, запитував він, — насаджувати істинну освіту, яка принесе зрілі плоди?..» [2, с. 343], і відразу ж дає негативну відповідь. Основна думка Ботева зводиться до того, що без здобуття політичної свободи, тобто без ліквідації турецького ярма, болгарський народ не може забезпечити умови для розвитку національної школи. Однак певна частина болгарських громадських

діячів, переважно зі середовища чорбаджіїв, сподіваючись завдяки співробітництву з турецькою владою домогтися для Болгарії автономії у складі Османської імперії, йшла на компроміс з Портою у сфері освіти. Абсурдність цих сподівань Ботев неодноразово критикував у газеті «Независимост». Звертаючись до прихильників мирного прогресу, Ботев запитував: «Яку освіту ви дасте народу, в якого немає і не може бути таких шкіл, звідки виходять люди, а не автомати? Яку освіту ви знайдете в країні, яка оточена китайською стіною?» [2, с. 344].

Треба зазначити, що надмірний полемічний запал перешкоджав Ботеву реально оцінити ситуацію. Адже сотні болгарських учителів, зокрема, його батько, Ботю Петков, самовіддано працювали на ниві освіти і приносили користь народові. Незважаючи на перешкоди і труднощі, шкільна справа досягла у Болгарії на середину ХІХ ст. значних успіхів. «Основна», тобто початкова школа, і «класне» училище (прогімназія) були одним із найважливіших засобів опору турецькій асиміляції. Національні школи стали найважливішими осередками культурного життя, джерелом патріотичних настроїв, засобом національного самоусвідомлення.

Турецький уряд, стурбований зростанням національно-визвольних настроїв, у 1870-х роках посилив нагляд за школами, застосовуючи репресивні методи проти передових вчителів та енергійно викорінюючи «революційну крамолу, яку готовий був бачити у всіх проявах болгарської національної культури» [7, с. 472]. Тому Ботев рішуче став на захист «єдиної болгарської святині» від посягань османської влади [3, с. 350]. Особливо енергійно він боровся проти смертельного для національної культури проекту створення єдиних шкіл шляхом злиття болгарських із турецькими (мусульманськими). Об'єднані школи передбачалось поставити під контроль держави. Ця ідея була тісно пов'язана з планами Порти щодо злиття всіх народів імперії в єдину «османську націю» з метою їх асиміляції та ісламізації. Ботев розцінив цей проект як один із найбільш жахливих проявів боротьби Туреччини з «національними почуттями болгар». Він викривав справжні наміри «реформаторів». «Ще в той момент, коли було проведено поділ території Туреччини на вілаєти, — пише Ботев, — наші тирани помітили прогрес болгарських шкіл порівняно з турецькими і тоді ж, злякавшись цього прогресу, вирішили припинити його, забравши у цих громадських закладів засоби і об'єднавши їх з ідіотичними медресе, передати управління ними своїм безграмотним, розбещеним і фанатичним чиновникам. Ідея про цей смертельний удар зріла в головах босфорських розбійників протягом десяти років» [10, с. 168]. Деякі із болгарських чорбаджіїв були схильні підтримати проєкт, за що Ботев називав їх «рenegатами». Він підда-

вав різкій критиці режим і педагогічні методи, що застосовувались у турецьких школах. Окрім того, публіцист нещадно таврував задуми турецької влади організувати перевірку на благодійність усіх болгарських вчителів спеціальною турецько-болгарською комісією.

Боротьба Ботева та інших болгарських культурних діячів проти об'єднання шкіл, османського контролю за діяльністю освітньої сфери сприяла утвердженню болгарської школи важливого інструмента формування національної, демократичної за духом свідомості, культурного самоутвердження нації.

Поряд зі школами в середині XIX ст. виникали й інші осередки національної культурно-просвітницької діяльності, наприклад, читальні, що функціонували на засадах самоініціативи. Створювалися бібліотеки, розповсюджувалися газети і журнали, відкривалися недільні школи, зокрема для жінок, розвивалося книгодрукування, організовувалися самодіяльні, фахові та мистецькі гуртки. Зважаючи на це, Ботев високо оцінив читальні як базу громадського і духовного життя болгарського народу [11, с. 310].

Особливе місце у процесі національного відродження Ботев відводив зародженню болгарської періодики, яка утверджувала духовність болгарського народу та його культуру. Але для Ботева «журналістика — один із найважливіших засобів революції» [6, с. 444]. Саме під цим кутом зору він оцінював болгарські періодичні видання. У статті «Обов'язки письменників і журналістів» Ботев критично характеризував «добродіяння» болгарської лояльної преси — замовчування фактів, примиренність, загравання із турецьким урядом, ідейну непослідовність. Це стосувалося таких видань, як «Хитър Петър», «Гражданин», «Напредък», «Източно време», «Век», «Училище» та ін. Особливо гострою і непримиренною була оцінка Ботевим тюркофільських газет «Турція» і «Право». Цілковитим позитивним є ставлення Ботева до видань Раковського і раннього Каравелова. У сатиричній статті «Сонник», опублікованій у 1870 р. на сторінках газети «Тъпан», Ботев дав власну характеристику тодішніх найвпливовіших болгарських газет «Дунавска зора» та «Отечеството» [9, с. 165]. Однак, не можна не зауважити, що ботевська оцінка журналістики значною мірою була однобічною. Вона підпорядкована лише потребам революційної боротьби. У ній відчувається недооцінка ідей гуманізму та просвітництва. Необхідно зазначити, що Ботев справедливо вбачав у турецькій цензурі серйозну перешкоду для розвитку болгарської преси і відстоював «свободу друку, свободу слова» [10, с. 168].

Таким чином, Христо Ботев глибоко цікавився не тільки суспільно-політичним рухом, а й культурним життям Болгарії доби національного відродження.

1. *Ботев Хр.* Бухарест, 29 марта // Избранные произведения болгарских революционных демократов. М., 1958. 2. *Ботев Хр.* Бухарест, 5 апреля // Там же. 3. *Ботев Хр.* Бухарест, 17 мая // Там же. 4. *Ботев Хр.* В какво състои болестта на нашия народ // Събрани съчинения: В 2 т. / Под ред. на Димитров М. София, 1958. Т. 2. 5. *Ботев Хр.* Единственото спасение на нашия народ е в революцията // Там же. 6. *Ботев Хр.* Значение на журналистиката // Там же. 7. *Ботев Хр.* Прогрес! Прогрес! // Там же. 8. *Ботев Хр.* Решен ли е черковният въпрос // Там же. 9. *Ботев Хр.* Съновник // Там же. Т. 1. 10. *Ботев Хр.* Турското посегателство върху народните ни училища // Там же. Т. 2. 11. *Ботев Хр.* Читалища в Турция // Там же. 12. *Дринов М.* Отец Паисий, неговата история и учениците му // Съчинения. София, 1909. 13. *Дроснева Е.* Теоретико-исторически проблеми на българското възраждане в творчеството на Иван Шишманов // Език и литература, 1994. № 1. 14. *Шишманов И. Д.* Паисий и неговата епоха // Мисли върху генезиса на новобългарското възраждане: Списание на Българ. академия на науките. София, 1914. Кн. 8. 15. *Шишманов И. Д.* Студии из областта на българското възраждане // Сб. на Българ. академия на науките. София, 1916. Кн. 6.

Стаття надійшла до редколегії 12.05.96.

Марина ДОСТАЛЬ,
Институт слов'язознавства
і балканістики РАН (Росія)

ВАЛЕНТИН БУЛГАКОВ І РОСІЙСЬКИЙ КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНИЙ МУЗЕЙ У ПРАЗІ (З історії російської еміграції у міжвоєнній Чехословаччині)

Серед численних наукових і культурних установ російської еміграції в міжвоєнній Чехословаччині Російському культурно-історичному музеєві в Празі належить особливе і почесне місце. Його метою було «збирання, збереження, вивчення та експозиція пам'яток та речей, що стосуються історії, життя та творчої діяльності російської еміграції та закордонних росіян взагалі» [6, ф. Р-9586, оп. 1, спр. 107, арк. 1].

Головним ініціатором його створення, а потім багатолітнім директором та «ангелом-хоронителем» був Валентин Федорович Булгаков (1886—1966) — людина з нелегкою і по-своєму цікавою долею. Уродженець Сибіру (м. Кузнецьк Томської губернії), він закінчив історико-філологічний факультет Московського університету і надалі виявив себе як видатний літератор і збирач фольклору. Йому пощастило бути останнім (з січня по листопад 1910 р.) особистим секретарем Л. М. Толстого, про якого він залишив яскраві спогади, був активним пропагандис-

том його духовно-етичної спадщини. У роки революції та громадянської війни він, по суті, врятував Будинок-музей Л. М. Толстого в Хамовниках у Москві від розорення і запус-тіння, домігся його відкриття для відвідувачів уже в листопаді 1921 р. В. Ф. Булгаков допомагав також у відродженні інших меморіальних музеїв, якими нині пишається російська культу-ра (О. П. Чехова, П. І. Чайковського, О. М. Скрябіна та ін.) [6, ф. Р-6767, оп. 1, спр. 41а, арк. 8—10].

Однак широка культурна і громадська діяльність В. Булга-кова призвела до конфлікту з радянською владою. Він був чле-ном Всеросійського комітету допомоги голодуючим (у зв'язку з його насильницькою ліквідацією на деякий час потрапив до тюрми) і заступником голови Комітету допомоги голодуючим ім. Л. М. Толстого. У зв'язку з цим він неодноразово «дискутує прилюдно» з народним комісаром А. В. Луначарським про ре-лігію, «причому різко протестує проти терору і насильства ра-дянської влади» [6, ф. Р-6767, оп. 1, спр. 41а, арк. 10]. Все це призвело до того, що «в січні 1923 р. Булгакова викликано у ВНК, де йому пояснено, що за постановою уряду він висилаєть-ся за межі РРФСР». Вже 30 березня 1923 р. Булгаков залишив Росію.

У Празі він не зразу знайшов свою справу, хоч активно за-лучився до наукового і літературного життя місцевої еміграції; протягом трьох років був головою Союзу російських письменни-ків та журналістів в ЧСР, заступником голови «Днів російської культури», членом ради і скарбником Товариства Російської бібліотеки в Празі і членом кураторію Російського народного університету (з 1925 р.).

У грудні 1925 р. Булгаков взяв участь в організації «Міжна-родного руху за християнський соціалізм», куди входили П. Піт-тер, У. Туг, О. Евальд, Е. Сассен, Я. Гелмерхост, О. Лаутенберг, П. Моудра, Я. Шамалик та ін. Християнські комуністи декламу-вали свою незгоду з насильницьким насадженням комунізму, бажаючи його введення мирним шляхом, по-християнськи. Свої-ми духовними вождями вони проголосили Ісуса Христа, єврей-ських пророків, Будду, Сократа, Франциска Ассизького, П. Хельчицького, Ю. Фокса, Р. Роллана та інших «пророків і вчителів справжнього братства, рівності і свободи» [6, ф. Р-6427, оп. 1, спр. 107, арк. 10—11]. Мабуть, саме за дорученням цієї організації Булгаков виступав з лекціями і доповідями в Чехо-словаччині, Австрії, Німеччині, Швейцарії, Болгарії, пропагую-чи ідеї християнського комунізму, пацифізму, духовне вчення Л. Толстого та його індійського послідовника М. Ганді.

Але все-таки основною справою Булгакова в Празі стала організація Російського культурно-історичного музею. З пропо-зицією про його створення він виступив у Російському вільному

університеті (РВУ) наприкінці 1933 р. Було створено ініціативну групу у складі автора проекту, Н. І. Астрова, А. Л. Бема, С. В. Завадського, М. М. Новікова, О. Л. Окунева, С. В. Паніної, А. Н. Фатеева, І. А. Якушева. На засіданнях комісії було вироблено «Положення про Російський культурно-історичний музей», затверджене кураторієм РВУ 17 лютого 1934 р. Згодом Рада РВУ обрала спеціальну Музейну комісію, головою якої став ректор РВУ М. М. Новіков, вченим секретарем — В. Ф. Булгаков, його ж було призначено директором музею. Знаменно, що в § 1 Статуту музею було записано, що його колекції в майбутньому повинні повернутися до Росії як її національне багатство [6, ф. Р-9586, оп. 1, спр. 107, арк. 1].

Одноразова субсидія (пізніше повторена), надана музеєві канцелярією президента ЧСР, полегшила його перші кроки. Деяку матеріальну допомогу надало і міністерство народної освіти ЧСР, а також американський фонд російського письменника І. В. Кулаєва. Постійну субсидію музей отримував від РВУ та окремих меценатів.

Спочатку колекції музею, зібрані досить швидко, зберігались у приміщенні РВУ (вул. Краківська, 7), але згодом, за посередництвом впливового чеського консервативного політика-русофіла К. Крамаржа, йому були надані прекрасні приміщення в мальовничому Збраславському палаці, розташованому на р. Влтаві, за 10 км на південь від Праги. З XIII ст. тут знаходився приміський мисливський маєток чеських королів, пізніше — цистерціанський монастир. У XVIII ст. конвент монастиря був перестроєваний на бароковий палац [3, с. 64]. У вказаний час палац належав багатому чеському підприємцеві-меценату Кирилові Бартоню-Добеніну, обраному протектором та почесним членом музею. Як справжній меценат К. Бартонь-Добенін щороку жертвував на потреби музею по 10 тис. крон. Вітрини і шафи для розміщення експозиції безоплатно надав музеєві Державний художньо-промисловий музей у Празі.

Російський культурно-історичний музей був відкритий для відвідувачів 29 вересня 1935 р. і з того часу приймав їх щонеділі з 10 до 17 години. Спочатку музей розміщувався у двох залах, потім у вісьми, нарешті, вже в роки війни, — в 14 залах замку. В музеї були представлені відділи: 1) художній; 2) архітектурний; 3) історії російської еміграції; 4) російської старовини з відділом автографів і великою колекцією фотографій. Експозиція постійно поповнювалась, влаштовувались виставки, зокрема, картин І. Ю. Рєпіна, П. А. Малявіна та інших видатних російських художників [4, с. 16].

У художньому відділі, створеному за жертвовної участі російських художників, розкиданих по різних країнах Європи, до війни зберігалось близько 325 картин, малюнків і скульптур

більш як 100 авторів (О. М. Бенуа, І. Я. Білібін, Н. С. Гончарова, К. О. Коровін, Н. Д. Мілліоті, І. Ю. Репін, З. Е. Серебрякова, Д. С. Стеллецький, А. Е. Яковлев та ін.). Був створений окремий зал М. К. Реріха, де виставлялися 15 його картин, а також три картини С. М. Реріха. Ще до відкриття музею М. К. Реріх писав В. Ф. Булгакову: «Відчуваю всім серцем, як ви працюєте на благо, створюється російський музей у Празі, музей для прославлення Росії, який і буде першим російським музеєм в Європі» [4, с. 19].

В архітектурному відділі були виставлені проекти, креслення, малюнки і фотографії громадських будівель, створених відомими архітекторами російського зарубіжжя. Відділ організований за сприяння «Об'єднання російських архітекторів».

У відділі історії російської еміграції знаходилася велика кількість малюнків, портретів і фотографій, що ілюстрували історію та побут еміграції. Серед них цінні реліквії: маска, зліпок руки В. Немировича-Данченка і зліпок руки А. Аверченка, панорама Волги; виготовлена письменником Є. М. Черіковим, пера Д. С. Мережковського, І. О. Буніна, М. А. Алданова, Б. К. Зайцева, автографи письменників. У дарунок від М. І. Цветаєвої музей отримав її рукописи, ручку з пером і саморобний срібний перстенець. У відділі були представлені видання російських наукових інститутів за кордоном, висіли портрети Ф. І. Шаляпіна, І. М. Врангеля, К. К. Брешко-Брешковської, О. Ф. Керенського, онуки Л. М. Толстого — Т. М. Сухотіної та ін. Була вітрина з творами ужиткового мистецтва емігрантів (кераміка, фарфор та ін.).

У відділі російської старовини зберігалися ряд портретів, колекція надзвичайно цінних мініатюр і камей, зібрання старовинних російських орденів, медалей, карт і планів, Євангеліє дочки Олександра II в художній обкладинці, старовинний генеральський мундир, костюм Мефістофеля, в якому виступав Ф. І. Шаляпін, бокал з гербом Лермонтових, чашка, з якої пив Л. М. Толстой, колекція народних вишивок, зібрання меню тощо.

Бібліотека музею налічувала до 3 000 томів і постійно поповнювалася творами російських письменників та вчених, громадських діячів, російськими зарубіжними виданнями з автографами. Тут зберігалися листи і рукописи видатних діячів російської еміграції, матеріали, пов'язані з Пушкінським ювілеєм 1937 р. і проведенням «Днів російської культури» за кордоном, відомості про російський некрополь, зібрання афіш, плакатів програм, звернень, листівок та ін. [4, с. 16—19]. До 1938 р. були надруковані багатоілюстровані каталоги художніх колекцій музею [2].

Друга світова війна внесла певні корективи в роботу музею. Разом з усіма мешканцями ЧСР російські емігранти пережили жах і розтубленість після розчленування Чехословаччини за Мюнхенською угодою (вересень 1938 р.), а потім її німецької окупації в березні 1939 р. Музей разом з його патроном — РВУ — змушений був пристосуватися до нових умов існування. Спочатку нова влада виявила до музею доброзичливу увагу. У травні 1939 р. К. Бартона-Добеніна і музей відвідав керівник уряду Протекторату Богемії та Моравії генерал А. Еліаш з дружиною. Але згодом, 18 червня В. Ф. Булгаков змушений був закрити музей [6, ф. Р-6767, оп. 1, спр. 41а, арк. 1, 2, зв.], оскільки університет, переживаючи кризу, не надавав йому жодних дотацій. Становище виправилося лише в листопаді, коли новий ректор РВУ В. С. Ільїн, настроений різко антирадянськи, налагодив добрі стосунки з новими німецькими і чеськими властями, демонструючи їм свою повну лояльність. Музей був знову відкритий для відвідувачів після отримання чергової субсидії від К. Бартона-Добеніна.

Звіт РВУ за першу половину 1941 р. засвідчує, що музей «привертає все більшу увагу культурних шарів населення, його відвідав ряд вищих представників німецької адміністрації і видатних діячів науки і мистецтва. Кількість відвідувачів музею постійно збільшується. З американського фонду Кулаєва музей отримав 400 доларів на видання «Словника російських закордонних письменників», підготовленого В. Ф. Булгаковим [5, ф. 1609, оп. 1, спр. 251, арк. 11 зв.].

Однак це видання не було здійснене через арешт В. Ф. Булгакова 22 червня 1941 р. німецькими властями за звинуваченням в «іудокомунізмі». З нападом на СРСР почалися арешти пацифістів і всіх, хто співчував СРСР, і тут згадали про участь В. Ф. Булгакова в русі «християнських комуністів». Керівництво музею опинилось у скрутному становищі, оскільки виступ на захист Булгакова міг закінчитися закриттям не лише музею, а й РВУ. Тому було вирішено пожертвувати ним. Ректор В. С. Ільїн у листі від 26 липня 1941 р. з австрійського Бадена радив проректору Л. Н. Фатееву: «Булгакова, у випадку його зв'язку з комуністами, потрібно усунути і викрити самим... винести постанову про його усунення [6, ф. Р-6467, оп. 1, спр. 42 арк. 2, 2 зв.]».

Справу погіршило те, що кореспондент газети «Новое слово» в Берліні Є. В. Калісін знайшов брошуру з викладеним кредо християнських комуністів і збирався написати про них сенсаційно викривальну статтю. Після тривалих переговорів з журналістом керівництво університету намовило його вчинити як «російська людина» і опублікувати статтю лише після прийняття офіційного рішення РВУ про вивід Булгакова з усіх установ

університету, що й було зроблено. Стаття була опублікована 24 серпня 1941 р. [6, ф. Р-6427, оп. 1, спр. 42, арк. 10—11]. До того часу вже було схвалене рішення про позбавлення В. Ф. Булгакова посад директора музею і секретаря музейної комісії. До честі працівників РВУ воно було написано в делікатнішій формі, ніж рекомендував В. С. Ільїн, мабуть, враховуючи титанічну працю Булгакова і позитивну характеристику К. Бартона-Добеніна, котрий назвав його «ідеалістом, що жертвенно виконує свій обов'язок» [6, ф. Р-6427, оп. 1, спр. 42, спр. 4—5].

Директором музею був обраний художник-колекціонер Н. В. Зарицький (1876—1969), головним завданням якого було збереження музейних колекцій. У звіті РВУ (тепер Російської вченої академії) за 1942 р. зазначалося, наприклад, що протягом весни і літа цього року «в музеї знову підібрано куточки, присвячені окремим особам: Ф. І. Шаляпіну, І. О. Буніну, В. І. Немировичу-Данченку, а також влаштовано спеціальний зал з документальними матеріалами облоги і захисту Севастополя в 1854—1856 рр. У театральному залі виставлено сюїту костюмних малюнків до балетних вистав Е. Н. Нікольської в праському Національному театрі» [6, ф. Р-6427, оп. 1, спр. 12, арк. 6].

Під кінець війни над музеєм знову скупчилися хмари. Весною 1944 р. йому довелося звільнити кілька приміщень замку для військових потреб спочатку німецької, а згодом, в 1945 р., радянської армії. В. Ф. Булгаков писав: «Коли 22 червня 1945 р. я повернувся до Праги з німецького табору, я знайшов музей цілковито пограбованим німцями і полишеним без нагляду тими, кому належало про нього турбуватися. За згодою з радянським посольством і канцелярією Президії Ради міністрів ЧСР, я власними силами підняв з пилу і розгрому все, що збереглося, і згодом частину музейного майна, а саме: бібліотеку, рукописи наукового і літературного характеру, фотографії та деякі портрети відправив в АН СРСР, куди це зібрання, за постановою комісії Академії, надійшло у вигляді окремої особливої одиниці під назвою «Архів В. Ф. Булгакова»*. Все інше я перевіз у приміщення радянської середньої школи в Празі, де влаштував Російську картинну галерею» [6, ф. Р-9586, оп. 1, спр. 107, арк. 70].

У вересні 1945 р. В. Ф. Булгаков знову взяв на себе керівництво розореним музеєм, про що його тепер вже просило нове керівництво РВУ в особі ректора А. Н. Фатеева і проректора П. А. Остроухова: «Президія РВУ в Празі, дізнавшись про ва-

* «Архів В. Ф. Булгакова» АН СРСР передала в ЦДАЖР, а останній в ЦДАЛМ (сьогодні — РДАЛМ).

ше благополучне повернення в Прагу, вітає Вас і виражає Вам і Вашій сім'ї глибоке співчуття з приводу тяжких випробувань, пережитих Вами за останні роки. У час Вашої вимушеної відсутності президія університету і музейна комісія завжди з вдячністю згадували про Вашу плідну діяльність з влаштування Російського культурно-історичного музею в Збраславі і управління ним» [6, ф. Р-9586, оп. 1, спр. 146, арк. 1—3].

В. Ф. Булгаков ревно взявся за відновлення музею, на що йому в жовтні 1945 р. було виділено з фондів РВУ 1500 крон. П. А. Остроухову він писав з цього приводу: «Я буду перебудувати культурно-історичну виставку нашого музею в загальноросійському дусі. Для цієї виставки портрети (російських класичних письменників і композиторів, що висіли в кабінеті ректора. — М. Д.) були б дуже потрібні». Для перебудови музею Булгаков просив також передати портрети російських учених-медиків, що зберігались у художника Н. В. Зарицького [6, ф. Р-9586, оп. 1, спр. 165, арк. 7, 9]. Однак незабаром В. Ф. Булгаков, очевидно, зрозумів безперспективність існування емігрантського музею за нового чехословацького режиму і почав клопотатися про передачу колекцій музею в Росію, тимчасово розмістивши їх у радянській гімназії в Празі, куди влаштувався вчителем. Професор А. Л. Сидоров, що був у відрядженні в ЧСР наприкінці 1946—на початку 1947 рр., відвідав цю гімназію: «Перш за все я бачив чудове зібрання російських картин в Празі, в радянській гімназії. Це архів гімназії. У цьому архіві знаходяться картини Бенуа, батька і сина, картини Рєпіна з Парижа, велика колекція картин академіка Рєріха, картини Коровіна, Пастухова, Кайгородова, Богданова-Бельського, весь архів Добужинського — це великий архів. Дуже добре, що вони знаходяться в радянській місії. Це сталося завдяки сприянню нашого патріота, що постарався добути все це зібрання з одного із замків і доставити в радянське посольство. Багато з цих картин могли б стати окрасою нашої Третьяковської галереї, а знаходяться в стінах гімназії, що, на наш погляд, не зовсім доречно» [1, ф. 1557, оп. 2, спр. 143, арк. 76].

Наприкінці 1945 р. В. Ф. Булгаков запропонував радянським дипломатам передати як «національний здобуток Росії» кращі картини музею до Третьяковської галереї, 15 картин М. Рєріха — в спеціальний музей у Москві, а меблі та вітрини музею — у розпорядження Комітету радянських громадян в Празі для організації клубу.

Ця пропозиція була прийнята. Про долю художніх колекцій музею В. Ф. Булгакову повідомили з МЗС СРСР в листі від 19 березня 1949 р.: «У зв'язку з вашим листом на ім'я В. А. Зоріна повідомляю, що 51 картину (серед них твори Рєпіна, Коровіна, А. Бенуа та інших відомих художників) пере-

дано у Державну Третьяковську галерею у зв'язку з її проханням; 48 картин направлені в Державний театральний музей ім. А. А. Бахрушина; частину картин, що не являли особливої цінності, передано для прикраси школи-інтернату МЗС. Решта 25 — на зберіганні в Управлінні справами МЗС. Щодо народних російських вишивок, портретів, фотографій (51), то вони передані в Державний історичний музей» [6, ф. Р-9586, оп. 1; спр. 107, арк. 73].

Така доля видатного творіння російської еміграції в Празі — Російського культурно-історичного музею. Сам В. Ф. Булгаков 1949 р. повернувся в СРСР і до самої смерті в 1966 р. працював у Будинку-музеї Л. М. Толстого в Ясній Полянці на посаді старшого співробітника, а згодом — хоронителя, передавши в музей збережені в еміграції матеріали про великого російського письменника.

1. Булгаков В., Юпатов А. Русское искусство за рубежом. Рига, 1938.
2. Каталог художественных собраний Русского культурно-исторического музея в Праге. Прага; Рига, 1938.
3. Муромцева Л. П., Перхавко В. Б. Музейные собрания российских эмигрантов в Чехословакии // Культурное наследие российской эмиграции. 1917—1940. М., 1994.
4. Пятнадцать лет работы Русского свободного университета в Праге (1923—1938). Прага, 1938.
5. Архів Російської Академії Наук.
6. Державний Архів Російської Федерації.

Стаття надійшла до редколегії 02.03.96

Нонна КОПИСТЯНСЬКА,
Львівський університет

«ДОЧКИ СЛАВИ» ЯНА КОЛЛАРА В КОНТЕКСТІ ЖАНРОВОЇ СИСТЕМИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО РОМАНТИЗМУ

Значення Яна Коллара не лише для чеської та словацької, а й для світової літератури в плані жанрового новаторства залишається ще недостатньо вивченим і оціненим. До перших видань «Дочки Слави», зокрема до повного, що складається вже з п'яти співів, 615 сонетів і елегій, виданого в Пешті в 1832 р. *, Коллар дав підзаголовок: *Ліро-епічна поема*. В новітніх виданнях це жанрове окреслення, на жаль, зникає, а з ним і потреба

* В основу дослідження покладене саме це видання: Slávy dcera Lyricko-epická báseň v pěti zpěvých od Jana Kollára w Pešti tiskem Tratnera a Károliho 1932.

визначити місце Коллара в розвитку одного з головних жанрових різновидів епохи романтизму. Правда, авторитетний словацький вчений Цирил Краус рішуче відстоює думку, що творчість Коллара належить до класицизму, а не преромантизму чи романтизму [3]. Однак саме вже порушення чистоти жанру поеми, поєднання двох родових начал недопустиме в поетиці класицизму. Ліро-епічна поема стала виявом багатьох нових тенденцій в мистецтві, передусім творчої свободи митця, звільнення його від зобов'язуючих в класицизмі норм, правил, обмежень.

Лірика не тільки стає головним літературним родом романтизму і дає широкий спектр жанрових різновидів і модифікацій, а й вторгається в епос і драму, відбувається «ліризація» певних епічних і драматичних жанрів.

Ці формальні новації є наслідком змін в мисленні, світосприйманні. Ліро-епічна поема виникла завдяки поєднанню підвищеного інтересу до суспільних проблем (і не у вузькорегіональному, а у світовому масштабі) з утвердженням цінності, неповторності творчої особистості, яка має право на саморозкриття, збільшенням до неї уваги і поваги. Епічний і ліричний план поеми взаємодоповнюють, посилюють одне одного, через що відкриваються нові поетичні можливості. В епічному плані поеми значно розширюється простір і час. Романтики відкривають минуле, історію, фольклор свого народу як об'єкт самостійного вивчення, а з ними і необхідність розвитку, чи у випадку Чехії і Словаччини — відродження і створення національної культури. Але важливим є те, що, відчувши цінність свого національного, вони не замикаються на ньому. Дж. Г. Байрона, «Подорож Чайльд Гарольда» якого стала могутнім поштовхом для розвитку ліро-епічної поеми, рівною мірою турбують події в Англії, визвольна боротьба, яку ведуть іспанці проти Наполеона, греки проти турків, італійські карбонари проти Австрійської монархії. Соціально-історичний хронотип набуває масштабності, а наявність ліричного героя, розкриття переживань, страждань, почуттів, думок автора дає змогу поєднувати особисте і загальне, тимчасове і вічне, локально окреме і спільне, переводити конкретні проблеми в глобальні, що стосуються цілого людства. Для вираження авторського часопростору — як зовнішнього, так і внутрішнього — не існує перешкод і обмежень.

Все це характерне і для твору Я. Коллара, у якого багато спільного з іншими письменниками епохи. Найяскравіше це, мабуть, виявляється в розумінні свободи — суспільної, особистої, свободи творчості. «Той, хто хоче мати раба, — сам раб», сказав В. Гюго, засуджуючи дії іспанців на Кубі. «Привілей закривати замок — це ж не свобода, тюремник такий же не-

вільник, як і в'язень, якого він стереже». — це слова Дж. Байрона («Дон Жуан»). Обидва — представники непоневоленних народів. А Ян Коллар, представник тих слов'янських народів; які могли тільки мріяти про національну незалежність, зробив стрижнем своїх художніх, наукових творів думку: «Тільки той гідний свободи, хто поважає свободу інших, хто одягає пута на рабів, сам раб». (Sám svobody kdo hoden, svobodu zná vážití každou, kdo do pout jímá otroky, sám je otrok).

Подібно П. Б. Шеллі, Ф. Купер, Жорж Санд, А. Шаміссо вважають, що істинно вільними окремі люди і народи стають тільки тоді, коли самі не поневолені і не пригнічують інших. Це високе розуміння особистої і суспільної свободи зумовлює новий тип зображення соціально-історичного часу як частки Всесвіту. У Коллара це виступає дуже чітко. Злочин супроти одного народу є, на його думку, злочином проти цілого людства. Загибель культури, віри, мови одного народу (в даному випадку серболужичан) є втратою для людства загалом. Кожний факт є для поета відкритим у просторі та часі, і думка, відштовхуючись від нього, вільно ширяє, закреслюючи кола, спіралі, накладаючись і перехресшуючись з іншою. Такого розмаху, такого розширення хронотопу й осучаснення його, прямого впливу поезії на формування ідеології доби епічна поема не знала. Охоплений весь слов'янський світ на величезному просторі, на якому, за думкою Коллара, можна знайти слов'ян, або сліди їх перебування в минулому. Наведені десятки назв рік, головні з них — у заголовках трьох пісень: 1-ої — Заале (Sála), 2-ої — Лаба, Рен, Влтава, 3-ої — Дунай, але згадується, і то не раз, Вісла, Сазавка, Волга, навіть Сена, озеро Балатон; назви міст, країн, місцевостей, гір: Прага з докладним описом її історичних частин, Булич, Москва, Белград, Торунь, Шумава, рідне селище Мошовце, Бескиди, Татри, Крконоше, Угорщина, Росія, Польща, але й Париж, Китай, Японія, Голландія. Тільки перелічування всіх назв зайняло б багато місця.

Цей локальний хронотип доповнюється і розширюється хронотопом культури, мистецтва, науки, словацького і чеського фольклору, в який входять різні епохи: Середньовіччя, Ренесанс, Просвітництво. Данте не просто згадується, «Божественна комедія» присутня як певний зразок у доданих пізніше до трьох перших ще двох співах: Létné (зображення слов'янського неба), Ačegon (зображення слов'янського пекла). Петрарка присутній як родоначальник сонету, до якого Коллар звернувся. Органічно входять в інтелектуальний простір твору Єронім Празький, Гус, Коменський, Гете, Гердер, Державін, Копернік-видатні будителі-сучасники: Шафарик, Добровський, Юнгман (виступає під ім'ям Младонь). Коллар першим прославляє їхню діяльність.

У найбільш віддаленому минулому Коллар звертається до легенд утворення Чехії, символом чого стає гора Ржип, до легенд про Пржемысля, Сватоплука, Лібуше, князів, королів, що панували на слов'янських землях, згадує напад татарів, гунів, Петра I, в недавньому минулому засуджує розділ Польщі Росією, Пруссією і Австрією. Іноді поет прямо називає місця і діячів, іноді вдається до метафор, алегорій, але, по суті, немає якоїсь важливої для слов'ян події, про яку не згадав би Коллар. Є серед них такі, як завоювання слов'янських земель тевтонським орденом, поніменчення серболужичан, німецька експансія на землі слов'ян, про які він говорить з болем, зі слізьми, глибоким засудженням і сумом у багатьох елегіях і сонетах. Він створює поетичний, енциклопедичного характеру літопис життя слов'ян. Епічний план поеми започатковує широке звернення до рідної історії, легенд та історичних фактів у чеській літературі, що виявилось у створенні історичних драм, оповідань, роману Й. К. Тила, історичних романів П. Хохолоушека, В. Б. Тржебізьського, а потім А. Урасека.

У Коллара не просто історія, а філософія історії слов'ян, основана на наукових знаннях, дослідженнях, але підпорядкованих і навіть іноді дещо сфальсифікованих відповідно до задуму. Коллар прагне розкрити велич і духовну силу слов'янства, захопити ідеєю всеслов'янської єдності. Він спрямовує творчість на те, щоб змусити слов'ян стати гідними їх великого суспільного, історичного, людського призначення, щоб вони повірили, що нічим не гірші від народів-завойовників; їхня мова, культура не приречені на загибель.

У побудові твору, як це властиве багатьом ліро-епічним поемам, головним є хронотою дороги з усіма традиційними структурними функціями і тими новими, які йому надає Коллар. Він оригінально використовує оповідь у вигляді опису подорожі. В 1-му співі — це подорож землями, які вже перестали бути слов'янськими, 2-му — дорога додому, 3-му — подорож по батьківщині, рідних місцях, 4-му — небесами, 5-му — пеклом. Тобто в трьох перших співках зберігається побудова дорожнього нариса з певною топографічною точністю. Однак, якщо «Чайльд Гарольд» є поетичним щоденником дійсної подорожі, то у Коллара подорож здійснюється і насправді, і в думках, і, подібно як в поемі П. Б. Шеллі «Королева Маб», за допомогою чарівних сил, для яких не існує перешкод в подоланні великих просторів, в перенесенні з одного кінця світу в інший. У Шеллі Фея Маб летить над світом з душею дівчини Йоланти і, показуючи у просторі під ними сліди минулих цивілізацій, розповідає їй історію людства і розкриває причини і види існуючого у світі соціального зла, висловлює надію, що люди оновлять світ працею, співдружністю, і запанує справедливість.

У Коллара функцію коментатора, помічника, порадника, захисника виконує створений ним міфічний образ посланця кохання Мілека [4]. Завдяки історичним особам і міфічним образам відбувається стягнення часів у вузли — віхи світової історії. Простір, наповнений слідами минулого, переходить у час, а його нашарування просвічують один через одного. Коллара ріднить з Шеллі і надання самому часу самостійної перетворюючої функції, покладання надії на зміни, які він принесе: «Час все змінює, і до перемоги він веде правду». Своєрідність хронотопу дороги у Коллара в тому, що він має декілька вимірів. Один — реальний, позначений прямим чи дискретним датуванням, топографічними окресленнями, з поетичним зображенням природи, наявністю і величного, і дрібного, буденного. Над ним численними ремінісценціями, натяками, метафорами, алегоричними поясненнями, введенням міфологічних постатей, відомих з античної, християнської міфології та створених самим поетом, недомовками і символізацією створюється метарівень. Наприклад, перехід пам'яті про розправу над Гусом у категорію вічності поет матеріалізує оповіддю про те, що в кожні роковини страти Гуса, вода в Рейні, куди кинули його тіло, стає пурпуровою, мов кров, а на небі, у великому просторі біля міста страти, палає вогнище. Над реальним простором і часом слов'ян Коллар створює свій власний час і простір переживання, сприймання цього реального хронотопу, в який входить міфологічний слов'янський світ, уява майбутності, пекучий біль, викликаний минулим і сучасним.

Давне і недавнє минуле, сучасне, близьке і далеке майбутнє слов'ян, дійсність і мрія, існуюче і бажане, потенційно можливе в будучині, наукове дослідження як історика і мовознавця, літературознавця, фольклориста і поетичний домисел виступає в характерній для мислення романтиків єдності, але з незвичними і для них розмахом і глобальністю.

Своєрідність соціально-історичного хронотопу у Коллара в тому, що за своїм змістом і емоціями він — багат шаровий, підпорядковується не хронології викладу, а внутрішньому авторському часу. Хронологічне упорядкування здійснюється в надтексті, який собі створює сам читач. Розрахунок на співтворчість читача, якого Коллар прагне залучити до своєї шкали цінностей, розуміння головного сенсу людського життя, виходячи з критерію Абсолюту, Вічності, є наскрізним. Створюється перспектива, з якої встановлюється поділ добра і зла, внутрішнє підпорядкування всіх частин, їх поєднання в цілість.

Ліричний план твору Я. Коллара започатковує в чеській літературі новий тип громадянської, дидактичної, філософської, пейзажної, любовної лірики. Це справді висока поезія, яка хви-

лює, зворушує, змушує замислитись, інтелектуальна і проста. В ній багатство ліричних образів, сміливий перехід від одного типу лірики до іншого, від любовної до філософської, від пейзажної до громадянсько-політичної, від пафосу до задушевності, а від неї до памфлетної іронії, багатуша емоційна гама, контрастність і ніжні переходи.

Новим в ліричному, а тим більше в епічному плані була відвертість у розкритті власних переживань, драматизування чуттєвого ставлення до світу. Сміливістю в той час було заявити про своє право кохати, бути щасливим своїм коханням і нещасним у розлуці з коханою, щиро захоплюватись її красою і знаходити для вислову цього захоплення все нові порівняння, фарби й звуки, не приховувати хвилини розпуки, відчаю під час 16-річної розлуки.

Ліричний герой Коллара, на відміну від байронівського, не егоцентрист, це горда і самотня особистість. Він не Корсар, який тим палкіше кохає Медору, чим сильніше ненавидить людей. Навпаки, тут Коллар ближчий до філософії Новаліса, за якою кохання трактується як прояв вічності в тлінному житті, здатність любити прирівнюється до божественного дару творчості. Ліричний план — це духовна автобіографія, створення, якщо скористати з визначення З. Матгаузера [5], інтенціонального автора. Можна сказати, що вся творчість Коллара підпорядковується любові в широкому розумінні і особистого почуття кохання до Мінни (Фридеріки) і почуття до рідного народу, слов'ян, людства загалом. Поет є суб'єктивним, але не зосередженим на собі, він сміливо заявляє про право на розкриття туги, власне бачення світу, своє розуміння суспільного; загальне є для нього не менш, а навіть більш важливим, ніж чисто особисте. Найбільшим гріхом він вважає невдячність у ставленні до свого народу. Пожертвувавши коханням в ім'я обов'язку та любові до народу, Коллар не протиставляє велике особисте почуття і служіння слов'янській ідеї. Походження Мінни (Фридеріки) з понімечених серболужичан дає змогу поетові ототожнити її з дочкою Слави (всеслов'янської матері). Тому в циклі «Дунай» він вільно переходить від уболівань за свою долю, трагічних відчуттів самотності, втрати спільного з коханою простору й часу до трагедії втрати суспільного національного простору слов'янськими племенами, яких витіснили з рідних земель або зробили рабами на них, і навпаки — від загальнослов'янської трагедії переходить до особистих гірких почуттів, думок. Причому Коллар говорить і про реальний локальний простір і про внутрішній простір, рабство душі поневолених слов'ян здається йому, може, ще страшнішим від реальних відносин. Тому він пристрасно його засуджує і переконує слов'ян: у всьому, що стосується моралі, духовного життя, слов'я-

нин не повинен почувати себе нижчим від інших, навпаки: «Коли покличуть: слов'янин, хай відгукнеться Людина».

Поєднання епічного і ліричного плану у Коллара тісніше, ніж в інших ліро-епічних поемах. Вся будова твору тримається на двох стрижнях: 1-й — патріотичні почуття, ідея слов'янського єднання як запорука великого майбутнього слов'ян, що знаходить вираз в ліризованому епічному плані, 2-й — ліричний — кохання до Мінни, страждання від розлуки. Через те що одне і друге зі сфери реального буття все більше переходить в сферу ідеалу, поступово від першого до третього розділу — Співу йде наближення і зростання цих двох стовбурів. Поезія стає для Коллара, як він сам пише в «Поясненнях» до «Дочки слави», чим далі, тим більше цим ідеальним світом, де дочасність і вічність об'єднуються, а час і простір стають лише формами людського розуму. Можна стверджувати, що Коллар започатковує тенденцію, яка стане одною з характерних для літератури ХХ ст.

Для романтичної ліро-епічної поеми характерне введення в тканину твору публіцистики, полемічності, яка створює ще один план соціально-історичного часу. Коллар полемізує не лише змістом, але й формою своїх творів і відбиває добу — Відродження — тим, що мовним багатством і розмаїттям відстоює можливість чеської мови, заперечує думку про те, що вона не розвинена і не повноцінна. «Дочка Слави» має фрагментарну побудову. Тут варто згадати думки Ф. Шлегеля про фрагмент, пояснення, чому в епоху романтизму фрагмент відокремився як жанровий різновид, а фрагментарна побудова найбільше відповідала мисленню романтиків, що складалось зі спалахів думки, відповідала уявленням про творчий акт як момент високого натхнення, осяяння, спілкування з Абсолютом. Він короткотривалий, в час його не можна створити велике за обсягом. Шлегель вважав, що письменник, який намагається пов'язати створені в хвилини вищого натхнення частини, додаючи до них зв'язки, псує свій твір і тоді, коли ці зв'язки невдалі («купа пофарбованого шмаття»), і ще більшою мірою тоді, коли це робиться вдало, оскільки розчиняється, губиться те, що було істинно прекрасним, воно не концентрує на собі уваги читача. Вважаючи діалог ланцюгом фрагментів, листування — діалогом великого масштабу, а мемуари — цілою системою фрагментів, Ф. Шлегель розділяє поняття зовнішньої зв'язності частин твору і його внутрішньої цілісності, яка досягається оживленням єдиним духом і спрямуванням до єдиної мети [2]. Фактично Ф. і А. В. Шлегелі в своїх працях обґрунтували поняття монтажу, причому не стільки логічного (послідовний виклад, підпорядкування об'єктивній зовнішньої фізичній або сюжетно-фабульній логіці), скільки, якщо скористати з визначення

С. Ейзенштейна, — інтелектуального, в якому «цілісна подоба світу вибудовується не як фізична безперервність, але як безперервність переживання й осмислення світу» [1, с. 150].

Саме така цілісність на основі вільних асоціативних зв'язків розвитку думки і почуттів, фрагментів, які виникали спонтанно в хвилини осяяння, характерна для «Дочки Слави». Однак особливість Коллара в тому, що ці фрагменти є сонетами і елегіями, перлинами, нанизаними на одну нитку ідеї. Звернувшись до складної форми сонету і давши його прекрасні зразки, поєднавши їх в цикли, показавши, як можна переходити від сонету до елегії, міняючи прозодію, Коллар відразу підніс і чеську мову, і чеську та словацьку літератури на рівень світового розвитку.

1. *Эйзенштейн С. М.* Избранные произведения: В 6 т. М., 1964—1971. Т. 2. 2. *Шлегель Ф.* Фрагменты // Литературная теория немецкого романтизма. Л., 1934. 3. *Kraus Cyril.* Vyvinové tendencie v poezii Jána Kollára // *Slavica Slovaca*. 1993. N 1—2. 4. *Macúra Vladimír.* Znamení zrodu: České obrození jako kulturní typ. Praha, 1983. 5. *Mathauser Zdeněk.* Husserlova fenomenologie a ruská literární teorie XX století // *Slavia: Casopis pro slovanskou filologii*. 1993. S. 371—376.

Стаття надійшла до редколегії 12.03.96

Наталія КОЛЕСНІЧЕНКО-БРАТУНЬ,
Львівське відділення
Інституту літератури НАН України

РЕЦЕПЦІЯ ГАЛИЧИНИ В ХУДОЖНІЙ ПУБЛІЦИСТИЦІ КАРЕЛА ФРАНТІШЕКА ВЛАДІСЛАВА ЗАПА

К. Ф. В. Зап (1812—1871) — вчений, письменник, перекладач. Його праці відіграли важливу роль у поширенні в Чехії наукових уявлень про слов'янський світ. Він автор тритомного дослідження «Дзеркало життя у Східній Європі» (1843—1844), в якому органічно поєднується аналітичне мислення науковця з образністю художника. Продовженням його наукових пошуків була практична діяльність на ниві налагодження особистих контактів літераторів і науковців. Про це свідчать: участь у Слов'янському з'їзді в Празі (1848), листування з Д. Зубрицьким, Я. Головацьким, О. Бодянським та ін.

У художній публіцистиці Запа помітне місце посідають праці, присвячені Галичині, зокрема її східним регіонам.

У 1836 р. 24-літнім юнаком він потрапив до Львова.

У 30-х роках минулого століття знайомство чеської громадськості з Україною було недостатнім. Значний внесок у зближення двох слов'янських народів зробили Й. Добровський, Ф. Челяковський, П. Й. Шафарик, В. Ганка. Та все ж «книгообмін з Руссю був бідним, періодичні видання надходили нерегулярно, маловідомими залишалися праці багатьох українських етнографів і письменників» [1, с. 214].

Тому чеський славіст Іржі Горак у своїй розвідці «Три чеські письменники в Галичині» (знаходимо там значний фактичний матеріал з історії культурно-просвітницької діяльності чеської інтелігенції в Східній Галичині) пояснив переїзд державного службовця Запа не тільки, як пізніше лихословили його опоненти, пошуком шматка хліба, а й зацікавленням краєзнавством, фольклором слов'янських народів, а також бажанням вплинути на чесько-польські (факти свідчать — і на чесько-українські. — Н. К.-Б.) культурні взаємини. Можна припустити, що такі задуми виникли у Запа під впливом К.-Г. Махи, з яким він підтримував дружні стосунки в студентські роки.

До проблем культурно-громадського життя Галичини чеський будитель звертається у своїх літературно-критичних статтях. Більшість із них опубліковані в періодичних виданнях „*Časopis českého musea*“, „*Květy*“, „*Včela*“.

У центрі уваги автора був тодішній польський літературний процес. Не будемо вдаватися до детальної характеристики статей. Виділимо спільне й суттєве: перебування автора під впливом народницьких тенденцій. Звідси підтримка Запом ідеї тематичної обмеженості літератури: вимога щодо сюжету з на родного життя, історії, пошуку національно визначеного героя «Короткий огляд найновіших творів письменства», «Найновіші твори літератури польської» — вже самі назви свідчать про інформативність статей Запа. Зауважимо, що в контексті польського культурного життя критик згадує і про українське від родження, «Русалку Дністрову», праці І. Вагилевича, козацькі думи.

Варті уваги рецензії Запа на твори письменників «української школи» в польській літературі. Вони свідчать про обізнаність автора в історії України. «Поет, — писав про Б. Й. За леського Зап, — не визнає, що художня правда його дум не правдою історичною...» [3, с. 265]. А загравання козаків з поляками у творах М. Чайковського критик обурливо назва гідким.

Художньо-публіцистичні нариси Запа, присвячені Галичині датуються 40-ми роками. Досліджуючи проблему рецепції письменником навколишньої дійсності, ми стикаємося із двома невід'ємними складниками; внутрішнім, тобто трансцендент-

ним — системою духовних явищ, і зовнішнім, тобто чуттєво-тілесним, сприйняттям дійсності. У випадку художньо-документальної прози спостерігаємо їхній своєрідний взаємозв'язок. Тут немовби стирається антагонізм між митцем і науковцем (етнографом, краєзнавцем). Зовнішній світ постає перед читачем через призму внутрішнього досвіду. Водночас письменник спрямовує свої роздуми до пізнання визначеної часової послідовності, просторової структури зовнішнього світу. Єдність мистецького (у Запа — романтичного) світобачення і розуміння спостерігача-дослідника в художній публіцистиці (нарисах, зокрема) визначає специфіку зв'язків тексту з читачем.

«Етнограф і романтик, окрилений ідеєю народного самовияву, постає тут у всій своїй всебічності: ось він крокує галасливими вулицями міста, зупиняється найчастіше там, де гуртуються русини, вслуховується в їхній весняний соковитий спів, порівнює їхні великодні звичаї з польськими, але думками лине до своєї далекої батьківщини», — зазначив Й. Горак [1, с. 232].

Майстерне описове споглядання сприяє реконструкції в його нарисах візуально і просторово-часово визначеного образу Східної Галичини минулого століття. Водночас в авторських ліричних відступах залишилася зафіксована в слові картина духовних переживань чеського інтелігента періоду національного відродження.

Уже через рік після прибуття до Львова Зап визначає своє просвітницьке завдання щодо чеського читача: якомога ширше ознайомити його «з краєм, який історично пов'язаний з чеськими землями». «Листи з Галичини» (короткі театральні рецензії, огляди культурних подій), опубліковані в „Květach“, передували появі „Připomínky ze Lwowa“ («Вісток зі Львова») і „Cest a procházek po Haličské zemi“ («Подорожей і прогулянок по галицькій землі»).

У працях Запа простежується вплив західноєвропейської журналістики. У нарис, насичений фактичним етнографічним матеріалом, вплітається своєрідне есе (експеримент), де автор робить спробу дати власне трактування баченого, вдається до порівнянь, ретроспекцій, дихотомій. Вмонтування анекдотів, веселих історій (наприклад, про русинку, яка вимолювала прощення за майбутній гріх, — працювати в шинку на Великдень) було характерним для нарисів польських письменників, зокрема Й. Б. Крашевського.

У «Подорожах і прогулянках по галицькій землі» [2] використовується прийом монтажу. Він дає авторові змогу посилити динамізм розповіді. Місце дії постійно змінюється, наприклад: сцена з життя в маєтку польського магната (с. 2) — свято

Різдва у місті (с. 3), шинок у Бучачі (с. 7—8) — тернопільський ярмарок (с. 9).

Нариси Запа відзначаються багатим фактичним матеріалом. Назви вулиць, районів, парків, детальне змалювання готичних католицьких храмів, православних церков, історичні довідки про архітектурні пам'ятки — у «Вістках зі Львова» та «Подорожах і прогулянках», — усьому цьому відводиться значне місце. Ось, наприклад, опис собору Святого Юра: «Тут на пагорбі височіє біла з червоним куполом будівля. Це собор Святого Юра — резиденція руських митрополитів... Червоне сяйво заходу сонця обрамовує її. Храм — головна ozdoba міста. Зараз над ним збираються сумні сірі хмари листопадової ночі. Будівлю недавно відремонтовано» [2, с. 17].

Але про що б не розповідав письменник, він думками лине до рідної Чехії. У текст то вриваються порівняння львівських і празьких вулиць, то вмонтовуються роздуми про національне обличчя Праги.

Богослужіння в католицькому храмі народжує в нього асоціативні образи дитинства. «Потік свідомості» руйнує часові обмеження, він лине в минуле й майбутнє, створюючи цілісність духовного світу людини з його суб'єктивною часовою протяжністю.

Образ Галичини розширюється до образу слов'янського світу, що жив у ті часи пробудженням національної свідомості. Для Запа було сприйнятливим Колларове романтичне розуміння нації як «нашої крові, життя, духу, особистої характеристики», тобто визнання національної ідеї головним субстратом культури, духовного життя.

«Народний дух і дух часу» [2, с. 9] для Запа є основними постулатами життєвості мистецького твору. І звідси висновок: «...Чим далі я занурююсь у слов'янський світ, наприклад, тут у Галичині-Русі, тим глибше відчуваю джерела народної слов'янської музики і народного духу» [2, с. 9]. Знаходимо тут штрихи до характеристик різних етнічних груп (наприклад: «Хто так, як поляки, вміє цінувати власних геніїв?»); порівняння українських дум і чеських народних пісень; роздуми про історичні корені слов'ян.

«Хіба не маємо ми підстав стверджувати, — писав Зап, що поміж чеським і малоруським народами, зокрема підкарпатськими русинами, є спорідненість. Географічне розселення, мова, зовнішність, деякі звичаї — усе це вказує на те, що наша прадавня колиска тут, біля підніжжя Карпат» [2, с. 20].

Особливе місце в нарисах посідає проблема багатонаціонального міста, зокрема Львова. В окремішності кожної з етнічних груп Зап бачить підґрунтя збереження духовної аурі багатонаціонального краю. Асимілятивні процеси він визначає

так: «...Коли верхівка культурна відмовляється від свого і починає молитися іншому Богові, народу залишається моральне падіння і потворне рабство, що завершується фізичною й духовною загибеллю» [4, с. 560]. Таку небезпеку Зап вбачає і в Галичині, де «живуть русини, поляки, жида, вірмени (ці — з давніх-давен), чехи, угорці, австрійці, німці (ці переселилися пізніше). Всі народи поділені на два протилежні табори, з яких один — польський, а інший — німецький» [4, с. 560]. Безлике й безбарвне населення — ось що намітилось у тій юрбі, яка зветься львівською громадою: «Старий Львів втопився в новому і тепер нічим не відрізняється від інших міст Європи. Такі ж кам'яниці, дороги, мости, як у Відні, Берліні, Стокгольмі й Парижі, така ж безбарвна юрба тиняється вулицями міста» [4, с. 563].

Песимістично-саркастичні характеристики дає Зап деяким представникам національних груп: «Чи можна пізнати гордого поляка в цих вифранчених панусях... пихатих панках, що визнають тільки все французьке...» [2, с. 24]. «Пихатими, твердолюбими, непривітними» стали мешканці німецьких поселень. Дістається і русинам, чехам, які «свою власну народність у жертву приносять і до неї належати не хочуть» [2, с. 24]. Що ж, «мусимо той світ сприйняти таким, яким він є, а не якими ми його бачимо у мріях...» [2, с. 26] — констатує Зап. Однак автор вірить у моральний розквіт націй. Нові люди творитимуть майбутнє своїх народів. І вони вже зустрічаються, вони поруч, як от: польський поміщик, приятель нисьменника, його друзі-руси-ни, що своєю копіткою працею видавців, вчителів готують прийдешній день національного відродження.

Зап не шкодує світлих, яскравих барв для змалювання великодніх свят. «Люба це година для кожного, і душа людська виривається із крижаної шкарадули, в яну її втиснула зима, і туга за сонцем оживає, і кожний усміх стає веселим посланцем благодатного літа...» [4, с. 565].

Із воскресінням Христа воскресає народ — ця думка чітко простежується у «Вістках зі Львова», де цілий розділ присвячений опису святкувань, народних звичаїв [4, с. 585—586].

Після появи нарисів Запу довелося витримати гострі критичні зауваження рецензентів, зокрема Адама Росцішевського. Вони стосувалися головним чином проблем національних. Запову ширість і відвертість не всі сприйняли доброзичливо.

«Оце та дяка за гостинність?» — обурено запитували анонімні «чотири чехи» в рецензії, опублікованій у журналі „Květý“ (1844, вип. 51). Сам Зап відповів, що образити галицьку шляхту не хотів. Його завданням було «відобразити усі сторони життя галицької спільноти» [4, с. 249].

Та навіть опоненти відзначили інформативність, насиченість «Подорожей і прогулянок» етнографічним матеріалом.

У нарисах Запа простежується спроба не тільки відтворення реалій галицького життя, побуту, ландшафту (тут він старанно виліплює кожну деталь, проектує об'ємну реалістичну картину галицького світу). Присутнє в них і своєрідне бачення занурення в світ переживань, медитацій інтелігента часу національного відродження слов'янського світу.

1. *Horák J. Tři česti spisovatele v Haliči // Z dějin literatur slovanských. Praha, 1948. S. 209—273.* 2. *Zap K. V. Cesty a procházky po Halické zemi. Praha, 1863.* 3. *Zap K. V. Dopis ze Lwowa // ČSM. 1842.* 4. *Zap K. V. Přípomínky ze Lwowa // ČSM. 1845.*

Стаття надійшла до редколегії 07.02.96

Євген НАХЛІК.

Львівське відділення Інституту літератури

ім. Т. Г. Шевченка НАН України

ПАНТЕЛЕЙМОН КУЛІШ ПРО «УКРАЇНСЬКУ ШКОЛУ» В ПОЛЬСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ

Питання про те, як сприймали й оцінювали українські літератори і вчені XIX ст. «українську школу» в польському письменстві, досі залишається значною мірою недослідженим, зокрема не з'ясовано докладно ставлення до неї таких чільних постатей тогочасної української культури, як П. Куліш та І. Франко.

Потребує свого всебічного об'єктивного висвітлення проблема функціонального буття творчої спадщини «української школи» в українському культурному процесі XIX ст. *

Один з тодішніх фундаторів національної самосвідомості українців П. Куліш мав визначене розуміння діяльності та художнього доробку «української школи» і її стосунку до української літератури. Цьому сприяло те, що він, як і більшість представників цієї школи, був романтиком, залюбки звертався до зображення козацьких часів, значною мірою був сучасником діячів цієї школи (хронологічні рамки: друга половина

* Слід обумовити, що поняття «української школи» в польській літературі, усталене теоретиком цієї школи М. Грабовським, значною мірою умовне; вживається воно досить вільно. Г. Грабович небезпідставно вважає його історичним анахронізмом, даниною традиції [18, с. 978].

20-х—60-ті роки XIX ст.; Куліш народився 1819 р., творив з кінця 30-х років до самої смерті 1897 р.). До того ж, він підтримував зв'язки з її окремими репрезентантами (М. Грабовським, І. Головінським).

Найширше свої погляди на «українську школу» в польській літературі Куліш виклав у передмові під назвою «Слово од редакції» до публікації в «Правді» 1868 р. (ч. 26, 27) свого переспіву поеми «Топір-гора» Томаша Августа Олізаровського, одного з представників цієї школи*. Властиво, предметом Кулішевого розгляду в цій передмові став поетичний набуток «української школи». Автор передмови оцінював його неоднозначно, під кутом зору українського патріота, письменника та літературного критика, який, зазнавши на собі впливу «української школи», намагався диференціювати і показати її негативні та позитивні імпульси.

Польських літераторів, котрі взялися за «поетичне малювання старовини української», Куліш вважав нащадками ополчених «пращурів»-шляхтичів, «ренегатів народу руського» [8, с. 308]. І небезпідставно: у роді Залеських текла частково українська кров; С. Гоцинський за одними джерелами з походження був мазовшанином [3, с. 113], а І. Франко називав його «українцем», «походячим з дрібної шляхти української» [12, с. 37]. Недоліки у творчості поетів «української школи» якраз і були зумовлені, на Кулішеве переконання, тим, що вони не змогли «ту велику славу, що нею пишались предки-перевертні, знехтувати яко неславу» і «ввійти в убогу руську громаду простим громадянином, останнім з останніх, непрошеним волоцюгою по нечестивих закутках» [8, с. 308], перейняти повністю народний погляд на козаччину, злити свою долю з долею народною і висвітлити українську старовину крізь призму національних інтересів українського народу.

Позаяк «такого дива» не доказав ніхто з них, то й, за Кулішевим твердженням, не обізвалось «українське серце» «на їх кобзарювання»: «Ні той Мальчевський, що гравірують його козаком з бандурою, ні Гоцинський, що співав про славу Канівщину, ні Богдан Залеський, прославитель наших степів та запорожців, не порушили нашого серця тим двигом солодким і сумним, якого дознає воно, приникаючи до бандурного старечого рокотання про давню козаччину або до Тарасових пісень про гірку долю рідного краю» [8, с. 308—309]. Безперечно, так

* Переспів підписаний псевдонімом Куліша «Денис Федоренко», а передмова подана анонімно, проте її зміст, мова і стиль не залишають жодного сумніву в тому, що автор її — Куліш: До речі, уривок з неї як «слова Куліша» зацітував уже М. Зеров [3, «Лекція XX», с. 112]. Тим часом у відомій «Бібліографії праць П. О. Куліша та писань про нього», укладеній Є. Кирилюком, цієї передмови не зафіксовано.

глибоко, як рідна народна пісня і Шевченків «Кобзар», творчість поетів «української школи» не діткнула тогочасних українців, а все ж і вона викликала певне захоплення у частини з них, передусім серед галичан, про що свідчать, зокрема, Шашкевичів переспів уривка з поеми Гоцинського «Канівський замок» і відгук про Падуру в українському оповіданні «Жінка недібрана» (перші два розділи його друкувалися під назвою «Жінка шляхотска») забутого нині українсько-польського письменника і журналіста Платона Костецького (1832—1908) героїня твору Кароліна «присіла к фортеп'яну і, якби намовлена, заспівала «Від'їзд козака» з Падури, которого думи рускії що 'но тогди указалися були і немалое восхищенье в русинах і більший еще, може, в поляках спілуділ і удивленье зділали» [4, с. 25] *.

Применшуючи популярність «лядсько-української музи» ** серед освіченого українства, Куліш таким чином виявляв суб'єктивне ставлення до неї, та й, очевидно, ставлення свого найближчого наддніпрянського та петербурзького оточення. Цю критичну перцепцію відбиває і наступне категоричне твердження автора «Слова од редакції»: «Видумали ляхи-поети якусь іншу Україну, не ту, що до неї ми, як до вбогої матері, горнемось. Лядська то Україна, а не руська. Не мати вона нам, а хіба мачуха» [8, с. 309]. З таким суворим, але справедливим присудом Кулішевим згодом погодився М. Зеров [3, с. 112]. Мабуть, ця критична оцінка Кулішем «української школи» значною мірою відбиває її прийняття не тільки серед наддніпрянських «українофілів», а й серед галицьких народовців 60-х років минулого століття, недарма ж «Слово од редакції» опубліковане у львівському журналі без будь-яких застережень. Згодом, між іншим, негативну оцінку «українській школі» в польській літературі дав І. Франко у статті «Юзеф Богдан Залеський» (1886), зауваживши, що ця школа «по своїм провідним думкам була і осталась більше чужою українському народові, ніж, н[а]п[р] [яклад], школа литовська (Міцкевич, Словацький. — Є. Н.). Літературний, посередній вплив її на інтелігенцію, в деяких зглядах був значніший, але й то більш негативно, ніж позитивно: примір поетів польських тої школи більш вказував на те, як не треба писати для українського народу, ніж як треба» [14, с. 32]. Щоправда, через вісім років І. Франко, виступаючи на з'їзді польських письменників і журналістів у Львові, назвав

* Оповідання опубліковане анонімно; автора вказано в статті І. Франка [13, с. 103].

** Слова «лях», «лядський», які Куліш уживав на позначення поляків і ополячених українців, не мали в тодішньому слововжитку образливого забарвлення.

представників «української школи» в польській літературі «великою плеядою письменників першорядного таланту» і відзначив таку «знаменну рису» цієї школи, як «демократизм, любов до народу, справжнього чи теж виідеалізованого, яка через посередництво творів цієї школи вперше просочилася до польського суспільства» [17, с. 2]. Але така висока — я б сказав: завищена — оцінка «української школи», по-перше, стосується її ролі і значення в польській літературі, а по-друге, висловив її український доповідач радше з чемності і тактовності, з бажання сприяти українсько-польському порозумінню, ніж з прагнення до об'єктивного аналізу. Вплив же поетів-романтиків цієї школи на українське письменство І. Франко зводив у тому виступі тільки до «деяких знаменних рис руського романтизму, як-от: культ могил, тип лірника-віщуна тощо» [17, с. 3].

Отож, дивлячись на поетичний доробок «української школи» під кутом зору української національної ідеї, Куліш категорично не приймав ідеологічної спрямованості цієї школи, властиво-польсько-шляхетської тенденційності, яку вважав притаманною всім її поетичним творам. «Дбають вони, — закидав він польським поетам, — не про нас: збагачують бо нашим духом свого лядського. Люблять вони не нас: вихваляють бо наші степи та могили яко своє надбання... От же не тих славлять ляхи-українолюбці, що бились, не доймаючи чужоземцеві віри, а тих, що піддавали йому заморочену браттю. Про народне наше завзяте в обороні волі вмовчують правнуки хижих пращурів або ж узивають його бунтом безголовим і гайдамацтвом темним, — зауважував Куліш, який наприкінці 60-х ще позитивно оцінював збройні повстання і визвольну війну українського народу проти польсько-шляхетського поневолення. — Оце ж їх поетична правда у малюванні старовини української! — з обуренням констатував він і заявляв: — Не підійма така правда народнього духа, а заступа останній цвіт нашій темноті» [8, с. 310]. Розвиваючи далі свої спостереження, автор «Слова од редакції» продовжував: «От же бажали б лядські Богдани, щоб ми взнали їх співи за свої рідні, і багацько понаписували вони про наш край хвалебного, — тільки всі як один минали славою ті часи, бої, пригоди і тих людей, которих оспівали, як світом сонця осіяли, наші пісні і думи народні. Не про що і дбають, як про те, щоб ми зреклись руської української правди, а лядську кривду звеличали правдою. Шкода заходу!» [8, с. 310].

Слід, однак, зауважити, що Куліш ставить тут в один ряд усіх поетів «української школи», не задаючи собі труда диференціювати їхні ідеологічні шукання. Тим часом її представники виявляли різні ідеологічні підходи до зображення України, козаччини, українсько-польських конфліктів, що свого часу

добре охарактеризував М. Зеров. Якщо, скажімо, «Україна Мальчевського — країна магнатсько-шляхетська» [3, с. 110], якщо запорожці у М. Чайковського — «польські патріоти», а зображений ним у повісті «Вернигора» «легендарний козацький лірник виступає перш за все прихильником Польщі, українцем з польською душею» [3, с. 120], і якщо в Т. Падури «український патріотизм» «дивним способом (я б сказав: еkleктично. — **Є. Н.**) еднається з патріотизмом польським» [3, с. 119], то Ю. Б. Залеський у козацько-польському розбраті «винуватить обидві сторони» і мріє про те, щоб «поляни наддніпрянські» помирилися з «полянами надвіслянськими» [3, с. 114]. До кращих творів «української школи» належить поема С. Гоцинського «Канівський замок», у якій польські, а за ними й українські (М. Дашкевич, М. Зеров) дослідники відзначали не тільки «рембрандтівські ефекти: яскраві картини світлотіней», «композиційну складність», «великий драматичний хист», а й «уміння дати український колорит, та, перш за все, фундаментальну обізнаність з українським фольклором» [3, с. 117]. Уже М. Дашкевич спостеріг певну об'єктивність у змалюванні Гоцинським польсько-українського шляхетсько-гайдамацького конфлікту: «Ужасная действительность предстает перед читателем почти без искажения в ту или другую сторону...» [1, с. 155]. У сучасному українському літературознавстві усталилася думка, що в «Канівському замку» Гоцинський «з демократичних позицій висвітлив боротьбу українських селян проти польської шляхти за часів селянського повстання 1768 (Коліївщина)» [10, с. 473]. Попри загалом критичну оцінку «української школи», Куліш у «Слові од редакції» зазначив, що «все ж нам, українцям, не честь була б, не подоба — погорджувати пробами бандурних струн, що часом появляє польська муза хоч би й через Мальчевського, через Гоцинського, через Богдана Залеського». Адже до цього їх спонукає, за Кулішевим здогадом, «не що інше, як руська їх душа, зачарована в лядському тілі, заклята в предківські часи, запечатана печатями ворожого нам духа до якогось далекого часу. Мов з летаргічним сном, бореться вона з лядуванням, що до кожного поетичного їх помислу чіпляється нечистим мороком». — так образно пояснював Куліш феномен «української школи», тенденційне, суперечливе змалювання в ній козаччини [8, с. 309].

Щоправда, Л. Козловський заперечував спроби дослідників звести «українську школу» в польській літературі до намагання польських романтиків-шляхтичів відчутти своє українське коріння. Усі її представники, резонно зауважував він, були свідомими польськими патріотами, захоплювалися українською тематикою під впливом вражень з дитинства, української природи та фольклору і своєю «українською» творчістю ставили собі за

мету національно-романтичне оновлення польського літературного руху, в якому вбачали дійовий чинник національного відродження Речі Посполитої Польської [3, с. 112—113]. Усе ж, мабуть, десь на підсвідомому рівні творчого процесу в репрезентантів «української школи» таки заявила про себе «колективна підсвідомість» козацького народу, українська душа, яка вступила у складну, динамічну, суперечливу взаємодію-боротьбу з польською національною свідомістю. І Куліш, треба віддати йому належне, проникливо це відчув. У «лядських поемах про нашу матір-Україну» він знайшов не тільки «багацько» «антинародного духу під уподобами поезії»; «інколи, — визнавав він, — повійне в них і щирою правдою українською», бо «не до останку» «переродилась руська душа» в їхніх творців, — через те вони й «вертаються манівцями до сплюндрованої домівки з того полону, куди їх заповнено ізуїтським підступом», хоча «засліплені довгим лядуванням очі не втраплять манівцем по-козацьки» [8, с. 309].

Тим-то Куліш і звертався у «Слові од редакції» до своїх співвітчизників із таким закликком: «Нехай чиста козацька душа зглянеться на бідодашню залядовану руську душу, що кличе її ніби крізь тяжкий сон до згоди. Розгорнувши поеми і думи українські, що появилася нашого часу лядська муза, вишукаймо в них по зернятку наше рідне добро, позатоплюване в лядчину. І в Мальчевського, і в інших праправнуків руського співучого рицарства дочуємось не раз голосу нашої рідної бандури, догледимось не однієї праведної вподоби української» [8, с. 309].

Убачаючи в поезії «української школи» вираження «панського, антируського духа», Куліш вважав, що «видобути поетичну правду з того попсованого лядчиною кобзарського епіву, що ним смакує тільки нешановливе до нашого народу серце», можна найкраще шляхом переспіву текстів тієї поезії українською мовою, причому саме переспіву, а не перекладу. «Де в тому чужому постережеш любу нашої руській душі українській мотиву..., — радив він перекладачеві, — додай, дотепний, свого почуття народньої правди української і визволь ту мотиву із хвалшовитого лядського розумовання; оце буде переспів поеми або думи лядської по-нашому» [8, с. 309—310].

Таким робом — «по-своєму, не по-панські — по-українські, не по-лядські — по-широруські» — Куліш і переспівав «волинську думу» Олізаровського, побудовану на народних переказах про набіги татар на Волинь. Справедливо визнавши, що «за взір» цей переспів «наші не візьмуть, мавши перед очима інші взори поезії української», він у передмові до публікації переспіву все ж зазначив, що «знайдеться тут пишна краса слова і живе малювання давньої України Волинської» [8, с. 311].

Думки, викладені у «Слові од редакції», Куліш згодом повторив у «литературных воспоминаниях» «Около полу столетия назад», написаних на початку 90-х років. Тут він «українську школу» і з ідеологічного, і з художнього поглядів оцінював уже всуціль негативно, вважаючи, що в цьому явищі «преднамерено или простосердечно» виявили себе дві тенденції: з одного боку, український елемент, «поглощенный польским, как будто отозвался из умолкнувших веков к родной жизни своей, какова она есть», а з іншого — «польский элемент как будто еще однажды попытался обезличить нашу родную речь, столь энергически обновившую себя в стихе Шевченка», і «сделать из нас, по симпатиям и антипатиям, полуполяков» [6, арк. 15 біловика, арк. 16 чернетки]. «Можно сказать, что полонизированные русычи вздумали творить поминки на могилах бесславно и безвестно павших предков своих», — писав Куліш про «длинный ряд лирических стихотворений, поэм, повестей, романов, исторических исследований и мемуаров, имевших целью воскресить польско-русскую старину XVI, XVII, XVIII столетий...» [6, арк. 3 чернетки].

Повз Кулішеву увагу не пройшла певна версифікаційно-стильова близькість деяких творів Міцкевича до української народнопісенної стихії і його сентименти до України: «Сам великий Мицкевич не раз настраивал свою лиру на украинский лад и в своей бессмертной поэме „Pan Tadeusz“, этой славянской «Одиссее», вздыхал по Киевщине» [6, арк. 3 чернетки]. Водночас автор спогадів зауважив, що «из современников Грабовского и Крашевского один Мицкевич, с чутьем гения», остерігаючись сфальшивити, не звернувся до зображення козацької старовини — «не тронул этого предмета в своих балладах и поэмах. Он издали смотрел на нас (у первісному варіанті замість «нас» було «наших лыцарей». — Є. Н.), подобно Байрону в «Мазепе», Пушкину в «Полтаве»» [6, арк. 15 біловика, арк. 16 чернетки]. Тим часом, на думку мемуариста, «Гощинский, Богдан Залесский, Мальчевский и другие польские украиноманы, можно сказать, только гальванизировали представителей нашего прошлого. Не могли они влить в них жизни, донныне для поляка чуждой, и то, чем восхищались у них соплеменники, не трогает малорусского сердца» [6, арк. 15 біловика].

Щоправда, у Міцкевича є поезія „Czaty (Ballada ukraińska)“, в якій зображено козака Наума, воеводиного слугу (написана наприкінці 1827 р.); Кулішеві, очевидно, вона не була відома.

Тут доречно нагадати, що з польських письменників Куліш ставив Міцкевича найвище і не раз пробував його перекладати: в 40-х роках відтворив російською мовою драматичний уривок під назвою «Любовь за гробом», а на початку 60-х переспівав

балади „Świtezianka“, „Romantyczność“ і „Powrót taty“ — під назвами «Русалка», «Химери» та «Чумацькі діти» (зб. «Досвітки», 1862). Особливо припала до душі Кулішеві „Świtezianka“, яку він називав «предестной балладой», «по складу стиха совсем нашей, малорусской» [6, арк. 4 біловика]. Крім того, вибравши епіграфом до поетичного послання «До Шевченка» (зб. «Хуторна поезія», 1882) чотиривірш із поеми «Конрад Валленрод» (із пісні Вайдельоти), він переспівав його, українізувавши мотив, в одній зі строф твору.

Між іншим, Міцкевич залишив неприхильний відгук про епігонів «української школи»; розгніваний поверховими імітаціями віршів Ю. Б. Залеського, друкованими в „Tygodniku Petersburskim“, він у листі до Броніслава і Юзефа Залеських 1838 р. зауважив, що «варто, аби хтось написав щось... аби тих писак з українського коня зсадити» [18, с. 979].

Повернімось до Кулішевої оцінки поетів «української школи» в «литературных воспоминаниях». За спостереженнями мемуариста, «польское бессилие оживить наш русский образ в прошедшем и настоящем всего поразительнее выразилось в стихотворце Падуре, этом создании украинофильской школы и поляков-козакоманов. Стихотворения Падуря были распространены поляками всюду, изданы наконец, как нельзя роскошнее и отвергнуты нами, малорусскими писателями, как мертвечина» [6, арк. 16 чернетки].

А ще раніше, консультуючи О. Партицького з приводу укладання української читанки для гімназії, Куліш у листі 20 травня 1868 р. радив йому не включати «таких писателів, як Падура», мотивуючи це тим, що вони «пошкодять молодому смакові учнів своєю польщиною, висловленою ніби по-нашому. ...Не забувайте. — застерігав він, — що всю книжку знатимуть учні напам'ять (я сам, без усякого примусу і приводу, знав напам'ять здоровенну хрестоматію в гімназії), то вшкодите Ви їм багато псевдоукраїнщиною!» [11].

До речі, й Шевченко в одному зі своїх щоденникових записів — від 20 травня 1858 р. — назвав автора «українок» (наслідувань українських народних пісень) «мізерним Падурою» [16, с. 244].

Попри те, що «українська школа» в польському письменстві була ідеологічно чужою вже молодому Кулішеві, усе ж на початку 40-х років він залюбки знайомився з її творіннями як джерелами з історії України. Визнавши, що українська історіографія «во многом обязана своим развитием тому стремлению к воссозданию былого, которое выразилось в польских литераторах украинской школы и в издателях памятников, относящихся к местной старине», Куліш зауважив, що «этот поток» не оминув і його [6, арк. 3 чернетки]. «Украинский отдел поль-

скої літератури, — згадував письменник на початку 90-х років, — протирочечил тому чувству, с которым я списывал местные летописи, изображая факсимиле самих заглавий и веруя в каждое слово летописной побивальщины. Но тем не менее он знакомил меня с краем и с его недавно прошедшим, от которого оставались еще живые следы. Особенно занял меня в этом отношении роман Михаила Грабовского „Stanica Hulajpolska“. В то время он показался мне почти вальтерскоттовским» [6, арк. 6 біловика]. За Кулішевим зізнанням, «українские повести Михаила Грабовского» так «глубоко» його «заняли», що йому навіть здавалося, ніби «никто из поляков не читал их с таким, можно сказать, пламенным любопытством» [7, с. 81].

Дізнавшись, що Міхал Грабовський мешкає поблизу Чигирин, у спадковому містечку Олександрівка, Куліш захотів його відвідати. Перед тим, як прийти до його родового маєтку, він з «Гуляйпільською станицею», виданою 1841 р., об'їхав і об'їшов пішки влітку 1843 р. описані в цьому, як він висловився, «польско-українском романе» місця (на Київщині та Черкащині), роблячи етнографічні та історико-архітектурні замальовки і занотовуючи різноманітні фольклорно-етнографічні матеріали, які згодом лягли в основу його збірників «Українские народные предания» (1847) і «Записки о Южной Руси» (1856—1857) [6, арк. 6 біловика].

Слід сказати, що М. Грабовського Куліш виокремлював з-поміж письменників «української школи», високо шанував його як «знаменитого польского писателя», «неутомимого изыскателя польско-украинской старины» [2, с. 109] і бачив у ньому «украинского Вальтера Скотта» [6, арк. 13 біловика]. «Я понимал разницу между ним и Вальтером Скоттом, на котором он воспитал свой талант, — згадував Куліш в «Хуторской философии и удаленной от света поэзии» (1879); — но Грабовский был ближе для моего сердца и влиял на меня сильнее шотландского барда [7, с. 82].

Проводячи з Грабовським народознавчі бесіди, молодий Куліш був приємно вражений і захоплений тим, «как тонко и глубоко чувствовал этот лях природу русского украинца, как был пытливым ум польского критика. «Откуда в украинском простонародье явилось, как в нем образовалось это сознание собственного достоинства? Откуда в нем эта деликатность и утонченность взаимных отношений? В какой социальной среде, в какой момент истории, под какими влияниями выработал он в себе эти благородные черты характера?.. «Вот какие серьезные вопросы народоведения занимали польского романиста и критика» [7, с. 91].

До самої смерті М. Грабовського (1863) Куліш підтримував з ним дружні стосунки. «Лучшей повестью его» наш письменник

вважав «Заметіль у степах» („Zamieć w Stepach“: СПб., 1862) [7, с. 85] — історико-етнографічну повість про заселення Херсонщини українськими селянами на зламі XVIII—XIX ст., написану на основі народних оповідань, частину з яких автором розказав сам Куліш. Йому Грабовський і присвятив повість, про що зазначив перед початком її у теплому зверненні «До мого старого приятеля», щоправда, не вказавши його імені та прізвища. Куліш зробив її вільний переклад російською мовою — «Мятель в степях: Польская повесть», у якому подекуди розвинув, а де в чому підкорегував історико-соціологічні ідеї Грабовського і виклав власні тодішні погляди на історію козаччини та гайдамаччини, спрямовані на деміфологізацію романтичного образу козацької України і на реабілітацію «человека общественного» (на противагу «человеку природному») [5, № 24, с. 390], «мещан», «духовенства» [5, № 21, с. 342] і «землевладельческого класса», «панского сословия», яке, «при всех своих пороках, представляло искони преимущественно идею благоустройства», тоді як, на переконання перекладача, «простонародное, при всех его страданиях от нищеты, заключало в себе преимущественно элементы беспорядка, разрушения, грабежа и разбоя» [5, № 17, с. 279].

Підсумовуючи, можна сказати, що Кулішева оцінка «української школи» в польському письменстві неоднозначна і загалом виявляє полемічний підхід до її трактування. Це не що інше, як перцепція українським романтиком, ідеологом нашого національно-культурного руху того явища, котре відбивало національні інтереси польської сторони. У 40—60-х роках Куліш звертався до творчого набутку цієї школи як до художнього джерела з історії козаччини, до прикметної романтичної спроби естетизації української минувшини та олітературення українського фольклору, навіть визнавав у її поезії і прозі широкі українські елементи, які намагався вияскравити і посилити, а все ж «українська школа» служила йому в його тодішніх творчих шуканнях не ідеологічним і навіть не естетичним зразком, а тільки спонукою до активнішого, глибшого й об'ємнішого змалювання козацької старосвітчини засобами фольклорної та романтичної поетик, з фольклорно-народного погляду і під кутом зору української національної ідеї. Що більше, в оцінці «української школи» автор передмови до переспіву «Топір-гора» Олізаровського виступав не як історик літератури, котрому би слід прагнути до наукової об'єктивності, а як зацікавлений діяч національно-культурного процесу, літературний критик, що мав справу з живим художньо-естетичним явищем, чиї імпульси були для нього ще актуальні й драстичні. Як свідчать «літературные воспоминания» Куліша, він не змінив свого критичного ставлення до цієї школи і в пізньому віці, хоча в 70-х роках

сприйняв і розвинув соціально-консервативне спрямування по-вісті Грабовського «Заметіль у степах» у власному вільному перекладі.

У полеміці з «українською школою» Куліш самовизначався і утверджувався як національно свідомий український письменник, формуючи водночас і національну свідомість співвітчизників. Звідси його суб'єктивне і тенденційне ставлення до названої школи, яка, зі свого боку, теж була явищем наскрізь суб'єктивним і тенденційним (що, зрештою, цілком природно). Правомірно все ж вести мову про історичну виправданість і доцільність такої тенденційної позиції Куліша — адже вона являла собою один з моментів, що сприяв маніфестуванню і самовизначенню української літератури і культури як самостійного явища, а українського етносу — як окремого народу і нації. В основі критичного ставлення Куліша до «української школи» лежав могутній порив нашого національного духу до свого світоглядно-культурного самовизначення. Якби Куліш не мав у своїй душі такого незборимого пориву до національного самоутвердження, він не відбувся б як український письменник, не залишався б ним протягом усього життя. Без подібних національно акцентованих підходів до оцінки суспільно-історичних явищ, — підходів, показовий приклад яких явив нам Куліш, — українська нація не усамостійнилася б і не виборола б, урешті-решт, власної державності. Думається, Кулішів підхід до трактування «української школи» в польській літературі, попри свою суб'єктивність і тенденційність, може знайти сьогодні належне розуміння і з польського боку — в контексті визнання нашим давнім історичним сусідом права українського народу на свою духовну і політичну самостійність, як вияв поваги до його історичних змагань за збереження національної ідентичності і незалежності. Бо ж Кулішева неґація «української школи» була спрямована не на приниження польської культури та національної гідності поляків, а на відстоювання національно-культурної самобутності і духової самостійності українців.

Насамкінець наголошу, що нам потрібне правдиве висвітлення українського літературного процесу загалом і його зв'язків з інонаціональними культурами зокрема, в тому числі з «українською школою» в польському письменстві. Тим часом у найновішому спеціальному дослідженні польського науковця Ірени Левандовської, присвяченому «українській школі» і виконаному в Україні, зовсім обійдено увагою численні закиди на адресу представників цієї школи, висловлені Т. Шевченком, П. Кулішем, І. Франком, М. Зеровим, Д. Чижевським та ін. У підсумку дослідниця доходить висновку: «Оцінюючи визначну роль «української школи» в польській романтичній літературі, треба передусім звернути увагу на той факт, що вона була під-

грунтам оригінальної моделі цілого напряму польської романтичної літератури, культури взагалі, який живив творчість найвидатніших її представників — від Ю. Словацького, Ю.-І. Крашевського і Я. Матейки аж до С. Виспянського, В. Оркана та Я. Івашкевича включно. Водночас суттєву роль ця група письменників відіграла і в процесі формування раннього українського романтизму, його естетики, спричинившись до поживлення українського літературного відродження 20—40-х років XIX століття» [9, с. 15—16].

Якщо перше твердження, здається, не викликає якихось заперечень, то друге разить своєю однобічністю — в ньому не враховано ні неоднозначну роль цієї школи в українському літературному процесі, ні суперечливу, нерідко критичну перцепцію її серед діячів української літератури і науки. До наведених мною вище оцінок цієї школи додаю ще одну — Д. Чижевського. Визнавши, що її представники «мають ширу приязнь до України та що в них уперше намічені характерні для романтиків елементи української тематики (козак, гайдамака, співець-кобзар і т. д.), зокрема добре вжито український пейзаж для романтичної символіки (ніч, степ, вітер, самотній кіннотник у степу, могили і т. д.)», вчений, однак, зауважив, що «їх творчість завжди залишається в межах польського погляду. Мовно та стилістично вони мало зв'язані з українською народною творчістю... Отже, з їх писань українські письменники могли лише навчитися вживати українську тематику та перейняти окремі стилістичні елементи» [15, с. 370—371].

Безперечно, «українська школа» здійснила певний стимулюючий вплив на становлення раннього українського романтизму, особливо в Галичині, але зрілий український романтизм в особах Шевченка і Куліша зростав переважно в ідеологічній та естетичній полеміці з нею. Утім, і в такій іпостасі — як ідейно-художнє явище, що його українські письменники не тільки освоювали, а й переборювали, — «українська школа» в польській літературі відіграла важливу роль в українському літературному процесі середини XIX ст.

1. Дашкевич Н. П. Отзыв о сочинении г. Петрова «Очерки истории украинской литературы XIX столетия» // Отчет о XXIX присуждении наград графа Уварова. СПб., 1888. 2. Записки о Южной Руси // Изд. Кулиш П., В 2 т. СПб., 1856. Т. 1. 3. Зеров М. Українське письменство XIX ст. // Твори: У 2 т. К., 1990. Т. 2. 4. Зоря галицькая. 1855, Ч. 2. 5. Кулиш П. Мятель в степях: Польская повесть // Газета... А. Гатцука. 1876. № 15—24. 6. Кулиш П. Около полу столетия назад: Лит. воспоминания // Институт рукопису Центральної наукової бібліотеки ім. В. І. Вернадського НАН України, ф. 1, оп. 28559. 7. Кулиш П. Хуторская философия и удаленная от света поэзия. СПб., 1879. 8. [Кулиш П.] Слово од редакції // Правда. 1868. Ч. 26. 9. Левандовська Ірена. Образ України в перцепції творів «української школи» раннього польського романтизму (Ю.-Б. Залеський, А. Мальчевський, С. Гоци-

ський): Автореф. ... канд. філол. наук. К., 1995. 10. Пилипчук Р. Я. Гоштинський Северин // Українська Літературна Енциклопедія: У 5 т. К., 1988: Т. 1, 11. Руслан. 1908. Ч. 3. 12. Франко І. Життя Івана Федоровича і його часи // Збір. творів: У 50 т. К., 1985. Т. 46. Кн. 1. 13. Франко І. Стара Русь // Збір. творів: У 50 т. К., 1982. Т. 37. 14. Франко І. Юзеф-Богдан Залеський // Збір. творів: У 50 т. К., 1980. Т. 27. 15. Чижевський Д. І. Історія української літератури (від початків до доби реалізму). Тернопіль, 1994. 16. Шевченко Т. Г. Щоденник // Повне збір. творів: У 6 т. К., 1963. Т. 5. 17. Franko Iwan. Wzajemny stosunek literatury polskiej i ruskiej // Pamiętnik Zjazdu Literatów i dziennikarzy polskich. 1894. T. 1. Referaty i wnioski. Lwów, 1894. 18. Grabowicz George G. Ukraina // Słownik literatury polskiej XIX wieku. Wrocław, Warszawa; Kraków, 1995.

Стаття надійшла до редакції 12.02.96

Галина ДЕРГАЧОВА,
Львівська картинна галерея

ПОДОРОЖ КАЗІМЕЖА ВОЙНЯКОВСЬКОГО ПО ВОЛИНІ (За матеріалами збірки малюнків ЛНБ ім. В. Стефаника НАН України)

У відділі мистецтва Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника зберігається значна колекція малюнків одного з найбільш загадкових і суперечливих польських художників кінця XVIII ст. Казімежа Войняковського (1771/72—1812). Збірка походить з уславленої колекції графіки відомого культурного діяча і мецената Юзефа Гвалберта Павліковського (1782—1852), запечаткованої у 20-х роках XIX ст. [10].

Хоча перша згадка про малюнки Войняковського у збірці Павліковського сягає початку 40-х років XIX ст., а у 60-х роках нашого століття російський історик мистецтва Л. І. Тананаєва звернула увагу дослідників на їх високий мистецький рівень і значення для творчості Войняковського, загалом вони досі практично не досліджувалися [5; 9].

У всіх поважних наукових виданнях з історії польського мистецтва творчості Войняковського приділяється значна увага. Дослідники, починаючи з Е. Раствацького, в один голос твердять про надзвичайну обдарованість і незалежний характер художника, через який він, як традиційно вважається, мало не змарнував свого таланту [7, с. 110—116; 11; 13, с. 60—66]. Справді, реконструюючи творчу біографію Войняковського, в якій ще багато білих плям, можна зауважити, як після періоду

надзвичайно плідної активності у 90-х роках XVIII ст., спостерігається згасання його не стільки як художника, скільки фізично, внаслідок загального розчарування польської інтелігенції в можливості відродження держави і несприятливих умов для художнього життя у Варшаві після поділів Польщі. Войняковський вмирає 40-літнім у злиднях, зимою 1812 р. у Варшаві, яку він, майже єдиний з колишнього художнього товариства, не залишає. За кілька років до смерті Войняковський пише картину «Алегорія Надії», що стала заповітом польському романтизму. Як слушно зауважив польський дослідник Ян Бялостоцький, це покоління жило «між ентузіазмом і відчуттям марноти» [12, с. 28].

Збірка творів Войняковського налічує понад 140 малюнків, виконаних переважно в техніці туш, перо, пензель, олівець, крейда. Це побутові, пейзажні, портретні та релігійні зображення різного ступеня завершеності — від легких експресивних начерків — до тонально розроблених самостійних графічних творів. Серед них вдалося знайти кілька підготовчих ескізів до відомих живописних творів художника, деякі з котрих вже не існують, проте відомі з літератури*.

У складі збірки виняткову увагу привертає група малюнків з маловідомої, фактично забутої подорожі Войняковського по Волині (1797—1798). На їх матеріалі, шляхом ідентифікації зображень місцевостей та архітектурних пам'яток, вдалося зреконструювати подорож митця, що проходила через Люблін, Краснистав, Ковель, Голоби, Ружин, Луцьк, Олику, Гульчу, Межирич Корецький, Корець, Бердичів, Житомир. Факт перебування Войняковського в Бердичеві та Житомирі в літературі невідомий, проте підтверджується наявністю у складі збірки зображень костелу в Бердичеві та губернаторського палацу в Житомирі.

Під час перебування на Волині Войняковський створив також серію графічних портретних зображень у пейзажному оточенні, котрі разом з пейзажно-видовими малюнками можна вважати найбільш оригінальними і новаторськими не тільки для творчої спадщини художника, а й для польської мистецької школи кінця XVIII ст.

Окремі пейзажні зображення з архітектурними мотивами маєтків, палаців, церков і костелів, крім естетичної вартості мають цінність історичного документа для вивчення культурної та мистецької спадщини цього регіону України.

* Це, насамперед, низка ескізів на релігійні сюжети до вітварних картин для кількох костелів у Варшаві, що загинули під час Другої світової війни; ескіз до картини «Марія Магдаліна», написаної на замовлення Станіслава Костки Потоцького, яка була вивезена з Вілянова під час окупації німцями.

Ще по дорозі на Волинь Войняковський робить зображення мурів і руїн невідомої на сьогоднішній день дослідникам палацової маньєристичної споруди з початку XVII ст. у Любліні. Характерно, що на тлі живописно трактованих руїн художник зображує дітей, які бавляться на саморобній гойдалці — мотив, що підкреслює елегійне і відсторонене сприйняття часу*.

На Волинь Войняковський потрапляє, вірогідно, за запрошенням родини Вільгів — у їхній родовий маєток у Голобах, одну з найбільших колишніх резиденцій на Волині, що складалася з комплексу палацових і господарських споруд, збудованих у 1711—1728 рр. У 1870 р. палац згорів і відомий нам лише у руїнах на зображенні з 1876 р., виконаному Наполеоном Ордою [6, с. 127—131, іл. 121]. Серед малюнків, присвячених Голобам (фрагменти господарських забудов, види села, побутові сцени з товариського життя), виділяється один, непідписаний, із зображенням карети перед фасадом невідомого палацу**. Конструктивний і стилістичний аналіз фасаду дає підстави вважати його неіснуючим тепер палацом Вільгів. На користь цього припущення свідчить також малюнок герба на трикутному фронтоні палацу — Одноріг в овалному картуші, зверху якого корона з півпостаттю Однорога. Так виглядав герб Боньча, яким послуговувалися Вільги.

Серед інших архітектурних зображень заслуговує на увагу ретельно завершений тоновий малюнок — дерев'яна церква з дзвіницею***. Це — церква Благовіщення в Ковелі; одна з найстаріших пам'яток церковного дерев'яного будівництва на Волині існувала ще напередодні Другої світової війни [1, іл. 14, 25].

Унікальним документом можна вважати малюнок, виконаний за допомогою лише одного пензля, що представляє загальний вигляд знаменитого барокового замку в Корці****. На сьогоднішній день не збереглося жодного зображення цього замку з кінця XVIII ст., після того, як він був перебудований у 1780-х роках Юзефом Чарторийським. На літографії Наполеона Орди замок зображений вже без верхньої частини башти і без даху, а в наш час він знаходиться в руїнах [6, іл. 171—173].

Хоча художник не намагався створити щось на взірць архітектурного креслення, а будував композицію узагальненими об'ємами і тональними плямами, він точно передав пропорції

* Інв. № 26714; перо; пензель сірим тоном; 16,2×23,4. Праворуч на мурі авторський напис: «а Lublin».

** Інв. № 26716; перо, пензель сірим тоном; 21,4×32,5.

*** Інв. № 26713, перо, пензель сірим тоном; 16,2+23,1. Ліворуч авторський напис: «Vue de Kowel».

**** Інв. № 26680; пензель сірим тоном; 16,2×23.

споруди та її характерні архітектурні деталі: міст, що спирався на аркади, в'їзну браму з високою баштою, декоровану пілястрами, характерні бічні завершення у формі півкола.

На іншому малюнку — перлина ранньокласицистичної паладіанської споруди в Україні — палац в Межирічі біля Корця*. Цей палац зведений придворним архітектором Станіслава-Августа Понятовського Яном Богумілом Цугом для Яна Казімежа Стецького у 1763 р. Його син і спадкоємець Юзеф Стецький, почесний член університету у Вільно, діяч Просвітництва, створив при палаці оранжерею, пейзажний парк, заклав один з перших на Волині ботанічних садів [6, с. 269].

На малюнку палац представлений у незвичному ракурсі — з боку парку, на даху — оригінальне циліндричне завершення зі шпилем, якого на пізніших зображеннях цього палацу вже немає. Ще один малюнок дає уявлення про бічну частину фасаду з оранжереєю і постатями мешканців на прогулянці**.

Цікавим свідомством про тенденції преромантизму в архітектурно-парковому будівництві Волині є малюнок Войняковського, що зображує фрагмент подвір'я маєтку в Гульчі***. По центру представлені в'їзні ворота, оздоблені з обох боків камінними сфінксами (лежать на підставках у формі саркофагів). Праворуч під альтанкою — група молодих людей, котрі розмовляють, навколо — пейзажний парк. Проблема використання в Україні східних екзотичних мотивів в архітектурі та садово-парковому ансамблі наприкінці XVIII ст. ще не достатньо вивчена. І з цього боку малюнок Войняковського надає інформацію для подальшого дослідження даного явища.

Кілька видів Луцька у збірці — загальний вид на замок Любарта, Домініканський костел, старовинна вулиця міста із залишками ренесансної споруди (ратуші?). — можна вважати чи не першими художніми зображеннями цього міста. На одному з них — мурована чотириригусна капличка у вигляді дзвіниці з постаттю Скорботного Христа****. Її будівництво пов'язують з орденом бернардинців у 1643 р. Десь у XIX ст. капличку зруйновано, скульптуру Христа використовували на кладовищі до 40-х років XX ст. [2, с. 36].

* Інв. № 26681; перо, пензель сірим тоном; 24,3×16,2. Найбільша кількість палаців класицистичного паладіанського типу споруджена на Волині та Поділлі (близько 40). Цьому сприяли розлеглі володіння магнатів, природа і багатства краю.

** Інв. № 26739; перо, пензель сірим тоном; 16,2×23,3. Внизу напис пером: «Międzyrzyc»..

*** Інв. № 26706; перо, пензель сірим тоном; 16,2×23,5. Внизу ліворуч авторський напис: «a HуLcza».

**** Інв. № 26737; перо, пензель сірим тоном; 19,2×16,1. Внизу ліворуч на капличці авторський напис пером: «Vue de Luck. 1797».

Серія видових зображень Войняковського з львівської збір-ки загалом відповідає поширеній тогочасній тенденції: невід'ємним атрибутом подорожі вважалося малювання. Проте в ма-люнках Войняковського немає етнографічної креслярської сухо-сті, властивої, зокрема, його уславленому старшому колезі — Зигмунту Фогелю, котрому більше «пощастило» в сенсі вивчен-ня його спадщини. І якщо Фогеля слушно називають «хроніке-ром магнатських резиденцій», то Войняковського слід вважати їх поетом.

Еволюція польського Просвітництва і романтизму у вітчиз-няному мистецтвознавстві досі висвітлена переважно на мате-ріалах літератури, на прикладі таких художників, як Баччарел-лі, Норблін або Орловський. Аналіз мистецьких явищ, що від-бувалися саме в образотворчому мистецтві Польщі, залишається нібито в стороні. І в цьому контексті творча постать Войня-ковського уявляється ключовою для усвідомлення тих процесів, що, залишаючись органічною частиною доби Просвітництва, в окремих тенденціях виходять поза її межі.

Войняковського дослідники називають провісником преро-мантизму, першим польським художником, котрий подолав про-вінційність місцевих художників попередніх часів і вийшов на загальноєвропейський мистецький рівень.

Преромантизм у польській художній культурі виникає як одна з багатьох течій, що існує водночас з класицизмом, пізнім барокко, сентименталізмом, не маючи чітких стильових кордо-нів [3, с. 357—379]. Кристалізація цих тенденцій збігається з формуванням національної школи в образотворчому мистецтві Польщі. У творчості Войняковського, зокрема його графічній спадщині, можна зауважити новий тип виразності, спрямованої на більшу динаміку, неспокій, нове живописне співвідношення світла й тіні, введення пейзажного мотиву до портретних зобра-жень. Характерно, що саме в малюнку порушувалися теми, по-в'язані з преромантичними тенденціями, малюнок взагалі тор-кався значно ширшої тематики, ніж офіційний живопис того часу.

На розвиток тенденцій преромантизму дуже вплинуло нове чуття Природи, наслідком чого стали зміни в інтерпретації пей-зажу. Не випадково саме в добу Просвітництва на перший план висунулося садово-паркове мистецтво, семантика й утопічний характер якого позначились на ментальності епохи. Це, в свою чергу, вплинуло на мистецтво, присвячене сільським і міським магнатським резиденціям, появу в образотворчому мистецтві мотивів пейзажного парку, живописних руїн, прагнення створи-ти органічне середовище людини, архітектури і природи, що ґрунтувалося на концепції «природної людини». «Природність» набувала вишуканого образу, генетично пов'язаного ще з ми-

стецтвом рококо і сентименталізму, мала свою поетику побутової поведінки, що, за визначенням Лотмана, розкривала один із загальних принципів європейської культури того часу [4, с. 94].

Так, мотив «прогулянки», що стає одним із програмних елементів пейзажного парку, зустрічається в численних малюнках Войняковського. Культ меланхолії спостерігаємо в мотивах «подорожнього», «споглядача», в постатях на тлі руїн, гробівців, пейзажних панорамних видів. У замислених жіночих і чоловічих постатях на тлі пейзажних парків, зокрема створених під час перебування у Голобах на Волині, підкреслені мотиви спогадів, самотності разом із внутрішнім неспокоєм.

Поетика преромантизму в мистецтві виявилася співзвучною франкмасонству. Про цей зв'язок свідчить і семантика палацово-паркових ансамблів в Польщі і Україні (Солець, Яблонна, Пулави, Аркадія, Софіївка, Корсунь, Млинів, Дубно, Межирич та ін.).

Про зв'язок Войняковського з масонством свідчать не тільки його контакти з членами масонських лож, якими були в той час майже всі культурні та політичні діячі Польщі, а й те, що напередодні поїздки на Волинь, у вересні 1797 р., Войняковський став членом однієї з лож [8, с. 267].

Творчість Войняковського органічно «замикає» мистецтво Просвітництва і водночас відкриває шлях, яким піде розвиток романтичних тенденцій в Польщі вже у наступному столітті.

Дослідження малюнків К. Войняковського з львівської збірки дозволяє по-новому висвітлити проблематику польського мистецтва кінця XVIII ст., зокрема визначити роль магнатського меценатства, дворянської садиби як втраченої ланки еволюції у збереженні культурних традицій європейського Просвітництва, зокрема на території історичних українських земель.

1. Волков Ф. Старинные деревянные церкви на Волини. СПб., 1910. Т. 1.
2. Колосок В. В. Архитектура Луцька періоду барокко // Українське барокко та європейський контекст. К., 1991. 3. Лунатов А. В. У истоков польского преромантизма // Славянские литературы. VI Международный съезд славистов. М., 1973. 4. Свирида И. И. Сады века философов в Польше. М., 1994.
5. Танаева Л. И. Рисунки К. Войняковского из Львовского собрания // Искусство. М., 1961. № 5. 6. Aftanazy R. Materiały do dziejów Rezydencji. Warszawa, 1988. Т. 5А. 7. Dobrowolski T. Nowoczesne malarstwo polskie. Wrocław, Kraków, 1957. Т. 1. 8. Hass L. Sekta farmazonii warszawskiej. Warszawa, 1980. 9. J. K. (Kraszewski). „Ogródnik Naukowy“. Poznań, 1840. N 13, 14; 1841. N 1, 2. 10. Mańkowski T. Dzieje zbiorów graficznych Zakładu Narodowego im. Ossolińskich // Rocznik Zakładu Narodowego im. Ossolińskich. Wrocław, 1957. Т. 5. 11. Mycielski J. Sto lat dziejów malarstwa w Polsce (1760.—1860). Kraków, 1896. 12. Porębski M. Interregnum. Studia z historii polskiej XIX i XX wieku. Warszawa, 1975. 13. Rastawiecki E. Słownik malarzów polskich. Warszawa, 1857. Т. 3.

Стаття надійшла до редакції 18.02.96

«ЗАБУТІ» ПОРТРЕТИ АДАМА МІЦКЕВИЧА (На матеріалах львівських збірок)

В експозиціях львівських музеїв, як і у більшості музеїв світу, представлена лише частина експонатів. Решта зберігаються у фондосховищах. Дослідження цих фондів — справа копітка, але вдячна. Нерідко натрапляєш на прекрасні твори, що колись були зґаними, та через різні обставини (війни, лихоліття, втрата інвентарів) стали безіменними: автор невідомий, місце й час створення також.

Так сталося і з портретами Адама Міцкевича. Їх у львівських музейно-фондових збірках близько 20, і кожен — неповторний твір мистецтва. Останній раз більшість з них експонувалася ще перед війною, у 1940 р. на великій виставці, організованій Науковою бібліотекою АН УРСР з участю фахівців Оссолінеума [2]. Кілька портретів відправили 1955 р. у Ленінград з нагоди відзначення 100-річчя від дня смерті поета [1]. До Львова повернулися не всі. Згідно з рішенням Міністерства культури, їх передали іншим музеям тодішнього СРСР*.

Шана до великого польського поета у Галичині давня. У 20—40-х роках тут побутували твори Міцкевича, якими зачитувалася галицька літературна молодь [3]. Підлягали конфіскації як нелегальні друки перші портрети поета, випущені в Оссолінеумі маловідомим гравером на основі олійного портрета Валенти Ваньковича**.

Не маємо наміру детально описувати всі живописні полотна, акварелі, малюнки, літографії чи скульптури, присвячені Адамові Міцкевичу. Цим успішно займаються наші польські колеги — це їхні пріоритети. Зупинимось лише на тих, з якими доводилося працювати.

У старому альбомі малюнків художників ХІХ ст. нашу увагу не міг не привернути гарний, середнього формату (30×28 см) портрет***. Блискуча професійна техніка, тонка штриховка і світлотіньове моделювання творили незабутній абрис. Знайомі риси обличчя, втома, печаль у погляді, з гіркотою стиснуті уста, і водночас — незламна гордовитість. Власне таким уявляли

* Маємо на увазі портрет роботи Олександра Рачинського (п, о Ж-1318).

** Зберігається у відділі мистецтв Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника

*** Зберігається у фонді графіки Львівської картинної галереї

Адама Міцкевича, котрий жив на чужині, писав геніальні вірші, організував легіони на захист поневоленої вітчизни, і, щоб утримати родину, працював звичайним бібліотекарем і мешкав у казенній квартирі.

Разом з реставратором Дем'яном Кравчиком ми вийняли портрет з альбому, і після реставрації стало очевидним, що цей твір не маємо права «ховати». Його треба показувати глядачам. Оказія не забарилася. З литовськими музейниками ми організували спільну виставку «Львів—Вільнюс: культурні та наукові зв'язки першої половини ХІХ ст.». Виставка відкрилась у стінах того університету, де колись вчився поет. Випустивши каталог, залучили до наукового обігу цей твір, автором якого, за нашим припущенням, був львівський художник середини ХІХ ст. Франц Тома Тепа. Авторство Тепи підказав нам порівняльний аналіз ще з одним портретом збірки галереї, який має відповідні підписи і дату «1856 р.» Власне тоді художник Тепа перебував на навчанні у Парижі [6, с. 485]. А Адам Міцкевич покинув французьку столицю і раптово помер у далекому Константинополі. Суспільство почало усвідомлювати велич втрати. Міцкевичівська тематика набула у творчості митців особливо-го звучання. Серед портретних зображень поета 50—60-х років, без сумніву, вирізняються твори львівських художників: уже згаданого Франца Томи Тепи та Генрика Родаковського. Досить детально вони описані у наукових монографіях і на шпальтах періодичних видань: французького „L'Artiste“, польських „Kłosów“ і „Tygodnika illustrowanego“, української «Зорі». Ці портрети репродуковані, а оригінали містяться у Варшавському національному музеї літератури ім. Адама Міцкевича. Оцінка їх мистецької вартості спеціалістами неоднозначна [7, с. 204; 8, с. 44]. Нам вони видалися надто офіційними, з елементами зовнішньої імпазантності і традиційними атрибутами: хутром, накинутим на плече, олівцем та книжкою у руці. Цікавими є записи з історії картин, що містяться у картотечі варшавського музею * Портрет Міцкевича Генриком Родаковським написаний 1856 р. Після успішного показу на паризьких салонах, схвальних відгуків у пресі автор подарував свій твір Наполеону ІІІ для прикрашення апартаментів палацу Тюїльрі. Довший час вважалося, що твір загинув під час пожежі 1871 р. Однак він з'явився в 30-х роках ХХ ст, в антикваріаті у Лондоні, де його купив і перевіз до Польщі Стефан Поплавський. А після війни як власність держави портрет переданий до варшавської збірки.

Практично одночасно малював олійний портрет Міцкевича і Франц Тепа. Місцем його створення найвірогідніше був Па-

* Принагідно висловлюємо вдячність кустошам Варшавського літературного музею ім. Адама Міцкевича.

риж. Хоча варіанти та репліки створювалися художником і після повернення на батьківщину. І у Тепи був показ на виставках, доброзичлива преса, приватна збірка Конарського, а потім — державний музей. 1934 р. портрет експонувався на виставці у Львові [9, с. 21].

Франц Тепа звертався до міцкевичівської тематики неодноразово. І не тільки в процесі написання великого олійного твору. Можна припустити, що художник не був ним задоволений і продовжував творчі пошуки. Історики мистецтва ще зберуть міцкевичіану Ф. Тепи і належно оцінять дивовижну відданість львівського митця небуденній особистості поета. Чи мав змогу художник працювати з натури? Скоріше всього — ні. Однак користав широким документальним матеріалом, живими спогадами Гвальберта Павліковського та Володимира Дідушицького, був знайомий з Александром та Владиславом Міцкевичами. Володимир Дідушицький надавав Францові Тепі фінансову підтримку, а художник надсилав своєму меценатові мистецькі твори. Звідси наявність у збірці Дідушицьких колекції портретів Адама Міцкевича.

Мусимо звернути увагу на ще одну особливість описаних портретів: використання художником дагеротипів та прижиттєвих фотографій. У відділі документалістики варшавські кустоші показали світлину, що перевершила всі сподівання. Це був справжній твір фотомистецтва, чар якого не описати. М'яка вохристість загальної тональності, без різких та чітких контурів, справляє враження реальності простору. Природність постави, відсутність позування, щоденний одяг тільки підсилюють велич простоти. Міцкевич наче не сидів, а спирався на палицю, як вічний подорожний, готовий завершити свій земний шлях. Непригладжене, непокірне сиве волосся, втомлено опущені руки і погляд у вічність... Майже як у Ципріана Норвіда: «...Ми розмовляли до заходу сонця. Покій був маленький, з добре запаленою пічкою, а пан Адам час від часу поправляв вугілля... Вбраний був у футерко потерте, яке нагадувало зимовий одяг шляхти з провінцій дуже віддалених»*.

У польській критиці, згадуючи стару світлину Міхаеля Швайцера і зроблені на її основі портрети, переважно підкреслюють вплив на Адама Міцкевича містичних ідей Анджея Товіанського. Творам Франца Тепи закидають, що вони передають «не могутність духу, а пригніченість і навіть старечі психічні відхилення» [7, с. 205]. Дозволимо собі не погодитись і послатися на вислів із французького журналу „L'Artiste“: «Не потрібно від себе нічого додавати, такою потужною у фотографії

* Фрагмент цитати з Ц. Норвіда у власному перекладі.

є експресія психічна»*. А нещодавно професор Люблінського інституту артистичного виховання Міхал Доманський писав з приводу портретів Адама Міцкевича, що належать Францу Тепі: «Цей профіль містика є водночас дивовижно подібним і належить до найкращих візерунків поета» [5, с. 135].

У Львові досить добре були відомі деталі останніх літ життя польського поета. Про вчення Товіанського пише у своїх спогадах художник Корнило Устиянович. А художник Міхал Созанський працював над портретом сина Міцкевича — Владислава, на очах у якого батько спалив свій архів.

Зібравши «забуті» твори, присвячені Адамові Міцкевичу, відреставрувавши їх, ми намагалися якомога ширше оприлюднити їх шляхом експонування на виставках. Окрім уже згаданої виставки у Вільнюсі, вони стали справжньою окрасою виставки «Літератори в мистецтві ХІХ ст.», розгорнутої у залах Львівської картинної галереї, потім — у Перемиському та Люблінському музеях. Після наукового опрацювання у нас виник ряд припущень щодо авторства портретів А. Міцкевича з фондів Варшавського музею літератури, які ми мали нагоду оглянути. Із задоволенням поділимося зібраним матеріалом з польськими міцкевичезнавцями. Маємо надію, що скромними зусиллями сприятимемо культурному обміну між нашими народами.

* На вислів журналу посилається Міхал Доманський.

1. Виставка пам'яті Адама Міцкевича: Каталог. Л., 1957. 2. Каталог виставки, присвяченої 85-й річниці з дня народження Адама Міцкевича // Бібліотека АН УРСР. Львівська філія. Львів, 1940. 3. Моторний В. А., Татаренко А. Л. Україна і поетична муза Адама Міцкевича // Міцкевич А. У дружньому домі. Львів, 1994. 4. Устиянович Корнило. М. Ф. Раевський і російський панславизм. Львів, 1884. 5. Domański Michał. Ze studiów nad malarstwem Lwowskim w XIX wieku. Lublin, 1985. 6. Fragment korespondencyi artystów polskich z F. Tępa // Lamus, 1910. Z. 8. 7. Kozicki Władysław. Henryk Rodakowski. Lwów, 1937. 8. Ryszkiewicz Andrzej. Rodakowski i jego otoczenie. Korespondencja artysty. Wrocław, 1953. 9. Stulecie „Pana Tadeusza”. Katalog. Lwów, 1934.

Стаття надійшла до редакції 22.03.96

ТОМАШ ГАРРІГ МАСАРИК В УКРАЇНСЬКІЙ ПОЕЗІЇ

В українсько-чеських політичних, суспільно-громадських та культурних зв'язках на зламі ХІХ—ХХ ст., а також у міжвоєнне-20-річчя Т. Г. Масарик відіграв значну роль. Він живо цікавився українськими політичними та культурними проблемами ще у 80—90-ті роки як професор Карлового університету в Празі, був знайомий з багатьма культурними та громадськими діячами України, зокрема, з І. Франком [11], О. Колессою [3; 12], М. Грушевським [14] та ін. Ставши після проголошення Чехословаччини в 1918 р. першим її президентом, Т. Г. Масарик активно сприяв розвиткові взаємин чехів, словаків та українців, зокрема, підтримуючи українську еміграцію, вищі українські школи ЧСР і т. ін. [1; 4]. Цей бік діяльності Т. Г. Масарика досліджений українськими та чеськими вченими (маю на увазі публікації 30-х років Б. Харвата [13], О. Бочковського [1], І. Брика [8], в наші дні З. Генік-Березовської [7] та ін. [2; 5; 9; 14]). Водночас матеріали особистого архіву Т. Г. Масарика, інших книжкових та архівних сховищ Чеської Республіки, де знаходяться цінні та цікаві документи про ставлення Т. Г. Масарика до України, її народу, культури, ще зовсім не вивчені. Не вивчені, призабуті, а іноді й зовсім невідомі публікації і документи, які свідчать про шанобливе ставлення української громадськості, зокрема діячів української науки і культури, до Т. Г. Масарика (наприклад, про обрання його почесним членом НТШ у Львові, вшанування його ювілею у Львові студентами і т. ін.).

У своєму повідомленні я зупинюся лише на одному сюжеті, який яскраво засвідчує вдячність і шану українських літераторів до Т. Г. Масарика.

У 1935 р. у Чехословаччині і за її межами відзначалося 85-річчя від дня народження Т. Г. Масарика. У дні ювілею були організовані урочисті академії, опубліковані численні наукові, публіцистичні та інші матеріали, присвячені Т. Г. Масарикові, тощо [13; 14]. У цій ювілейній літературі загубилася скромна, невеличка (лише 20 сторінок) брошура, яка вийшла 1936 р. у Празі чеською мовою у видавництві «Чесько-українська книга» під заголовком «Т. Г. Масарикові українські поети» (Т. Г. Masarykovі Ukrajinští básníci) [10]. Ініціаторами видання цієї публікації були українська громадська діячка і педагог Марія

Омельченко (1871—1946), котра жила у Празі, та чеський філолог-україніст, перекладач Франтішек Тіхи (1886—1968) [6], який переклав десять віршів вісьми українських поетів, присвячених Т. Г. Масарикові. Коротку післямову до цієї української «масариківської» поетичної антології написала М. Омельченко. Оформив збірку відомий український художник Роберт Лісовський — учень О. Мурашка та Г. Нарбута (у 1929—1945 рр. жив у Празі).

У збірці опубліковані переклади віршів як відомих українських поетів (Олександра Олеся, Юрія Дарагана, Спиридона Черкасенка), так і авторів, що посіли помітне місце в українській поезії пізніше — Василя Геренджі-Донського, Миколаї Божук-Штефуци, Юлія Боршош-Кум'ятського, а також літераторів, імена котрих сьогодні призабуті — Бориса Мартиновича, Костя Вагилевича. Кожен автор (крім Спиридона Черкасенка) представлений в антології одним віршем, хоч відомо, що майже всі вони присвятили Т. Г. Масарикові декілька поетичних творів (наприклад, Б. Мартинович, К. Вагилевич, В. Геренджа-Донський, М. Божук-Штефуца та ін.). Вірші, опубліковані у збірці, написані у різні роки: О. Олесь свій вірш «Т. Г. Масаріку» написав у Відні 1920 р., С. Черкасенко — у 1927—1928 і 1936 рр., Ю. Дараган — 1925 р., Ю. Боршош-Кум'ятський — у 1920 р. і т. п. Отже, часові рамки написання віршів — 1920—1936 рр. Всі українські поети, представлені у збірці, були емігрантами або проживали на Закарпатті, яке входило в ті роки до складу Чехословаччини.

Обмежуся лише загальною інформацією про опубліковані твори. Більшість віршів надруковані вперше не в оригіналі українською мовою, а в перекладі чеською, а деякі навіть зовсім не були надруковані в оригіналі, і ми знаємо їх лише з перекладів, зроблених Ф. Тіхим (наприклад, вірш Ю. Дарагана). На жаль, вірші, опубліковані в емігрантській (або закарпатській) українській пресі, так і залишилися на газетних сторінках і більше не публікувалися у збірках поетів (наприклад, вірші В. Геренджі-Донського, Ю. Боршош-Кум'ятського, М. Божук-Штефуци та інших, збірки яких видавалися в Україні у повоєнні роки). І це зрозуміло — ім'я Т. Г. Масарика в наших публікаціях з'являлося лише зі знаком мінус — як реакційного політика.

Антологію відкриває вірш О. Олеся «Т. Масарикові», який відбиває пафос усієї збірки. Наведу цей мало відомий українському читачеві твір О. Олеся:

Блажен стократ, хто не стулив очей
І йшов вночі все вище й далі...
Хто, як великий Моїсей,
Приніс народові скрижалі.

Блажен народ, що зрозумів
Слова й думки свого пророка,
І стріти сонце полетів,
Коли була ще ніч глибока.

Благословенне будь ім'я
Проводиря, борця, титана!
В цей день без сліз журба моя,
І тихше стогне моя рана.

Подібний емоційний заряд несуть і вірші С. Черкасенка. Так, у вірші «Визволитель» („Osvoboditel“) автор схиляється перед життєвим подвигом Масарика, котрий присвятив себе шляхетній справі — визволити свій народ з неволі, бо «нема гіршої кривди на землі, ніж жити рабом у чужому ярмі».

Другий вірш С. Черкасенка — «Речники правди» — має підзаголовок «Т. Г. Масарик і Т. Г. Шевченко». У ньому український поет славить тих, кому Провидіння вклало в уста слова: «Правда переможе, Правда свята!» Такими людьми — пророками для своїх народів — були Шевченко і Масарик.

У вірші «Корманич» („Kormidelník“) С. Черкасенко оспівує Масарика, який твердою рукою веде корабель чеської держави.

Вірші С. Черкасенка відзначаються не лише високою патетикою, а й намаганням нетрадиційно і шанобливо розкрити значення тої великої справи, яку виконав для свого народу Т. Г. Масарик.

Вірш Юрія Дарагана «Т. Г. Масарику», написаний в день народження чехословацького президента в ювілейний для нього 1925 р., на перший погляд, зовсім не пов'язаний з урочистою датою. Але ліричний герой цього твору — поет, намагаючись осмислитиплинність часу, вдивляючись у почорнілі статуї на Карловому мості у Празі, відчуває глибокий зв'язок минулого з прийдешнім, в яке, як у прихід Христа, щиро вірить. Цей історичний зв'язок епох у житті чеського народу уособлює для автора Т. Г. Масарик.

Миколая Божук-Штефуца, яка репрезентує у збірці закарпатську галузку української поезії в Чехословаччині 30-х років, свій вірш написала у жанрі величальної оди («Т. Г. Масарику-визволителю»), присвятивши її ювілею президента (опублікований у 1936 р.). Висока патетика особливо урочисто звучить в останніх рядках вірша: «Ти той, хто свободу нам добув, хто пута рабські розбив, ти той, хто нам у серці рани загоїв».

Інший представник Закарпаття — Василь Геренджа-Донський (вірш «Т. Г. Масарику-визволителю», 1936) — звернувся до історії Чехії, яка у трагічний 1620 р. втратила свою державність і, як пише поет, «чекала після Білої Гори свого спасіння» і дочекалась його після появи «великого сина свого народу», котрий приніс «у свій рідний край щастя і свободу». Близькими до цього вірша і тематично і жанрово (вірші-панегірики) є пое-

тичні твори інших закарпатських поетів Ю. Боршош-Кум'ятського, К. Вагилевича, вірші яких мають навіть однакові заголовки: «Т. Г. Масарику».

Дещо інакше розкрив «масариківську тему» сьогодні призабутий поет Борис Мартинович, котрий наприкінці 20—30-х років жив на Закарпатті, але походив зі сходу України, зі стародавнього козацького роду (його предком був кошовий отаман Лукаш-Мартинович). Б. Мартинович присвятив Т. Г. Масарикові декілька віршів: «Великий Коваль», «7 березня на Закарпатті (день народження Т. Г. Масарика)», «Т. Г. Масарик-визволитель». Останній вірш, надрукований в антології, написаний 27 жовтня 1928 р. — у десяту річницю проголошення Чехословаччини, — є своєрідною подякою поета Масарикові, який приніс свободу не лише чехам і словакам, скинувши кайдани рабства з їхніх рук, а й іншим слов'янам, котрі мешкали в країні. «Хто ж вона, ця людина?» — питає в останніх рядках поет, і сам відповідає: «Це гордість слов'ян — це Масарик-визволитель!»

Мала українська поетична антологія, присвячена Т. Г. Масарикові, є не лише книгою щирої вдячності і пошани до першого президента Чехословаччини, а й виявом громадянської потреби висловити ті почуття від імені українського народу. Не всі вірші рівноцінні: деякі з них написані рукою початківця, інші мають характер наслідування, але є між цими творами і справжня висока поезія. Водночас усі ці поетичні рядки написані щиро і від серця, а тому не могли залишити чеського читача, якому були адресовані, байдужим.

Коротка характеристика творів «масарівської теми» в українській поезії окреслена мною лише пунктиром і, безумовно, заслуговує на вичерпну характеристику, бо є важливою ланкою у літературних і культурних взаєминах України і Чехії.

1. *Бочковський О. І.* Т. Г. Масарик. Національна проблема та українське питання. Подєбради, 1930. 2. *Дрбал О.* Серед країн в Україні // Літ. Україна. 1992. 8 жовт. 3. *Колесса О.* Погляд на історію українсько-чеських взаємин від Х до ХХ ст. Прага, 1924. 4. *Масарик Томаш Гарриг.* Добірні думки. Прага, 1925. 5. *Могорний В.* «Благословенне будь ім'я проводиря, борця, титана!» // Літ. Україна. 1992. 8 жовт. 6. *Рудловчак О.* Згадка про нашого чеського друга // Нове життя. 1986. 4 лип. 7. *Berezovská Z.* Ukrajina v české literatuře XIX a začátku XX st. // Slavia, 1992. seš. 3. 8. *Bryk I.* Masaryk a Ukrajinci // Т. Г. Masarykovi k šedesátým narozeninám. Praha, 1930. 9. Ceskoslovenské práce o jazyce, dějinách a kultuře slovanských národů od r. 1760. Praha, 1972. 10. Т. Г. Masarykovi ukrajinšti básníci. Praha, 1936. 11. *Franko I.* Moje styky s prof. Masarykem // Зв'язки І. Франка з чехами та словаками. Братіслава, 1957. 12. *Kolessa A.* Vztahy Cechů a Slováků k Ukrajincům // Co daly naše země Evropě a lidstvu. Praha, 1940. 13. *Charvat V.* Masaryk a Ukrajinci // Slovanský přehled. 1930. S. 112—127. 14. Stopadesát let česko-ukrajinských styků. Praha, 1968.

Стаття надійшла до редколегії 22.03.96

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ХУДОЖНЬОГО ПЕРЕКЛАДУ З БОЛГАРСЬКОЇ МОВИ УКРАЇНСЬКОЮ

В українській літературознавчій болгаристиці поки що немає широкої узагальнюючої праці, яка відтворювала б у всій повноті й довершеності стан перекладацької творчості на тлі давніх і глибинних зв'язків і взаємодій літератур двох народів. І це слід визнати за неабияку прогалину в діяльності українських болгаристів. Однак немає жодних підстав принижувати чи хоч би применшувати їх теперішній доробок: у численних публікаціях порушуються ті чи інші аспекти цієї проблеми, що дають змогу скласти певне уявлення про розвиток в Україні художнього перекладу з болгарської мови.

Найсуттєвішою позитивною якістю перекладу, як твердить більшість українських учених, є точність, досягати якої перекладач повинен шляхом «перевираження» оригіналу, а «перевиражаючи» оригінал засобами своєї мови, не вдаватися до свідомого чи несвідомого свавілля [3]. Ось який приклад наводить Д. Білоус з власної перекладацької практики з болгарської мови. У підручнику, поданому йому для перекладу, був такий текст: «Геть до біса політику, мені ще дорога спина. Єдине, за чим я шкодую, так це за тим, що подорожчало чорнило». Закономірно, міркує Д. Білоус, що поет (а то були вірші Х. Смирненського) бідкається про чорнило. Та згодом виявилось, що в оригіналі було не «чорнило» (болг. «мастило»), а «горілка» (болг. «мастика»). Наводячи цей приклад, перекладач підкреслює, як небезпечно цілковито покладатися на підрядник, котрий може зіграти злий жарт з інтерпретатором іномовного твору, що недосконало дослідив лексико-семантичну, мовно-стилістичну та інші особливості оригіналу перш ніж взятися за переклад. Д. Білоус, як у свій час і М. Рильський, наполягає на тому, що слов'янські мови треба знати.

Однак поняття «точність перекладу» неоднозначне, тому й зміст у нього вкладають різний. Одні дослідники вважають, що переклад повинен передавати насамперед головні ідеї твору, інші твердять, що у ньому має бути відображений дух оригіналу. Нам здається, що найбільш доречні тут терміни «адекватність» та «еквівалентність». Щоб досягти точного відтворення подій, перекладач повинен перенести іномовний твір в атмосфе-

ру функціонування своєї мови і культури. Він не має перекладний твір ані поліпшувати, ані (тим паче!) погіршувати, а мусить підготувати повноцінний відповідник і, таким чином, досягти еквівалентності. Така позиція перекладачів цілком логічна й закономірна, бо спирається на творчий досвід видатних діячів у галузі художнього перекладу, зокрема, І. Франка, який «вимагав адекватного відтворення віршової форми оригіналу версифікаційними засобами мови-рецептора й критикував необгрунтовані відхилення від метрики оригіналу» [11, с. 12].

Як свідчить сучасна перекладацька практика і як фіксує українська літературознавча болгаристика, саме такого принципу дотримуються перекладачі у своїй роботі. Тому дивно звучить зі сторінок одного видання зовсім не риторичне запитання: «Чи слід дотримуватися під час перекладу принципу еквівалентності, чи слід зберігати віршовий розмір та ритм, систему та характер римування першотвору і таке інше?» [2, с. 66]. Яким же далеким від оригіналу виявився б переклад при такому способі його підготовки!

Кваліфікованість, високий фаховий рівень роботи перекладача не нівелюють й інші важливі особливості та якості перекладного твору. Справжній художній твір при перекладі іншою мовою має звучати актуально, по-сучасному незалежно від того, коли написаний, з якої епохи до нас дійшов. Статтю Д. Павличка у збірнику «Проблеми художнього перекладу» так і названо — «Переклад має бути сучасним» [18]. Д. Білоус додає, що «перекладений твір повинен бути співзвучний часові, навіть якщо він стосується минулого» [1, с. 10]. Так постає проблема добору об'єктів для художнього перекладу. І тут перекладач повинен безпомилково визначити саме той перекладний твір, який стане явищем його рідної культури. Навіть серед творів одного й того ж письменника кожен перекладач обирає співзвучний з його уподобаннями, манерою письма, творчими планами. Влучно з приводу цього зауважує В. Захаржевська: «Якщо Д. Методієв перекладає філософсько-публіцистичну поему «Іван Вишенський», то К. Кадійський, якому притаманне філософсько-естетичне сприйняття світу й звернення в оригінальній творчості до міфологічних, біблійних сюжетів, загальнолюдських проблем, «світових» образів, обирає для перекладу поему І. Франка «Мойсей», співзвучну його творчим інтересам» [10, с. 141]. Отже, справжньому майстру властива не «всеїдність», а певна точка зору. Ця теза підтверджується прикладом з перекладацької практики з болгарської П. Тичини і Д. Павличка: один і той самий твір («Елегію» Х. Ботева) поети інтерпретують по-різному. Точно розкривши соціальну спрямованість болгарського вірша, досягнувши адекватності форми, перекладачі розставляють на перекладах відповідні акценти, що впливають з їх-

ньої творчої манери. Так, П. Тичина, як зазначає М. Новикова, більше звинувачує «їх» — «прямих зрадників», а Д. Павличко ж із не меншою енергією критикує «нас» — «поступливих пособників деспотизму» [17, с. 48]. Одна інтерпретація, як видно, здійснюється з позиції концепції «Сталь і ніжність», друга ж — «Любов і ненависть». Інтерпретуючи поетичний світ Н. Вапцарова, Д. Павличко «прагне відтворити ідейно-естетичну домінують перекладаваного твору» [10, с. 147], а переклади В. Сосяри з Н. Вапцарова «пройняті, — на думку дослідників, — глибоким ліризмом» [10, с. 149]. Розгляд же оригінальних творів Н. Вапцарова та аналіз перекладів згодом переріс у літературознавчих працях українських болгаристів у різножанрову за формою висвітлення й багатоаспектну за спрямуванням тему боротьби проти насилля.

Як зазначають українські болгаристи, важливе значення має проблема національного колориту перекладного твору. Отже, чим виразніше збережений національний колорит оригіналу, тим сильнішим буде його вплив на сприймаючу культуру. Власне цю закономірність підмітив свого часу І. Франко, котрий вбачав завдання української демократії у тому, щоб пробуджувати й організовувати (і через художню творчість також. — Н. Г.) не тільки власний народ, а й сусідні народи [21, с. 9].

Письменники-перекладачі дивляться на інонаціональний світ очима свого народу, добирають відповідні образи, барви, звуки з рідної культурної скарбниці. Національний колорит іншої літератури так глибоко западає в душу митців, що спонукає їх розширювати тематичний діапазон власних творів, залучати інонаціональні образи, мотиви, символи до свого арсеналу й майстерно їх використовувати в оригінальній практиці [9; 12; 13; 14 та ін.].

Але інтерпретатор іномовного твору неминує припускати-меться помилок, якщо він не знає історії даного народу, не обізнаний з розвитком його культури, зі специфікою традицій та звичаїв і, що само собою зрозуміло, не володіє досконало його мовою. Навіть окремі прогалини у комплексі цих знань і умінь перекладача неминує негативно позначаються на кваліфікованості його перекладів. Якщо у досвідченого літератора трапляються невдалі варіанти, то годі говорити про літератора молодого, який ще тільки опановує перекладацьке ремесло.

У болгарському тексті роману І. Вазова «Под игото» («В ярмі») в одному з описів обіду батько пропонує налити для дітей вина в якийсь порцеляновий посуд (болг. «фарфорна паница»). В. Щурат, подаючи свій варіант перекладу [6, с. 10], обмежується русифікованим словосполученням «порцеляновий кубок». У пізнішому перекладі цього твору [5, с. 6] замість «фарфорна паница» вжито зовсім незрозумілу українському читачеві «пор-

целянову яндову». Таким чином, у перекладах не лише допущено лексичну неточність, а й позбавлено перекладний текст одного з штрихів болгарського національного колориту. Щодо «елементів національного колориту, для яких у мові перекладача не існує еквівалентів, то їх, — радить М. Русанівська, — доцільно замінити нейтральними субститутами» [20, с. 61]. Допомогти перекладачеві у цьому мають наявні лексикографічні словники.

А тим часом є чимало прикладів майстерного перекладу з болгарської. В. Захаржевська підкреслює, як під пером П. Тичини «твори болгарських поетів стають часткою української літератури» [10, с. 143]. Водночас, читаючи перекладений майстром болгарський твір, «ви відчуваєте, — наголошує М. Рильський, — що перед вами болгарська земля, що це пише болгарський поет» [19].

Сприятливі умови для відповідності мовних засобів перекладу змістові й стилю відтворюваного оригіналу створюються, на думку науковців, завдяки близькості географічного розташування болгарського та українського народів, їх спільному історичному й культурному корінню. Виникають майже повна еквіритмія оригіналу й перекладу, подібна звукова організація віршів і схожої символіки, що позначається на близькості поетичної форми й внутрішнього настрою творів [7]. З іншого боку, художній переклад зі спорідненої мови ніколи не був легшим за будь-який інший. Він, навпаки, потребує від перекладача вирішення складних творчих завдань, а передусім досконалого володіння мовою оригіналу. Можна уявити, яке вміння потрібне для точного перекладу фразеологічного матеріалу або чужомовних антропонімів і топонімів. Тут треба досягти не тільки словесної адекватності, а й естетичної тональності, національної тотожності.

Різноманітні проблеми майстерності перекладу порушують у своїх літературознавчих працях М. Гольберг, Р. Лубківський, В. Лучук [8; 15; 16] та інші українські болгаристи, котрі прийшли до теоретичних узагальнень і рекомендацій у галузі художнього перекладу завдяки власному творчому досвіду. Владає в око, що аналіз перекладів у дослідженнях українських болгаристів, як правило, не обмежується філологічним аспектом, а розширює можливості для показу суспільної функції перекладного твору, розкриття його ролі й значення для нас сьогодні.

Сам акт перекладацької діяльності засвідчує наповненість сучасного суспільства духовними цінностями різних народів та епох. Нам потрібні переклади, в яких, за словами дослідників і самих перекладачів, «використане мовне багатство, враховано новий асоціативний зв'язок слів, здатних передати ідеї й образи

оригіналу, найтонші його нюанси. Тут крім фахової підготовки і знання мов потрібна ще й зацікавленість, одержимість перекладача» [4, с. 23]. Справді, від таланту перекладача, художньої сили й досконалості його творчості залежить інтенсивність і глибина процесу взаємодії літератур у наш час. А тому є всі підстави розглядати і художній переклад з болгарської мови на українську як високопрофесійну творчу справу, що служить піднесенню духовності й збагаченню всеслов'янської й ширше — вселюдської культури.

1. *Белоус Д.* Перевод — дело творческое // Вопр. литературы. 1979. № 5. 2. *Бех П.* Гармонія змісту й форми в поетичному перекладі // «Хай слово мовлене інакше...»: Статті з теорії критики та історії художнього перекладу. К., 1982. 3. *Білоус Д.* «І талант, і совість» // Літ Україна. 1980. 11 квіт. 4. *Білоус Д. Г.* Перекладач і час // Культура слова. 1984. Вип. 27. 5. *Вазов І.* Під ігом: Роман. К., 1957. 6. *Вазов І.* Під ярмом: З часу боїв Болгар з Турками 1876 р. Львів, 1901. 7. *Венгренівська М. А., Конєва Я. П.* Мовнофольклорні елементи у віршах Лесі Українки та їх перекладача в болгарських та французьких перекладах: На прикладі поезії «Калина» // Теорія і практика перекладу. 1981. Вип. 5. 8. *Гольберг М.* Долаючи час і простір: Переклад та проблеми національного відродження // Дзвін. 1992. № 7—8. 9. *Захаржевська В. О.* Образът на България в съвременната украинска литература // Пламък. 1973. № 22. 10. *Захаржевська В. О.* Українсько-болгарські літературні взаємини ХХ ст. (в історичній динаміці літературного процесу). К., 1989. 11. *Зорічак Р. П.* Іван Франко як перекладознавець // Теорія і практика перекладу. 1981. Вип. 5. 12. *Кетков О.* Від Дніпра до Маріци // Всесвіт. 1971. № 7. 13. *Коваленко Л.* До слов'янських витоків поезії Тичини // Рад. літературознавство. 1981. № 1. 14. *Кутковець К. Т.* Болгарська тема у творчості українських радянських поетів // Пробл. слов'янознавства. 1990. Вип. 41. 15. *Лубківський Р.* Свободи полум'яний геній // Його ж. Многосвіточ. К., 1978. 16. *Лучук В.* До образу Христо Ботева в українській сучасній поезії // Пробл. слов'янознавства. 1990. Вип. 42. 17. *Новикова М.* Перекладач і класика // «Хай слово мовлене інакше...». К., 1982. 18. Проблеми художнього перекладу: Статті з теорії, критики та історії художнього перекладу. К., 1982. 19. *Рильський М.* Про перекладання поетичних творів // Рад. Україна. 1951. 12 листоп. 20. *Русанівська М. В.* Національний колорит у перекладному творі // Рад. літературознавство. 1988. № 7. 21. *Франко І.* Література, її завдання і найважливіші ціхи // Збір. творів: У 50 т. К., 1980. Т. 26.

Стаття надійшла до редколегії 18.02.96

ПІДХІД ДО ІЛЮСТРУВАННЯ ПОТЕБНЯНСЬКОГО ВЧЕННЯ ПРО МЕТАФОРУ (На матеріалі української, російської та сербської поезії)

Величезним різностороннім досвідом людського пізнання доведено, що багатьом речам і поняттям властива триєдність. Нехай це твердження залишиться апріорним. Навіть в назві нашого сюжету присутня певного типу триєдність — не єдність матеріалу української, російської та сербської поезії, звичайно, а єдність трьох складових певної цілісності, про яку хотілося б повести мову. Та розглядати задеклароване у заголовку формулювання варто в оберненому порядку. Спочатку йде вчення про метафору. Це надзвичайно широка тема, але її можна сконденсувати щодо нашого сюжету, щоб логічно перейти до власне потебнянського вчення про метафору. Це вже буде два елементи, а третім виступить ілюстрування цього вчення, тобто механізм залучення Олександром Потєбнею прикладів для підтвердження своїх теоретичних припущень і тверджень.

І. Вчення про метафору чи не вперше було сформульоване в «Поетиці» Арістотеля [1, с. 645—680, 779—788; 2]. Погляди Арістотеля на природу метафори мають виняткове значення, бо саме вони в першу чергу впливали на подальші уявлення про цю матерію. Щодо використання Потєбнею арістотелівських положень, то ми ще до цього повернемося у відповідному місці. А наразі вартувало б подати хоча б мінімальний ескіз історії вчення про метафору. До речі, Арістотель веде мову про метафору ще й у своїй «Риториці», і не випадково саме в ній. Бо вдале використання метафор є ознакою не тільки поетичного таланту, а й ораторської майстерності. Про це ж в давнину писали Цицерон та Квінтіліан. У нашому письменстві найдавніше тлумачення метафори знаходимо в першому «Ізборнику Святослава» [5; 6, с. 10—11]. У цьому збірнику, складеному первісно для болгарського царя Симеона, а згодом переписаному для київського князя Святослава Ярославовича, у цій «богословській енциклопедії» були поміщені й деякі твори, далекі від церковних тем [3; 7]. Зокрема, для нас дуже цікавим є трактат Георгія Херобоска «О образех», що його Д. Чижевський назвав «підручником поетики старої України» [12, с. 61]. Не

менш цікавим є й те, що Потебня посилається на Херобоска в своїх записках з теорії словесності [8, с. 163, 180]. У «Поетиді» Юлія Цезаря Скалігера (перше видання: 1561) підсумовано дотогочасний досвід у науковому освоєнні метафори. В українських (теж латиномовних, як і скалігерівська) поетиках ґрунтовно розроблене вчення про метафору. В цьому плані варто згадати хоча б поетики Феофана Прокоповича (1705) чи Митрофана Довгалевського (1736) [4; 11, с. 335—500]. Цікаві трактування метафори знаходяться і в нотатках до «Лаокоону» Г.-Е. Лессінґа, і в гегелівських «Лекціях з естетики», і ще багато де. Зокрема, в ХХ ст. з'явилася величезна кількість теоретизувань з приводу метафори; наше століття збагатило і урізноманітнило вчення про метафору, розширивши його до фантастичних розмірів і виходів у інші (навіть нефілологічні) галузі знання. Навколометафорні дослідження і роздумування Ернста Кассірера, Рене Уеллека і Остіна Уоррена, Хосе Ортеґи-і-Гасцета, Романа Якобсона, Гальвано делла Вольпе, Поля Рікьора та інших відомих філологів і мислителів — створюють панорамне уявлення про розвинене (і розгалужене у своїх модифікаціях) сучасне вчення про метафору. Але нас наразі цікавить стан цього вчення наприкінці століття минулого. Найповажнішу побудову вчення про метафору знаходимо саме в розробках Олександра Потебні. І тут доречним буде сказати, що можна простежити досить чітку лінію у розвитку вчення про метафору — від найдавніших часів до кінця ХІХ ст.: це лінія — А р і с т о т е л ь — П о т е б н я.

ІІ. Потебнянське вчення про метафору було вироблене в процесі читання спеціальних курсів теорії поезії. І основні положення цього вчення увійшли до зібраних і виданих посмертно заміток О. Потебні — «Из записок по теории словесности» (Харків, 1905). Фрагментарно ці записки передруковувалися і протягом останніх десятиліть [8, с. 132—314; 9, с. 286—461; 10, с. 103—140, 149—205, 264—289]. Окремі частини вчення про метафору сформульовані в різних записках-розділах названої праці («О тропах и фигурах вообще», «Метафора», «Сравнение», «Виды метафоры со стороны качества образа и отношения к значению» тощо), але їх об'єднує загальна тенденція зведення опрацьованого матеріалу до єдиного у своїй багатогранності теоретичного узагальнення. А квінтесенцією потебнянського вчення про метафору можна вважати розділ «Записок», названий просто і вичерпно — «Метафора». Тому варто зосередити свою увагу саме на цьому розділі; зрештою, найпоказовіші ілюстрації наведені теж саме в ньому.

Спочатку Потебня наводить аристотелівське визначення метафори в грецькому оригіналі. По-українськи воно звучить так: «Метафора — перенесення слова зі зміною значення або з роду

на вид, або з виду на рід, або з виду на вид, або за аналогією» (переклад Бориса Тена) [2, с. 75]. Потєбня ж перекладає це визначення таким чином: «Метафора есть перенесение постороннего слова (т. е. слова с другим значением по отношению к значению искомому): а) или от рода к виду, б) или от вида к роду, в) или от вида к виду, г) или по соответствию (сходству)» [8, с. 202]. Далі він додає вже від себе: «а) и б) — синекдоха, в) — метонимия, г) — метафора в тесном смысле» [8, с. 202]. В даному випадку Потєбня схильний вважати власче метафорою (у вузькому смислі) перенесення значення слова за аналогією («по соответствию, сходству»). Ця відповідність (подібність, схожість) і є перенесенням за аналогією. Задля порівняння і вирівняння термінологічної вібрації варто навести ще одну російську інтерпретацію цього аристотелівського визначення: «Переносное слово (*metaphora*) — это несвойственное имя, перенесенное с рода на вид, или с вида на род, или с вида на вид, или по аналогии» (переклад М. Гаспарова) [1, с. 669]. Перенесення за аналогією допускає взаємний обмін елементами між двома конструкціями (наприклад: Діоніс має чашу, Арєй же має щит, — кожен з них має те, що йому властиве, — але чашу можна назвати щитом Діоніса, а щит — чашею Арєя). Потєбня висловлює на цей предмет серйозне застереження: «Рассуждение Аристотеля об обоюдной замене членов пропорции в метафоре было бы справедливо, если бы в языке и поэзии не было определенного направления познания от прежде познанного к неизвестному; если бы заключение по аналогии в метафоре было лишь бесцельною игрою в перемещение готовых данных величин, а не серьезным исканием истины» [8, с. 203]. Виявлення цієї істини відбувається за допомогою чуттєвого пізнання. Визначаючи відношення між порівнянням і метафорою, Потєбня застановляється над цим питанням, перефразовуючи В. Вакернагеля: «При сравнении (фигуре), рядом с обычным представлением и его выражением, ставится другое представление и выражение, менее обычное, более чувственное и наглядное; при метафоре (тропе) совсем устраняется обычное, менее чувственное представление и его выражение, а на место его становится его более чувственный противень... Итак, одним словом, метафора есть сокращенное сравнение» [8, с. 204]. Після цього досить категоричного проміжного визначення робиться ще один висновок про те, «що порівняння як граматична форма, як словесне позначення і образу, і позначуваного, містить у собі метафору, а не інші тропи» [10, с. 131]. І коли Потєбня починає вести мову про граматичні (головно синтаксичні) форми метафори, автоматично виникає необхідність залучення ширшого ілюстративного матеріалу.

III. Наразі ми не будемо вникати у всі нюанси ілюстрування потєбнянського вчення про метафору пасажами з української, російської та сербської поезії, зупинимось лише на джерелознавчому аспекті. До розряду загальних місць віднесемо досконале знання Потєбнею цих трьох слов'янських мов. Українська була рідною мовою Потєбні, російська — мовою його кар'єри, а сербську він перфектно вивчив. Отже, основним джерелом українських цитат була збірка «Народные южнорусские песни», видана 1854 р. Амвросієм Метлинським. Російський ілюстративний матеріал Потєбня брав зі збірки «Русские народные песни, собранные П. В. Шейном» (Москва, 1870), а теж зі свого улюбленого Пушкіна (дуже часто з «Євгенія Онегіна»). Сербські цитати походять з чотиритомника Вука Караджича «Српске народне pjesme», зі збірки Джордже Райковича з такою ж назвою, але лише в одному томі (Новий Сад, 1869).

Наприкінці залишається лише відзначити органічність співіснування в наукових текстах Потєбні навіть уривків шедевральної поезії. Навіть невеликих уривків, бо якщо йти знову ж таки за Потєбнею, то й кожне окреме слово може мати всі властивості художнього твору.

1. *Аристотель. Поэтика* / Пер. с древнегр. Гаспаров М. Л. // Соч.: В 4 т. М., 1983. Т. 4. 2. *Аристотель. Поэтика* / Пер. зі старогр. Тен Борис. К., 1967. 3. *Бондарь С. В. Философско-мировоззренческое содержание «Изборников» 1073 и 1076 годов.* К., 1990. 4. *Довгалевський М. Поэтика: «Сад поэтический»* / Пер. і прим. Маслюка В. П. К., 1973. 5. *Изборник Святослава 1073 г.* М., 1983. 6. *Изборник Святославов 1073 р. (Фрагмент)* // Хрестоматія давньої української літератури / Упор. Білецький О. І. К., 1967. 7. *Пейцев Б. Философский трактат в Симеоновом сборнике* / Пер. с болг. К., 1983. 8. *Потєбня А. А. Теоретическая поэтика* / Сост. А. Б. Муратов. М., 1990. 9. *Потєбня А. А. Эстетика и поэтика* / Сост. и примеч. Иваньо И. В. и Колодной А. И. М., 1976. 10. *Потєбня О. Эстетика і поезика слова: Зб.* / Упор. і прим. Иваньо І. В. і Колодної А. І. К., 1985. 11. *Прокопович Ф. О поэтическом искусстве* // Соч. / Под ред. Еремьина И. П. М.; Л., 1961. 12. *Чижевський Д. Історія української літератури: Від початків до доби реалізму.* К., 1994.

Стаття надійшла до редколегії 18.02.96

ТЕНДЕНЦІЯ МЕТАФОРИЗАЦІЇ ЛЕКСИЧНОГО СКЛАДУ ПОЛЬСЬКОЇ ПРЕСИ ОСТАНЬОГО ДВАДЦЯТИЛІТТЯ

Дослідження сучасної польської лексики на матеріалі польської преси останніх десятиліть виявило тенденцію активного використання метафоричних висловлювань. Особливо це помітно при порівнянні текстів преси до 1980 р. та після цього року. Адже до вказаного часу ще досить ефективно діяла цензура, яка не допускала як концептуального матеріалу, так і його мовних виражень. Більшість преси, яка критикувала суспільний лад, виходила нелегально. Результати вивчення лексичного складу легальної преси до 1980 р. свідчать про те, що метафоричні висловлювання вживаються часто з давно відомим значенням, зафіксованим у словниках, без гострого саркастичного забарвлення. Це, наприклад, іменники: *walka (z cieniem)*, *linia (kredytowa)*, *siła (przebieca)*, *element (strachu)*, *rząd (dusz)*, *spirala (zbrojeń)*, *szczyt (krajów)*; прикметники: *najczarniejszy (scenariusz)*, *światłana (przyszłość)*, *naturalna (pozycja)*; дієслова: *poszła (wiadomość)*, *paginać (prawo)*, *krążyć (pogłoski)*, *przyniosły (na czworakach)*, *(wiary) nie złamały*.

Аналіз метафоричних новотворів, що з'явилися у пресі до 1980 р. *, виявив численну групу назв осіб з різних сфер діяльності та життя, наприклад: *autorajęciarz*, *elektropajęciarz*, *bananowiec*, *góral (kolarz)*, *internacjonal (zawodnik)*, *kolejkowicz*, *leżak (leżący na ulicy)*. Лише десяток назв осіб стосується політичного життя, і це загальноадміністративні назви: *aparatchyk*, *decydent (ten co decyduje)*, *bojówkarka (terrorystka)*, *eurokrata*, *oficel*, *krawiec (cenzor)*.

Такий самий політично нейтральний фон виявляє аналіз другої найбільш чисельної групи — «назви процесів». Це передусім назви побутового рівня, наприклад: *bliźniakowanie kół*, *obłożenie (łózek)*, *chalturować*, *chachmęcenie (kręcenie)*, *generować*. Є лише декілька політичних новотворів: *gierkówka*, *dołuskiwać się*, *finlandyzacja*.

Численною є група новотворів від власних назв, вживаних у суспільно-політичній сфері: *cezaryzmu*, *franciskanizm*, *judaizacja*, *keunesizm*. Лише невелика частина досліджених метафорич-

* *Nowe słownictwo polskie: Materiały z prasy lat 1972—1981 / Pod red. Tekiel Danuty. Warszawa, 1988. Cz. 1—2.*

них новотворів цього часу складається на образні коди «кризисна ситуація», «напруженість», «нестабільність»: *dołek*, *anarchochoroba*, *lokciowanie*, *przerychanie*, *kolejkowanie*, *bublarstwo*, *lewizna*.

Проте в період після 1980 р. майже половина вибраного фактичного матеріалу складається на ці образні коди. У Польщі з 80-х років відбулися зміни у суспільно-політичній, економічній системі. Легальна польська преса реагувала на ці зміни, особливо після «військового стану». Демократизація суспільного розвитку, свобода слова веде мовби до звільнення лексичного складу, мови, активізації мовної творчості. Пошук носіями мови подібностей між фрагментами навколишнього світу, між самими об'єктами з метою точнішого, сміливого, саркастичного, емоційного відтворення у мові позамовної дійсності веде до виникнення у цей період великої кількості лексики з переносним значенням, зокрема метафоричної. Відомо, що метафора виконує моделюючу функцію, вона не лише формує уявлення про об'єкт, але передбачає спосіб і стиль мислення про нього. Люди у своєму спілкуванні вдаються до використання метафори, тому що вона дає змогу виразити такий зміст, для якого не вистачає готових засобів у мовній системі. Власне проблемі неосемантизмів та морфологічних новоутворень в рамках метафоричної лексики присвячена ця стаття.

Польське публіцистичне мовлення після 1980 р. багате на цікаві метафоричні вислови (слова, словосполучення; речення). Фактичний матеріал становить 800 одиниць, більшість — іменники (350), прикметники (250), дієслова (110).

Постає питання: які типи метафоричних новоутворень збагачують польський лексичний склад і які їх пропорції в структурі новішої лексики? Джерела приросту лексики ті ж самі, що були й протягом багатомісячної історії польської мови: 1) вітчизняні словотвірні процеси; 2) надання старим назвам нових значень, утворення неосемантизмів (у цьому процесі активну участь беруть запозичення); 3) конструювання складених лексичних одиниць — неофразеологізмів.

У номінативному метафоричному процесі на перший план висувається семантична номінація. В групі неосемантизмів містяться іменники, прикметники, дієслова, прислівники. Семантична мотивація — основа метафоризації — відбувається в ході розбудови похідного значення навколо одного з семантичних компонентів первинного значення.

Цікавим є той факт, що основою метафоризації багатьох іменників стали запозичення з інших мов, в багатьох випадках зафіксовані у словниках з таким переносним значенням, наприклад: *forsowanie* (języka), *recepty* (na życie), *portret* (strefy gubłowej), *symptomy* (zmian), *mechanizm* (sukcesu), *labirynt*

(podatkowy), oaza (spokoju). Одночасно функціонує значна кількість запозичень-неосемантизмів, метафоричне значення яких ще не зафіксоване у словниках: aparatczyk (aparatczyk), aplikacja — „...brak wyspecjalizowanych ośrodków do aplikacji (czyli wdrażania automatów i robotów...)“ (ŻW, 279, 1988, 2), ateistacja, ateizacja, ażur — „...kupuje tzw ażury od Kazelu...“ (Polit, 13, 1990, 4).

В рамках утворення метафоричних неосемантизмів спостерігаємо активізацію процесу детермінологізації. Спосіб надання переносного значення термінам (запозичення термінів загальною мовою) загалом є найбільш типовим для польської мови повоєнних років.

Термінологічна метафора відіграє суттєву роль в писемній польській мові, в даному випадку в публіцистиці. Сторінки польської преси наповнені давно вживаними стійкими словосполученнями типу: kapitał zaufania, bilans osiągnięć, inwazja pętel-tów, ofensywa kupujących та новими: artykulacja dążeń, zachodnioeuropejskich atlantydwów, ćwiczą na atlasie. Термінологічні відношення бувають часом максимально використані в конструкціях індивідуальних журналістських переносів: „Beton trzyma się mocno. Co z tego, że wielu dotychczasowych betoniarzy stało się ostatnio rewolucjonistami. Beton pozostanie betonem“ (Razem, 18, 1989).

У процесі детермінологізації часто беруть участь такі запозичення:

- медицина: paraliż (funkcjonalny), proteza (gospodarki rynkowej);
- фізика: pryzmat (portfeli);
- біологія: epiderma (emigracyjna), wirus (kosmopolityczny);
- геологія: klimat (w muzyce), oaza (spokoju);
- музика: aplikatura (życiowa);
- лінгвістика: palatalizacja (serdeczna), margines (społeczeństwa);
- криміналістика: daktyloskopia (ludzkości);
- косметологія: makijaż (lokat międzybankowych);
- політологія: liga (wirusów), imperializm (nikotynowy).

Утворення шляхом морфологічної деривації посідають друге місце серед метафоричної лексики. Особливістю є те, що це новоутворення після 1980 р. При утворюванні цих дериватів використовуються вже відомі в польській мові словотвірні елементи, хоча робиться це досить хаотично.

Найбільш активним є суфіксальний спосіб зі суфіксом як словотвірним елементом (формантом). При утворенні іменників досліджуваної лексики продуктивність виявили форманти: -acja, -ówka, -ość, -ec, -owiec. Інші форманти зустрічаємо в одно-

му або двох прикладах: -owicz, -ista (-ysta), -ant, -astwo, -oja, -arz, -acz, -ak, -yda, -anin, -anga, -izm (-yzm).

Віліменникові утворення: kadrówka (kadra), kuroniówka (Kuroń), krokodyliada (krokodyl), maszynizm (maszyna), algeryzacja (Algeria), litwinizacja (Litwa), albumowicz (album), angiowiec (angina), atomówka (atom), baranoja (baran).

„Algeryzacja”, czyli ograniczenie ilości zagranicznych specjalistów...” (Polit., 47, 1987, 20). „...T. Bereza potraktuje te refleksje jako kolejny przejaw „baranoi” (Tyg. kult., 50, 1985, 12). „...Obejrzeć kolejny odcinek „krokodyliady” jak publicysta „Słom Wybrzeża” nazwał „Powrót do Edemu” (Tyg. Kult., 30, 1986, 37). „Zebrało się blisko 70 osób, olsztyńska „kadrówka” NZS” (Razem, 18, 1989). „...Otrzymać tzw. mieszkaniową kuroniówkę, czyli zasilek...” (Polit., 49, 1990, 17). „Bonami żywnościowymi zwany mi „kurońkami” objętych zostanie 4,5 mln osób o najniższych dochodach” (Panor., 42, 1989). „Rewolucja ma przynieść odwilczenie. Totalny maszynizm” (Tyg. kult., 3, 1986, 12). „Maszynizm ma być ratunkiem. Wilka zastąpi maszyna. Muzyki — wilki, gnani do fabryk...” (Tyg. kult., 3, 1986, 12). „Ludzie boją się nowego — atomiści przytaczają przykład telewizji” (Razem, 18, 1989). „...Przed podjęciem budowy pierwszej polskiej „atomówki” (Polit., 48, 1990, 11).

Відприкметникові утворення: jaskiniowość (jaskiniowy), litościwiec (litościowy), lojalka (lojalny), balonówka (balonowy), baniakowatość (baniakowaty), czerwieniec (czerwony), gabinetowiec (gabinetowy), hybrydalność (hybrydalny), gabinetowość (gabinetowy).

„Ja jestem antykomunistą i jako a-ta tej jaskiniowości się boję” (Polit., 18, 1990, 4). „Był tam parszywy, mały dziennikarz, pan Szaniawski, który również zaczynając od czerwieńców skończył jako cenzor, tłumiciel wielkiej krytyki...” (Polit., 2, 1989, 10). „To czapki „balonówki” w kościele są znakiem tej „lewicowości”” (Polit., 42, 1989, 11). „Lecz pospolitość rysów, baniakowatość brzuchów trzydziestolatków...” (Polit., 19, 1988, 15). „Zastępca kierownika kadr ...wzywa do siebie kolejno i zmusza do podpisania lojalki” (Solid., 11, 1990). „Jest to myśl skazana na hybrydalność” (Lit., 10, 1988, 6). „Skończyła się era Wałęsy boksera, a zaczęła Wałęsy-gabinetowca...” (Polit., 50, 1990, 1).

Віддієслівні утворення: główkowanie (główkować), aranżacja (aranżować), bracz (brać), odwilczenie (odwilczeć).

„Bo trzeba główkować, żeby coś mieć” (Fil., 24, 1989). „...Przystosowany do dowolnej aranżacji wnętrza, które można zmienić w ciągu kilku godzin” (Polit., 22, 1989, 10). „Słowem, żyjemy w społeczeństwie „braczy” (Tyg. Kult., 50, 1989, 11).

На тлі суфіксальної деривації в дуже малому обсязі діє утворення метафоричних найменувань за допомогою усічення про-

дуктивної основи: angaż (angażować); „...coraz częściej rozmowy o angażach rozpoczynają się od pytania: „gdzie pani wygrała?““ (Polit., 46, 1988, 7); konserwa (konserwatywny); „...było przyczyną jego zatargu z krakowską konserwą“ (Tyg. kult., 51—52, 1986, 11); konspira (konspiracja); „Zapasy przejedli. bo konspira też się musiała czymś żywić“ (Polit., 33, 1989, 3); lojal (lojalny); „publikację tekstu uzależniono od podpisania „Lojala“ że nie będę publikował w drugim obiegu“ (Tyg. kult., 20, 1989, 14).

При утворенні прикметників з переносним значенням зустрічаємо поодинокі приклади з різноманітними формантами: -пу, -ony, -any, -aty, -owaty, -acki, -owu, -uci, -owski.

Відіменникові прикметники: czujnościowy (czujność); „do r. 1949, do słynnego „czujnościowego“ plenum miał na nią bardzo szerokie spojrzenie“ (Kult., 42, 1986, 6); ludacki (lud); „zdaniem ludackich polityków dzięki... Słowacja... urosła do rangi realnego sojusznika Niemiec“ (Polit., 50, 1988, 14); mamuci (mamut); „...mamuci proces...“ (trwają 19 miesięcy) (EW, 216, 1988); balcerowiczowski (Balcerowicz); „...realizować balcerowiczowski program stabilizacyjny...“ (Polit., 52—53, 1989).

Відприкметникові прикметники: czerwonacki (czerwony); „pytanie jak dla prasy „czerwonackiej“; jaka jest...“ (Polit., 2, 1989, 10).

Віддієслівні прикметники: czepialski (czepiać); „...moje felietony... wobec rosnącej opozycji nieufne i również czepialskie...“ (Polit., 2, 1989, 16).

Новоутворених дієслів є декілька: łarówczeć (łarówka); „świat wokół mnie... chłodnieje, łarówczeje, staje się wyrachowanie logiczny“ (Polit., 43, 1987, 3); główkować (głowa); „...bo trzeba główkować, żeby coś mieć“ (Fil., 24, 1989); basować (bas); „zrozumiałe, że głośno basują w tej kampanii propagandowo-psychologicznej...“ (Polit., 8, 1985, 10).

Майже одночасно з іменниками та прикметниками з'являються прислівникові утворення: bajerancko (bajerny, bajer), bajerowsko; „...wybudować luksusowy hotel ze wszystkimi bajerami: basenem, kortami...“ (Polit., 29, 1990); „bo gdyby na przykład chcieli się ubrać modnie, bajerancko, to muszą...“ (Tyg. Kult., 46, 1988); „nie zależy jej na bajernih ciuchach“ (SM, 147, 1986, 3); „...za to przybywa bajerowsko ubranych... w zachodnie łyżwy szpanerów...“; baloniasto (baloniówka, balonowy); bombowo (bombowy).

Ряд найменувань виникає внаслідок складення основ. З'являються слова, здатні трансформуватись у словосполучення, що складаються з двох повнозначних слів, з основ яких в процесі словотворення формуються складні (з переносним значенням).

Основа цих складних слів конструюється з основи іменника і дієслова: komunożerca (żreć komunę); з двох іменних основ, з'єднаних інтерфіксом -o- (іменники): anarcholewak, amebogeny, kryptodyktator, kryptokomuch, kryptokomunista, kryptopropaganda. „W Hanoi, uchodzącym za amebogenne, Szwedzi nie ukrywali...“ (Polit., 5, 1990); „...odwetem za zniszczenie przez anarcholewaków spod znaku PPS“ (Polit., 46, 1988, 15); „przez import... podjęte w feudalnej i kryptofeudalnej gospodarce Polski w latach 70-ch“ (Polit., 17, 1989, 18). Прикметники: amebogeny, konfliktogeny, kretynoidalny, kryptofeudalny, kryptolegalny, kryptopaństwowy; „...kryptoidalny organ tego związku“ (Tyg. Kult., 49, 1985, 13); „...kryptopaństwową siecią handlową...“ (Polit., 52, 1987, 16); „są także decyzje, które... nazwałbym kretynoidalnymi“ (Polit., 22, 1988, 16); „...konfliktogeny charakter nierówności położenia materialnego i udziału we władzy“ (Polit., 18, 1990, 5).

Спостерігається активне використання метафори у назвах статей. Метафоризація у словах і словосполученнях не являє собою явище, тотожне явищу метафоризації у назвах статей. Назва статті — це не просто слово, словосполучення, речення, це структура, яка містить у собі елементи, завдяки яким і можна виконувати роль назви. Вона — засіб, за допомогою якого автор хоче передати читачеві й зміст проблеми, яку порушує, і подібність її до інших проблем; намагається висловити свої асоціації у зв'язку з порушеним питанням, врешті-решт, власне ставлення і т. п. Утворюється ланцюг зв'язку: зміст статті—певний образ—назва статті. Назва стає своєрідним містком, який з'єднує автора і читача, дає їм змогу порозумітися і знайти спільне у своїх світоглядах. Часто на розуміння метафори впливає знання художньої суспільно-політичної літератури, історії, етнографії, мистецтва тощо.

Є метафори, розраховані на самостійне розуміння, і загальноприйняті, досить прозорі: „Nie zamieniaj serca w patyk“, „ocean wspomnień“, „jak przeżyć remont“, „smak prawdziwej przygody“, „smak luksusu“, „białko — to życie“, „Apokalipsa“, „w raju pod jabłonią“. Не останню роль у назвах статей відіграють фразеологізми як засіб метафоризації. Це також загальноновживані, зрозумілі фразеологічні одиниці: „królowa traci głowę“, „koziół ofiarny“, „to co widać gołym okiem“, „lepkie ręce“.

Менш прозорими є назви з використанням частини фразеологічної одиниці: „cudze chwalicie, swego nie zpacie...“ (опущена друга частина: „...sami nie wiecie, co posiadacie“). Важче сприймаються метафоричні назви, розраховані на самостійне розуміння змісту: „sprawiedliwość śpiewająca“, „wsiaść do pociągu“, „srebrny akcent lata“, „sublokatorzy wyobrażeń“.

Список скорочень: ŻW — „Żołnierz Wolności”; Polit. — „Polityka”; Tyg. kult. — „Tygodnik kulturalny”; Panor. — „Panorama”; Solid. — „Solidarność”; Lit. — „Literatura”; Fil. — „Film”; Kult. — „Kultura”; EW — „Ekspres Wieczorny”.

Стаття надійшла до редколегії 21.03.96

Аліна АЛЬГЕРТ, Іван ТЕПЛЯКОВ,
Львівський університет

ТРАДИЦІЇ ЧЕСЬКОЇ ПАРЕМІОЛОГІЇ

Прислів'я та приказки, цей найцінніший скарб мудрості, правди, дотепності, гумору і фантазії народу належить до найстаріших жанрів народної поетичної творчості. Водночас вони є одним з найстаріших елементів, що формують культуру народу, а тому вік багатьох з них визначається віком самого народу — носія мови. Доказом того служать, наприклад, тексти прислів'їв на ассирійських клинописних дошках, досліджених відомим німецьким вченим М. Ягером. Порівняно часто зустрічаються прислів'я та приказки у давньоіндійському санскриті. Давньоєгипетські прислів'я ми знаходимо вже на відомому лейденському папірусі. Багато з них за посередництвом давньогрецької та латинської мов потрапило до Європи і було засвоєно всіма її національними культурами. Давньогрецькі прислів'я і сентенції були відомі вже у стародавні часи, про що свідчить давньогрецька література та філософські трактати. Те ж саме можна сказати і про давню латинську культуру, яка, хоч і не мала спеціальних пареміологічних збірок, але прислів'я, гноми, сентенції у великій кількості зберегла у багатій літературній спадщині латинської класики: у Сенеки, Федра, Ціцерона, Овідія, Вергілія та інших письменників. На стародавню культуру народів вплинуло християнство, за посередництвом якого пареміологічний фонд їхніх мов збагатився численними виразами біблійного характеру.

Корені чеської пареміологічної традиції сягають епохи середньовіччя. Сліди окремих прислів'їв та приказок знаходимо в найстаріших рукописах і хроніках XIV ст. у Даліміла (1314), Пулкави, Штітного. Приблизно у 1360 р. з'являється перша рукописна збірка сентенцій монаха Конрада з Гальберштадта „*Tripartitus moralium*“, яка налічувала близько 40 давньочеських прислів'їв, своїм змістом, формою та світосприйманням подібних до латинських. До збірки включені прислів'я мораліс-

тичного характеру, що відбивали основні принципи людського буття.

Ці принципи, починаючи від епохи гуманізму і протягом декількох століть, визначала християнська мораль. Прислів'я розуміли насамперед як моральні накази, згідно з якими повинна була відбуватися людська діяльність. Такий погляд на прислів'я визначав і спосіб їх класифікації, тематично пов'язаної з Богом, вірою, характером та властивостями людини та її життям у природі, сім'ї, суспільстві. Подібний спосіб впорядкування матеріалу характерний, зокрема, для збірки народних прислів'їв Сміла Фляшки із Пардубіц. Його збірка під назвою „*Incipiunt proverbia Flaškonis, generosi domini et baccalarii Pragenses*“ написана на початку XV ст., а видана Палацьким в Музейніку лише у 1827 р., тобто більше ніж через 400 років після смерті автора. Налічувала 236 прислів'їв.

Декілька пареміологічних збірок з'являється в епоху гуманізму, який був активно підтриманий демократичними ідеями чеської Реформації. У цей, за словами Добровського, «золотий вік» чеської літератури найбільш відомими були рукописна збірка М. Червенки (середина XVI ст.), доповнена Я. Благославом, а також Срнцова „*Dicteria seu proverbia bohemica*“. Багато фактичного матеріалу (понад 600 прислів'їв) подає, зокрема, рукописна збірка єпископа громади чеських братів Матея Червенки. Свою збірку він починає прислів'ями семи давньогрецьких мудреців, даючи поряд дуже добрі чеські відповідники. М. Червенка вважав, що чесько-моравські прислів'я варті того, щоб стояти поряд з всесвітньовідомими прислів'ями семи мудреців. Крім того, автор намагається визначити вік окремих прислів'їв своєї збірки, а також подає деякі цікаві практичні рекомендації, як користуватися прислів'ями. Збірка М. Червенки надрукована в Музейніку 1829 р.

Збірка Матея Червенки була доповнена Яном Благославом (1523—1571). Він вже бачив формальні та значеннєві розбіжності між прислів'ями та іншими мовними зворотами, наприклад, приказками, приповідками, примовками і т. ін., а тому крім терміна „*proverbia*“, вживав вирази „*dicta pulchra*“, „*dicta egregia*“, „*voces et phrases elegantissimae*“.

У 1582 р. Якуб Срнец в Празі видав свою „*Dicteria seu proverbia bohemica*“, яка мала швидше характер шкільного посібника. Річ у тому, що Якуб Срнец був вихователем і збирав чеські прислів'я із дидактичних міркувань. Так з'явилася збірка, яка налічувала 690 прислів'їв та приказок. До чеських зворотів автор подає латинські пояснення щодо вживання прислів'їв, іноді вказує на їхнє походження. Матеріал у збірці розміщений за алфавітом, але лише за першою літерою слова. Отже, можна дійти висновку, що професійний інтерес до ви-

вчення прислів'їв та приказок у цей період був викликаний їхньою художньою цінністю та перекладацькими потребами.

Розвиток чеської мови був на довгий час уповільнений білогорською катастрофою. У цей період, після поразки чехів на Білій горі у 1620 р., який Алоїс Грасек так влучно назвав „dobrou temnu“ («епоху темряви»), чеська мова поступово зникла з офіційного вжитку. Але вона не зникла зовсім, а продовжувала протистояти германізації у багатій народній словесності, піснях, іграх, прислів'ях та приказках, а також в емігрантській літературі, про що свідчать твори Павла Странського, Павла Скали і особливо Яна Амоса Коменського — автора збірки „Moudrost starých Čechů“. У своїй праці, безумовно найкращій зі збірок XVII ст., він зумів подолати односторонність у поглядах своїх попередників, котрі вбачали у зібраних прислів'ях лише матеріал для окраси мови або посібник для вивчення латинських текстів. У Я. А. Коменського, який шукав різні способи поширення знань серед людей своєї країни, не могла лишитися поза увагою ідейна та виховна значущість прислів'їв та приказок, нагромаджених в них життєвий досвід народу. Власне тому у цей період «темряви», занепаду чеської мови та культури автор збірки вважав за необхідне нагадати нащадкам про духовне багатство народних висловів. Збірка, що налічувала 2300 прислів'їв та приказок, була надрукована вперше у 1849 р.

Кінець XVIII ст. позначений початком чеського національного відродження, представники якого звертали виняткову увагу на проблему літературної мови. Саме у контексті вдосконалення, збагачення мови як інструмента подальшого розвитку культури, літератури та науки слід розглядати появу 1804 р. збірки Йозефа Добровського („Českých přísloví sbírka“), яка ґрунтувалася на матеріалі збірок епохи гуманізму. Добровський бачив у прислів'ях джерело, з якого може збагачуватись фразеологія сучасної літературної мови, тому вважав за необхідне включати до неї як розмовно-побутові, так і книжні вирази. Залучення стилістично різнопланових одиниць, з одного боку, створювало умови для їх порівняльно-зіставного дослідження, вивчення частотності їх вживання, а з другого — сприяло розширенню лексичної бази чеської мови та її демократизації. Безумовно, кінцевою метою збірки Добровського було підкреслити стародавність мови чеських прислів'їв. Його збірка з цінними рукописними доповненнями є підготовчим етапом у розвитку нової чеської пареміології. Вона є, на думку дослідників, своєрідною проміжною ланкою поміж старою (Я. А. Коменський) та молодшою (Франтішек Ладислав Челяковський) пареміологічними традиціями.

Протягом XIX ст. з'являються збірки Яна Яворницького

(1815), Матея Йозефа Сихри (1822—1823), Яна Ліблінського (1848), Й. Розума (1851) та ін. Серед них заслуговує на увагу збірка Я. Ліблінського „Ceská přísloví a pořekadla“, яка своїм розумінням та упорядкуванням матеріалу належить до подальшого етапу розвитку чеської пареміологічної літератури. Я. Ліблінський першим вказав на конкретні формальні та семантичні розбіжності між прислів'ям та приказкою. Правда, на практиці він сам не завжди строго дотримується своїх теоретичних постулатів: так, серед прислів'їв ми зустрічаємо в нього звороти-приказки (*dotud až potud; Masocha, gasocha*) і навпаки, серед приказок знаходимо прислів'я (*Nevejskej ještě nepřeskočil*).

Подальший розвиток чеської та слов'янської пареміології пов'язаний з ім'ям Франтішка Ладислава Челяковського, який у 1837 р. опублікував збірку „Slovanská přísloví“, а в 1852 р. — „Mudrosloví národu slovanského ve příslovích“. Новаторство автора виявилось не лише у спробі зібрати разом прислів'я всіх слов'ян, а й у способі впорядкування збірок та зміщенні акцентів при визначенні цінності прислів'їв, котрі розглядаються ним як засіб пізнання народу, його традицій і звичаїв. Слов'янські прислів'я та їхні неслов'янські паралелі, що часто-густо подаються для зіставлення, написані графікою оригіналу: чес. *Člověk míní, pán Bůh mění*; рос. *Человек предполагает, а Бог располагает*; серб. *Човек намјерава, а Бог управља*; пол. *Człowiek tak, Bóg inac*; лат. *Homo proponit, Deus disponit*; англ. *Man proposes, God disposes*. Заслуговує на увагу спосіб роботи Челяковського з джерелами, його система відбору матеріалу. Він відкидав прислів'я з грубим, образливим або незрозумілим змістом, а збирав головним чином такі, які, на його думку, відбивали мудрість предків. Таким своєрідним способом Челяковський шукав «душу народу». Власне тим і пояснюється його система опрацювання матеріалу, що ґрунтується на широкій слов'янській основі і тим самим ставить його збірку „Mudrosloví“ в один ряд з найбільшими науковими досягненнями чеського романтизму, такими, як „Starožitnosti“ Шафарика та „Dějiny“ Палацького. Якщо метою «Слов'янських старожитностей» було показати, наскільки слов'яни є стародавнім народом, що давно осів у Європі, а тому рівноцінним з рештою європейських народів, а метою «Історії» було показати демократизм чехів, то метою „Mudrosloví“ — представити слов'ян перед Європою як народ високих моральних якостей, додати чехам гордості з усвідомлення їх приналежності до могутнього та морально досконалого народу.

Отже, можна сказати, що в другій половині ХІХ ст. дидактичний та мовний підходи до оцінки значення прислів'їв і приказок відступили на задній план. А на передній план висунулася етнографічна значущість прислів'їв та приказок, які тепер

оцінювались як перлини не лише мови, а й мудрості та досвіду людини— носія прадавньої культури, творця колективного розуму, про що, зокрема, свідчить збірка „Mudrosloví“ Челяковського. Можна назвати ще ряд авторів, котрі видали збірки після Челяковського (Грубий, Гинеш, Рибічка, Шах, Шабек, Гулаковський), але жоден з них не досяг рівня „Mudrosloví“.

Нарешті відзначимо ще монументальну збірку Вацлава Флайганса „Česká přísloví“, видану 1911 р. в Празі. Ця збірка є справжнім тезаурусом чеських прислів'їв як народного, так і книжного походження. Не менш визначною подією в історії чеської пареміології та фразеології стала збірка народних висловів Я. Заоралека „Lidová řeč“, вперше видана 1947 р. У збірку поряд зі зворотами фразеологічного характеру включено значну кількість народних примовок та приказок як загальновідомих, так і діалектних, а також арготичних і сленгових. Нетрадиційним є й впорядкування фактичного матеріалу збірки, першу частину якої становлять звороти (окрім порівнянь), розташовані за алфавітом; другу — компаративні звороти з порівняльним сполучником *jak* і третю — ряди зворотів, об'єднаних смисловою близькістю значення. Збірка Я. Заоралека „Lidová řeč“ є, безперечно, дуже цінним мовно-етнографічним документом, що засвідчує фразеологічне та паремійне багатство сучасної чеської мови.

Стаття надійшла до редколегії 28.03.96

Надія АШИТОК,
Дрогобицький педінститут

СЛОВ'ЯНСЬКІ ТА НЕСЛОВ'ЯНСЬКІ ЗАПОЗИЧЕННЯ В УКРАЇНСЬКИХ ДІАЛЕКТАХ І ШЛЯХИ ЇХНЬОГО ЗАСВОЄННЯ

Українські діалектні запозичення протягом століть виникали внаслідок розширення політичних, економічних і культурних зв'язків України з іншими країнами. З'ясування їхнього складу і джерел дає змогу висвітлити найактивніші щодо цього мовні контакти. Основними традиційними джерелами запозичень в українській діалекти є польська, румунська, угорська, російська і словацька мови. Кількість полонізмів, наприклад, зростає в напрямі на південний захід, що пояснюється тривалим часом

перебування цих земель під польським політичним впливом. Найбільше полонізмів у говірках північнолемківських, надсянських та холмсько-підляських. Запозичень з румунської мови найбільше в гуцульських та буковинсько-покутських говорах, особливо в адміністративній, ботанічній, вівчарській та деревообробній термінології, а в південнобесарабських і західностепових — ще у рибальській та виноградарській лексиці. Румунізми почали проникати в українські діалекти у XIV—XVII ст. у зв'язку з північно-західною карпатською колонізацією за волооським правом, у західностепові та подільські — внаслідок колонізаційних українсько-румунських процесів у XVI—XIX ст., а поширення румунізмів у буковинсько-покутських говірках пов'язане з політичною залежністю цих земель у XIV—XVIII ст. від молдавського князівства. Проникнення русизмів в українські діалекти пояснюється політичним впливом Росії на Україну в XVII ст. Найбільше русизмів у східно- та середньополіських і південно-східних степових говірках.

Запозичень більше у прикордонних, ніж у центральних українських говірках, і виникають вони внаслідок постійних безпосередніх контактів носіїв українських діалектів з носіями діалектів сусідніх мов. Мовні території, суміжні з українськими, часто відіграють роль посередника при передачі слів з тієї мови, з носіями якої українці безпосередньо мало контактували чи взагалі не контактували. Наприклад, германізми поширились у південно-західних українських діалектах (через польське посередництво), а тюркізми — в карпатських (через румунську мову). Північнодобружанське *одайя* (малий pokій у хаті) походить через румунське посередництво (*odaie*) з турецького *oda* (кімната), а північнонаддністрянське *ширварок* (направа громадою дороги) і теребовлянське *ширварок* походять через польське посередництво *szarwark* з середньо-, верхньонімецького *scharwere* (гуртова праця).

Значний шар запозиченої лексики становлять іншомовні слова, що виникли внаслідок обміну реаліями. До таких слів належать назви рослин, тварин, страв, тканин, засобів руху тощо. Наприклад, північнонаддністрянське *паргамута* (сорт грушок) має відповідники у польській (*bergamota*) та італійській (*bergamotta*) мовах і походить з турецької (*beg armudu* — панська грушка). Південноволинське *шупеня* (страва з гороху і пшона, разом зварених та приправлених олією) походить від литовського *siurpius* (литовська національна страва з гороху, крупи і сала). Південнолемківське *ленгорка* (вид курей) утворене через словацьке посередництво (*lenhornka*) від назви італійського міста Livorno. Одеське *барезжик* (вовняна хустка) походить з французького *вагеде* (вовняна тканина з м. Барезж у Піренеях). Північнонаддністрянське *ровир* (велосипед) утворене через

польське посередництво (*gower*) від англійського *gower* (коліщатко, кружок).

Значна частина іншомовних слів запозичувалась, хоч у діалекті-рецепторі і був лексичний еквівалент. У таких випадках запозичення вступало у боротьбу зі споконвічним словом і витримувало її переважно лише тоді, коли іншомовне слово набувало іншого, вужчого, конкретизованого значення. Наприклад, слово *кайук* як назва човна ввійшло до північнодобружанських діалектів тому, що набуло в них значення «великий човен», хоч у слові-етимоні такого значення не було (погайське *кайик* — човен). Запозичене слово перемагає і в тому випадку, коли йому в діалекті-рецепторі відповідає описовий зворот. Наприклад, південнолемківське *гелетка* (мірка на 25 кг сиру) утворене від румунського *galeata* (відро).

Запозичене слово може зберігати зв'язок зі словом-етимонем, проте носіями конкретної говірки такий зв'язок не завжди усвідомлюється. Наприклад одеське *баркач* (відро) походить від *barкас* (мідна посудина), яке у мові-етимоні вмотивоване (від *bakуг* — мідь). Запозичення в українських діалектах переважно характеризується не тільки семантичною розбіжністю зі словами-етимонами, а й втратою мотивації, властивої для мотивуючих слів. Наприклад, північнонаддністрянське *йагрис* «агрис» походить від італійського *agresto* (зелений виноград), а наддністрянське *барлаки* (сукняні насувні рукавиці на стопу чобота) від німецького *Bärenlatshen* (ведмежі пантофлі). Запозичення часто вступають у метафоричні відносини зі словами-етимонами, при цьому слід відзначити метафору за зовнішньою ознакою. Зокрема, південноволинське *саган* (двовухий казан) утворене від турецького *saħag* (мідна миска). Метафора за схожістю на дотик: північнонаддністрянське *цирата* (клеюнка) через польське посередництво (*cerata*) походить з латинського *seга* (віск); метафора за функціональною схожістю: північнонаддністрянське *дорник* (сталевий шип, щоб вибивати дірки у залізній шині) походить від німецького *Dorf* (колючка); асоціативна метафора: північнонаддністрянське *лампарт* (непосидючий хлопчик) утворене від польського *lampart* (шибеник; леопард).

В основі деяких запозичень лежить синокодоха, що може, наприклад, означати перенесення назви тканини на виріб; північнонаддністрянське *коц* (одіяло) походить через польське посередництво (*kos*) з німецького *Kotze* (космата вовняна матерія); північнодобружанське *батіка* (мала хустина) — від румунського *batic* (шовк). Брак звичних для іншомовного слова контекстів інколи призводить до неточної або неправильної актуалізації значення слова. У процесі такої семантичної адаптації слова можуть повністю втрачати зв'язок з етимонами і

навіть набувати антонімічного значення. Наприклад, південно-волинське *балаган* (землянка) утворене через турецьке посередництво від перського *bālāhāga*, (балкон; дослівно: високий дім).

Іншомовні слова засвоюються в українських діалектах не тільки в семантичному, а й у фонетичному і морфологічному планах. Запозичені слова фонетично акомодуються за певними правилами субституції та іншомовних звукотипів за специфікою фонологічної системи діалекта-рецептора. Можливе порушення послідовності фонем, втрата деяких з них тощо. При морфологічному засвоєнні запозичення деколи можуть змінювати віднесеність до конкретної частини мови. Наприклад, прикметник у північнонаддністрянських діалектах *дерим* (чалий, чорносивий кінь) походить від угорського дієприкметника *deges* (вкритий памороззю). Північнолемківський іменник *реверенда* (ряса) утворений від латинського прикметника *reverendus* (шановний). Північнонаддністрянський іменник *кватирка* (верхня частина вікна) походить від латинського числівника *quat(ari)us* (четвертий), отже, кватирка — четверта частина вікна. Іншомовні слова адаптуються у діалекті-рецепторі у морфемному відношенні, набуваючи вигляду слів, утворених за споконвічною словотвірною моделлю. У закарпатському *бівний* (багатий, врожайний) можна виділити суфікс -н-, якого не було в угорському етимоні *bo* (великий, врожайний). Запозичення в українських діалектах можуть бути засвоєні настільки, що від них у новому мовному середовищі утворюються нові слова за споконвічними моделями і словотвірними формантами. Зокрема, північнонаддністрянське *нибесир* утворене префіксальним шляхом від німецького *besser* (краще), при цьому *нибесир* набуло значення «неприємно, немило».

Найбільш інтенсивно запозичуються іншомовні слова в прикордонних діалектах. І саме в них триває найбільш гостра боротьба з ними. Ця боротьба є однією з причин архаїзації прикордонних діалектів, які, намагаючись позбутися дії іншомовних елементів, мобілізують власні резерви, що сприяє консервації внутрішньомовних засобів. Прикордонні мовні ареали зберігають архаїчні риси в той час, як центральні зазнають інновації [2]. Чим далі запозичене слово заглиблюється в іншомовну територію, тим більших фонетичних і семантичних змін воно може зазнати. Наприклад, південнолемківське *пацєрки* (чотки), закарпатське *пац'орки* (намисто), південноподільське *пац'орки* (торочки, бахрама), полтавське, степове, запорізьке *пац'орки* (незаплетені або дуже маленькі коси) [1] походять від латинського *paster paster* («отче наш»); наступне значення у слова *пацєр* у лемківських діалектах було «молитва», лише потім слово набуло значення «чотки».

Процент запозичень в українських діалектах різний, проте в кожному з них переважає споконвічний шар лексики. Ті запозичення, які все ж таки ввійшли до говірок, змінюються і в плані змісту, і в плані вираження: фонетично, морфологічно, морфемно і семантично. Часто такі запозичення лише віддалено нагадують свій етимон. Явище адаптації запозичень, внаслідок чого іншомовні слова можна розглядати як своєрідні новотвори діалекта-рецептора, є одним із засобів збереження неповторності та самобутності мовної системи.

І Дзендзелівський Й. О. Українсько-західнослов'янські лексичні паралелі. К., 1969. 2. Рот О. М. Особливості взаємин мов та діалектів лівденно-карпатського ареалу та роль українських елементів у їхньому розвитку // Мовознавство. 1967. № 6. С. 11—23.

Стаття надійшла до редакції 12.02.96

Людмила ВАСИЛЬЄВА,
Львівський університет

З ІСТОРІЇ ВЖИВАННЯ ТЕРМІНА «БОСНІЙСЬКА МОВА»

Події, що сьогодні відбуваються на терені колишньої СФРЮ, відкривають різноманітні проблеми, пов'язані з історією й культурою окремих народів цієї спільноти, виявляють нові національно-культурні феномени. Здавна для нас був звичним термін «сербохорватська (хорватсько-сербська) мова» як офіційна назва мови чотирьох колишніх республік СФРЮ: Сербії, Чорногорії, Боснії й Герцеговини та Хорватії. З появою нових держав з'явилися назви офіційних (державних) мов — сербська і хорватська.

Статус офіційної мови сучасної Республіки Боснія та Герцеговина досі остаточно не вирішений, мабуть, у зв'язку з тим, що на території цієї держави, крім боснійців-мусульман, проживають значні групи сербів і хорватів, а також представники інших національностей. Однак останнім часом на сторінках різноманітних видань, що з'являються у Боснії та Герцеговині, поза її межами, все частіше зустрічаємо нову назву — «боснійська мова», яка, однак, має тривалі традиції вживання. Ця назва була довгий час загальноновживаною й сьогодні поступово повертається в вживання.

Мова є суспільним витвором, її створює народ для потреб народу. Через те мова дуже часто поділяє його долю, й аналізуючи мову певної спільноти, можна простежити й історію народу, бо так чи інакше мовою цю історію задокументовано. Мова — це те, що нормується, спрямовується й оберігається суспільством.

Переважає більшість назв країн та народів пов'язана з назвою їхньої мови. Тому й Боснію, котру історичні джерела згадують набагато раніше, ніж її мову (боснійську), не будемо вважати винятком. Про походження назви «Боснія» (Bosna) існує небагато історичних джерел. Перше достовірне свідчення датується серединою X ст. Це лист імператора Костянтина Порфірогента. Пізніших свідчень знаходимо більше, зокрема у документах XII—XIII ст. Між тим можна припустити, що назва «Босна» пов'язана ще з передслов'янським періодом. Це можливо, коли взяти до уваги той факт, що всі притоки р. Сави отримали свої назви з передслов'янського періоду. Це стосується й назви „Bosut“ (передслов'янська назва „Bosante“). Вчені припускають також, що з ним пов'язана назва р. Босни. Гідронім, мабуть, перейшов до слов'ян від іллірійців, і так було названо територію в басейні р. Босни.

Є свідчення на користь того, що назва «Босна» є давнішою, ніж лист Костянтина Порфірогента з середини X ст. [3]. Вона утверджується у зв'язку з формуванням боснійської держави в часи правління бана Кулина (1180—1204). Одну з найдавніших пам'яток писемності з території Боснії, що дійшла до наших днів — «Грамоту боснійського бана Кулина» — датовано 1189 р. У ній та інших документах періоду середньовічної боснійської держави неодноразово задокументовано назви предметів з означенням «боснійський»: *bosanski vez* (боснійська вишивка), *bosanski mahrame* (боснійське макраме), *bosanske sablje* (боснійські шаблі), *bosanski ćilimi* (боснійські килими), *bosanski nakiti* (боснійські прикраси) тощо. Від цієї назви походять такі етноніми, як «бошняк», «бошньо», «босанець» тощо. Не важко, отже, дійти висновку, звідки походить назва «боснійська мова». До речі, термін «бошняк» є історично давнішим й налічує, на думку вчених, термін близько 1000 років, а «босанець» походить з пізніших часів, десь з XVIII ст. [3]. Друга назва сьогодні служить номінацією народу, що проживає на території Боснії (незалежно від конфесійної приналежності). Принагідно згадаємо, що до 1448 р. територія Республіки Боснія та Герцеговина була єдиним Боснійським королівством*.

* З проголошенням Степана Вукчина герцогом його володіння стали називатися Герцоговиною (Герцеговиною). Назва вперше згадується в листі османського коменданта Себега зі Скоп'є (1454).

Отже, немає сумніву, мова мешканців Боснії та Герцеговини в той час була єдиною, боснійською. Про це свідчить і письменник Костянтин Філософ у своєму трактаті «Сказання про письменна» з кінця XIV ст., а також документ 1436 р. про викуп дівчинки в Которі (дитина розмовляла боснійською мовою) [3].

Із завоюванням турками Боснії (1463) й Герцеговини (1482) розпочався перехід певної частини населення (переважно патеренів) в іслам. Але письмові джерела свідчать: боснійцям дорікали за те, що вони порушували канони ісламу (зокрема, жінки відмовились закривати обличчя, нехтувалася заборона вживати алкогольні напої тощо) [3]. Як і решта корінного населення, боснійці-мусульмани спілкувалися боснійською мовою. Але в мусульманських школах використовувалися для письма переважно турецька й арабська мови. Боснійською писало в основному немусульманське населення Боснії та Герцеговини: православні, католики тощо. Нею залишив багату спадщину боснійський письменник Матія Дівкович (1563—1631) — францисканець, автор своєрідного різновиду кириличної графіки, що отримав назву «босанчиця», а також чимало його сучасників з XVII ст.: Степан Матиєвич, Павло Посилович, Іван Анчич. Заслугове на увагу те, що відомий турецький мандрівник Евлія Челебі (XVII ст.) назвав мову населення Боснії «боснійською», а також згадував «боснійський словник» М. Ускуфії, про який, на жаль, не маємо точної інформації. Автор першої хорватської граматики Бартол Кашич (помер у Римі 1650 р.), уроджений чакавець, виступаючи за спільну мову для слов'ян, у своїй праці для означення цієї мови використав термін «боснійська мова» (1604 р., *Institutiones linguae illiricae*). Священик Яків Мікля (1601—1654), вживаючи цю назву в праці „*Blago jezika slovinskoga*“, написаній у 1649—1651 рр., підкреслив, що з усіх мов на терені Балкан (крім Болгарії), боснійська є найкращою. Хорватський поет Андрія Качич Міюшич (1704—1760) перекладав з латинської та італійської на боснійську, мабуть, розуміючи під цим терміном розмовну мову, побудовану на основі народних говірок штокавського діалекту, поширену на території Боснії*. Цю назву застосував і відомий хорватський письменник Матія Антун Релькович (1732—1798). Мовою, яку називали «боснійською», творили письменники Іван Філіпович, Степан Маргитич, Томо Бабиц, граматики Лавро Ситович, котрі проживали в Західній Боснії [1]. Мула Хасан Никшичанин у XVIII ст. розмовляв наполовину турецькою, наполовину боснійською [3]. Отже, боснійською розмовляли й писали в той час

* Хорватській мові в цей період була властива значна діалектна роздібненість.

усі мешканці Боснії та Герцеговини незалежно від їхньої конфесійної приналежності.

Боснійською мовою говорили та писали й за межами вказаної території. Відомо, що на килимі біля турецького султана звучала й боснійська. Щоб здобути необхідну для себе інформацію про те, що відбувається в Боснійському пашалуку, султан платив своїм людям за знання боснійської, аби вони слухали, про що говорять боснійці [3]. Мешканці Славонії (частина Хорватії) теж вживали цю мову, зокрема, Іван Грліч з Джакова (1707).

Матія Катанчич у 1831 р. опублікував переклад Святого Письма в шести томах мовою, котру називав «славяно-іллїрійською боснійською вимови», очевидно, цим підкреслюючи її вживаність та зрозумілість на даних теренах. Герцеговинські сербські лідери 1832 р. вимагали від Алі-паші Різванбеговича, щоб владикою стала людина, котра володіє боснійською, а керівник повстання за автономію 1831 р. Перо Тунгуз говорив: «Розумій мене, чоловіче, я говорю по-боснійськи». Мустафа Ракім опублікував у Стамбулі в середині ХІХ ст. книгу „Ovo je od virovanja na bosanski jezik kitab“ (книга вірувань боснійською мовою). Таким чином, термін «боснійська мова» використовувався й у ХІХ ст. Вживання назви «боснійська мова» впродовж цього періоду боснійцями, а також представниками інших народів, мабуть, зумовлене тим, що в процесі свого розвитку ця мова стала розвиненою, мала в своїй основі народні говірки (переважно ієкавські та ікавські штокавського діалекту), була позбавлена іншомовних впливів (хоча щодо лексики можемо констатувати значний приплив турцизмів), і через те була зрозумілою населенню більшості південнослов'янських територій. Натомість сербська тоді перебувала під значним впливом церковноросійської, не зрозумілої для широких верств населення, а хорватська мова не мала єдиної діалектної бази. Культурний та релігійний вплив католицької Хорватії та православної Сербії на хорватів і сербів, з одного боку, та усвідомлення бошняками себе як частини мусульманського релігійного світу — з другого, повністю зруйнували ілюзію боснійської інтелігенції про існування в ХІХ ст. єдиного боснійського народу. Не відчувалося прив'язаності населення Боснії та Герцеговини до своєї міцної середньовічної держави. Це, звичайно, позначилося й на мовних питаннях. Після 1878 р. серед австрійських урядовців залишається поширеним термін «боснійська мова» (австрійський уряд визначав єдину боснійську націю). У 1880 р. Фране Вулетич написав і видав для потреб школи граматику боснійської мови. Наприкінці ХІХ ст. видавалася газета «Бошняк» (1891), її видавцем та власником був Мехмед-бег Капетанович (1832—1902). Він і сам писав боснійською, й

виступав за утвердження цієї мови в пресі, збирав і видавав боснійський фольклор. У 1883 р. він видав боснійською мовою збірку „*Nagodno blago*“. Щодо сербів і хорватів, то вони називали свою мову радше сербською чи хорватською. Хоча в період панування Австро-Угорщини письменники з Боснії, а також з інших регіонів використовували назву «боснійська мова». Наприклад, письменник Петар Кочич явище германізації мови боснійців на початку ХХ ст. називав варварством і вважав, що цю проблему повинні розв'язати бошняки. Мова ця, на думку письменника, з давніх давен була набагато гарнішою, мелодійнішою та народнішою, ніж мова східних сербських країв, що розвивались під впливом візантійської культури та грецького синтаксису [3]. У період між двома війнами ця назва рідко потрапляла в офіційні видання. Боснія перебувала в складі Сербії як її провінція, а тому переважав термін «сербохорватська мова». Термін «боснійська мова» сьогодні побутує серед боснійських емігрантів у Туреччині (вони називають рідну мову боснійською). Їх налічується близько 3 млн. Досі на весіллях там лунають боснійські народні пісні (*sevda linke*). Незважаючи на процеси асиміляції, переселенці зберегли прив'язаність до батьківщини, з якої походять [2]. У Туреччині знаходиться певний осередок боснійської культури [2]. Термін «боснійська мова» зустрічаємо й на сторінках сучасних періодичних видань Республіки Боснія та Герцеговина (газета „*Dan*“, журнал „*Liljan*“ тощо) *.

З поданих фактів випливає, що назва «боснійська мова» має тривалі традиції вживання, а звідси — цікаві перспективи й можливості дослідження цього феномена у майбутньому.

* „*Dan*“ — незалежна інформативна газета Боснії та Герцеговини; „*Liljan*“ — національний тижневик.

1. *Стевановић М.* Савремени српскохрватски језик. Београд, 1964. 2. *Валић Смаїл.* Das unbekannte Bosnien. Europas Brücke zur islamischen Welt. Köln; Weimar; Wien; Bohlau, 1992. 3. *Гранић Анте.* Bosanski jezik — mit ili stvarnost? // Zbornik referata sa Osnivačke skupštine Matice Bošnjaka. Wupertal, 1993.

ПРОБЛЕМИ ФРАЗЕОЛОГІЇ В ДОСЛІДЖЕННЯХ СЛОВАЦЬКИХ ВЧЕНИХ

Словацька фразеологія теоретично почала опрацьовуватися лише недавно, приблизно в 40-х, головним чином, у 50-х роках ХХ ст. Під час дослідження теоретичних основ опрацювання тоді підготовлених (сьогодні вже виданих) словників також розв'язувалися й основні питання словацької фразеології. Невеликі за змістом праці В. Лапарової, В. Будовічової, Е. Смешкової та трохи пізніше Й. Мігала мають виняткове значення. Вони вже не задовольнялися реєстрацією фразеологічного матеріалу, як робили у словацькому мовознавстві до того часу, а цілеспрямовано розвивали систематичну теорію словацької фразеології. Кожна з цих праць зробила певний внесок у розроблення тих чи інших питань фразеології.

Праця В. Лапарової „Ustálené spojenia a frazeologické jednotky, ich podstata a hranice“ [2] була першою розробкою концепції фразеології В. Виноградова у словацькому мовознавстві. Її опис типів фразеологічних одиниць (ФО) не вичерпувався їхнім розподілом; як окремий тип вона виділяє кліше. Фразеологічна проблематика тут вперше виявилась у всіх головних проблемах, і хоча деякі питання розв'язувались у подальшому розвитку словацької фразеологічної теорії трохи інакше, ніж накреслила В. Лапарова, це не применшує значення її твору.

Треба згадати працю В. Будовічової „Z teórie a praxe jednojazyčného slovníka“ [1]. Вихідним поняттям став термін «словосполучення». Вона розділила їх на вільні та стійкі. Типові вільні словосполучення, на її думку, знаходяться десь на межі між звичайними, актуальними, вільними сполученнями і так званими стійкими сполученнями слів, мають характер потенційних фразеологізмів, ФО автор розуміла досить вузько. Типові вільні сполучення вона називала «кандидатами фразеології». Хоча для визначення цих перехідних явищ використовують у сучасній фразеології інші терміни, погляд на саму проблематику був вже у цій праці чітким, і таке розуміння вищенаведених явищ досі зберігається в словацькій лексикології та фразеології.

Водночас з цією працею В. Будовічової вийшов твір Е. Смешкової „Exemplifikácia a frazeológia v jednojazyčnom

slovníku“ [4]. Е. Смешкова також розглядає поняття стійких сполучень і ФО. Порівняно з викладом В. Будовічової тут очевидна певна розбіжність у розумінні цих одиниць. Е. Смешкова розділила їх на ідіоми, образні сполучення, складні найменування і словосполучення [4, с. 75]. Дослідниця і далі найбільш систематично у словацькому мовознавстві досліджувала не тільки теоретичні, а й практичні проблеми словацької фразеології, зокрема проблематику сталих порівнянь, проблематику фразеології та мовної культури, питання функціонування фразеології в публіцистиці. Одночасно підготувала для шкільної практики «Малий фразеологічний словник» (Братислава, 1974). Як і в згаданій праці, автор трохи переоцінювала — згідно з тодішньою теорією і лексикографічними цілями своєї праці — еквівалентність фразеологізму зі словом; у наступних працях вона практично і теоретично пододала це обмеження і одна з перших розвивала широке розуміння фразеології.

Також необхідно зупинитися на поглядах Я. Мігала, який досить систематично і довгий час вивчав фразеологію, зокрема її загальні проблеми. Він одним з перших у Словаччині порушив і вирішив питання визначення фразеології. Його праця „Zo slovenskej frazeológie“ [3] демонструє загальний погляд на словацьку фразеологію. Для розуміння розвитку поглядів у словацькому мовознавстві на фразеологію важливі думки у цій праці: 1) Я. Мігал надавав великої уваги семантичній стороні та класифікації ФО; 2) всупереч формалістичним поглядам, які тоді ще переважали, відносячи фразеологію до синтаксису, він констатував, що вона належить до стилістики; тут він спирався на погляди Єфимова; 3) вчений намагався подати стилістичну класифікацію фразеологізмів.

У згаданих працях накреслилися основи розуміння фразеології у словацькому мовознавстві. Але теорія доповнювалася, допрацьовувалися деякі тоді ще не вирішені часткові питання. М. Іванова-Шаллінгова пояснювала розуміння понять — прислів'я, приказка — після прийняття нової концепції фразеології.

Ф. Кошіч критичним розглядом опрацювання фразеології у перших томах «Словника словацької мови» допоміг викладенню суті фразеологізму та його властивостей. Е. Кучерова у більшості своїх праць вивчала проблематику іменникових стійких словосполучень і кліше. Про лексичні варіанти словацьких ФО писала М. Мочарьова, котра вивчала вплив лексичної зміни однієї і тієї ж ФО на її смислове і стилістичне значення.

Е. Смешкова у праці „Predložkovo-menňé konštrukcie vo frazeológii“ [5] застосувала і перевірила на словацькому матеріалі концепцію мінімальної ФО Леканта. ФО цього типу в сло-

вацькій мові не тільки часті, а й дуже диференційовані з точки зору їхніх конструкторів і значення.

Багато праць присвячено збиранню і характеристиці словацької діалектної фразеології (П. Ондрус, А. Габовштяк, К. Палковіч), інші розглядали перехід діалектної та народної фразеології до літературної мови (К. Палковіч, Й. Млацек). З'являлися праці, які мали характер порівняльного підходу до словацької фразеології. Вона порівнювалася з чеською (М. Іванова-Шелінгова), польською (М. Серватка), балканськими мовами (М. Одран). Досить часто вивчалася стилістичне функціонування фразеології, і не тільки в художньому стилі, а й у публіцистичному (М. Іванова-Шелінгова, Е. Смешкова, Й. Млацек, Г. Горак). Порівняно систематично вивчається фразеологія у зв'язку з мовною культурою (Е. Смешкова).

Величезний внесок у вивчення словацької фразеології зробив Й. Млацек. Він опублікував чимало праць, в яких виділив варіанти ФО і синонімічні ФО, визначив типи варіантів словацьких ФО (морфологічні, синтаксичні, лексичні), визначив межу між варіантами ФО та її парафразами, актуалізаціями. Окремі твори присвячені використанню актуалізації ФО в художньому і публіцистичному стилях. У своїх працях Й. Млацек на перше місце висунув саме стійкість як загальну ознаку ФО, а перенесення значення вважав додатковою властивістю. На відміну від Куніна він визначив її як властивість, зумовлену наступними ознаками: незамінність компонентів в їхньому лексичному складі як у парадигматичному, так і в синтагматичному плані; неповна парадигма компонентів; наявність застиглих і застарілих виразів і форм. Й. Млацек розглядав також проблеми комплексного розбору прислів'їв та приказок. Він видав книгу «Словацька фразеологія» (Братислава, 1977).

Після цього короткого огляду найчастіше досліджуваних питань словацької фразеології можна сказати, що словацьке мовознавство поступово доповнює донедавна неповний образ словацької фразеології. Тематичне розмаїття цього дослідження свідчить не лише про розширення, а й про систематичне поглиблення словацької фразеологічної теорії. Якщо порівняємо ці факти з тенденціями у загальній фразеології, то можемо констатувати: словацька фразеологія присвячує більше уваги частковим питанням і досить рідко розв'язує основні проблеми цього розділу мови.

Сьогодні відчувається передусім відсутність словника словацької фразеології. Правда, Е. Смешкова видала малий фразеологічний словник, але завдання систематичного лексикографічного опису всієї словацької фразеології досі залишається актуальним.

1. *Budovičová V.* Z teórie a praxe jednojazyčného slovníka // Slovenská reč. 19. 1954. 2. *Lapárová V.* Ustálené spojenia a frazeologicke jednotky, ich podstata a hranice // Lexikografický zborník. Bratislava, 1953. 3. *Mihál J.* Zo slovenskej frazeológie // Slovenská reč. 24. 1959. 4. *Smiešková E.* Exemplifikácia a frazeológia v jednojazyčnom slovníku // Slovenská reč. 19. 1954. S. 74—77. 5. *Smiešková E.* Predložkovo-menné konštrukcie vo frazeológii // Jazykovedné štúdie. 12. Peciárov zborník. Bratislava, 1974. S. 202—214.

Стаття надійшла до редакції 18.02.96

Від редколегії	3
Чорний Володимир. Історія української славістики (предмет, напрями та періодизація)	4
Хом'як Ніна. Іван Огієнко — видатний український славіст	8
Галенко Іраїда. Історія кафедри слов'янської філології Львівського університету (20-ті роки XX ст.)	12
Сирота Роман. Предмет слов'янознавства в англо-американській історіографії першої половини XX ст.	21
Чуркіна Іскра. Югославські ідеї в Габсбурзькій монархії кінця XVIII—першої половини XIX ст.	28
Козак Стефан. Слов'янська ідея в ідеології українських романтиків	34
Касперський Едвард. Спільнота і конфлікти (Слов'янська ідея в польській романтичній історіософії)	42
Сосно Володимир, Морозова Світлана. Питання історії Білорусі та сучасний «західно-русизм»	54
Орльов Єва. Польсько-словацьке прикордоння у XX ст.	64
Защкільняк Леонід. Українсько-польські стосунки у XX ст.: традиції та сучасність	71
Бонусяк Владзімеж. Росія, Польща і Україна в XX ст.	76
Баран Зоя. Польсько-російські взаємини в оцінці Романа Дмовського	83
Генік Микола. Проблема автономії західноукраїнських земель у 1921—1922 рр.	87
Галуи Ніла. Христо Ботев і деякі питання культурного життя Болгарії доби національного відродження	91
Досталь Марина. Валентин Булгаков і Російський культурно-історичний музей у Празі (З історії російської еміграції у міжвоєнній Чехословаччині)	95
Копистянська Нонна. «Дочки Слави» Яна Коллара в контексті жанрової системи європейського романтизму	102
Колесніченко-Братунь Наталія. Рецепція Галичини в художній публіцистиці Карела Франтішека Владіслава Запа	109
Нахлік Євген. Пантелеймон Куліш про «українську школу» в польській літературі	114
Дергачова Галина. Подорож Казімежа Войняковського по Волині (За матеріалами збірки малюнків ЛНБ ім. В. Стефаника НАН України)	126
Малець Софія. «Забуті» портрети Адама Міцкевича (На матеріалах львівських збірок)	132
Моторний Володимир. Томаш Гарріг Масарик в українській поезії	136
Григораш Наталія. Актуальні проблеми художнього перекладу з болгарської мови українською	140
Лучук Іван. Підхід до ілюстрування потєбнянського вчення про метафору (На матеріалі української, російської та сербської поезії)	145
Парфьонова Світлана. Тенденція метафоризації лексичного складу польської преси останнього двадцятиліття	149

Альгерт Аліна, Тепляков Іван. Традиції чеської пареміології	155
Ашиток Надія. Слов'янські та неслов'янські запозичення в українських діалектах і шляхи їхнього засвоєння	159
Васильєва Людмила. З історії вживання терміна «боснійська мова»	163
Ястремська Зоряна. Проблеми фразеології в дослідженнях словацьких вчених	168

CONTENTS

Editor's note	3
Chornij Volodymyr. The History of Ukrainian Slavonic Studies (subject, trends and periods)	4
Khomjak Nina. Ivan Ohajenko as an Eminent Ukrainian Specialist in Slavonic Studies	8
Halenko Ireida. For the History of the Chair of Slavonic Philology in Lviv University of the 20th Century	12
Syrota Roman. The Subject of Slavonic Studies in the Anglo-American Historiography of the First Half of the 20th Century	21
Churkina Iskra. The Yugoslav Ideas in the Habsburg Monarchy at the End of the 18th—First Half of the 19th Century	28
Kozak Stephan. The Slavonic Idea in the Ideology of Ukrainian Romanticists	34
Kaspersky Edward. The Slavonic Idea in the Polish Romantic Historiography	42
Sosno Volodymyr and Morozova Svitlana. Some Questions of the Byelorussian History and the Contemporary „West-Russism“	54
Orlof Eva. The Polish-Slovakian Borderland in the 20th Century	64
Zashkiľn'jak Leonid. The Ukrainian-Polish Relations in the 20th Century: Traditions and the Present Day	71
Bonusjak Włodzimezh. Russia, Poland and Ukraine in the 20th century	76
Baran Zoja. The Polish-Russian Relations as Appraised by R. Dmowski	83
Henryk Mykola. The Polish Public and the Problem of West-Ukrainian Land's Autonomy in 1921—1922	87
Halun Nila. Khristo Botev and Some Questions of Cultural Life in Bulgaria in the Epoch of National Renaissance	91
Dostal' Maryna. V. F. Bulgakov and the Russian Cultural and Historical Museum in Prague (From the History of Russian Emigration in the Inter-War Czechoslovakia)	95
Kopystjanska Nonna. Jan Kollar's „The Daughter of Glory“ in the Context of the Genre System of European Romanticism	102
Kolesnichenko-Bratun' Natalija. The Reception of Galicia in K. V. Zap's Artistic Publicism	109
Nakhlik Eugen. P. Kulish on the „Ukrainian School“ in Polish Literature	114
Derhachova Halyna. K. Vojnjakovs'kyj's Journey Through Volhynia According (to the Materials of the Collection of Pictures of Lviv National V. Stefanyk Library)	126
Malets' Sofija. A. Mickiewicz's Forgotten Portraits (Based on the Materials of Lviv Collections)	132
Motornyj Volodymyr. Tomas Masaryk in Ukrainian Poetry	136
Hryhorash Natalija. The Problem of Artistic Translation from Bulgarian into Ukrainian	140
Luchuk Ivan. A Method of Approach to Illustrating Potebnja's Teaching on Metaphor (On materials of Ukrainian, Russian and Serb Poetry)	145

Parfonova Svitlana. The Tendency to Metaphorising of Polish Press' Lexical Structure of the Last Twenty Years	149
Algert Alina and Tepljakov Ivan. Traditions of Czech Pa-remiology	155
Ashytok Nadija. The Slavonic and Non-Slavonic Adoptions in Ukrainian Dialects and the Ways of Their Appropriation	159
Vasyljeva Ljudmyla. From the History of Using of the Term „Bosnian Language“	163
Jastrem's'ka Zorjana. Problems of Phraseology in the Resear-ches of Slovak Scholars	168

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Міністерство освіти України
Львівський державний університет
ім. І. Франка
Інститут славістики

ПРОБЛЕМИ СЛОВ'ЯНОЗНАВСТВА

Міжвідомчий науковий збірник

Виходить з 1970 р.

В и п у с к 49

Художній редактор Е. А. Каменщик
Технічний редактор І. Г. Федас
Коректори О. А. Тростяничин,
Р. Р. Гамада

Передано на складання 4.12.96. Підп. до друку
12.02.97. Формат 60×80^{1/16}. Літ. гарн. Вис. друк.
Ум. друк. арк. 10,23. Ум. фарбовідб. 10,57. Обл.
вид. арк. 11,47. Тираж 500 прим. Вид. № 35.
Зам. 3603.

Державне спеціалізоване видавництво «Світ»
при Львівському держуніверситеті
290000 Львів, вул. Дорошенка, 41.

290008 Львів, вул. Пекарська, 11.
Львівська обласна книжкова друкарня.